

OC
T3(4Y20)A
T35

УЧИТЕСА, БРАТИ МОЇ!

ОМЕЛЯН ТЕРЛЕЦЬКИЙ.

**Історія
Української держави.**

**ТОМ II.
КОЗАЦЬКА ДОБА.**

Ф О Н Д
„УЧІТЕСЯ БРАТИ МОЇ“

утворений із жертв цілої української суспільности, складаних при нагоді щорічних обходів пам'яті Тараса Шевченка, має завдання видавати загальнодоступні підручники із усіх областей людського знання, з остаточною метою: створити писаний людовий університет.

Досі вийшли отсі книжочки:

Поверніть книгу не пізніше зазначеного терміну.

нево-Святшинська друк.

І.
М
а
ь
сі
а
-
-
и
-
-
В
й
-
-
а
о

A58.1190

ТЗ-2044

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

ТОМ II.

КОЗАЦЬКА ДОБА.

НАПИСАВ

ОМЕЛЯН ТЕРЛЕЦЬКИЙ.

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

ЛЬВІВ, 1924.

НАКЛАДОМ ФОНДУ „УЧИТЕСЯ, БРАТИ МОЇ“.

Ч. 7.

Р2710235к

ТЗ (42714 46 01)

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

Шифр РС ТЗ (42714) ТЗ 5 Инв. № 2719235

Автор

і. Д.

Назва

Колонський

дер.

розглядка

Місце,

1924.

Кіл-ть

-||- окр

-||- ілю

-||- карт

-||- схем

Том

Вип.

~~Колволи~~

4: С. 7.

Кол.

Примітка

Ваш!

З друкарні Михайла Бойчука в Коломиї, вул. Собіського 44.

ШЕСТА ДОБА.

**Від заснування Запорозької Січи к. 1552
р. до виступлення Богдана Хмельниць-
кого в 1648 р.**

**Українська земля і її границі в часі повстан-
ня Запорозької Січи.**

Попередня доба залишила Україну не тільки в політичному упадку, без виглядів на відбудування власної держави, але й під етнографічним оглядом дуже обкровою. Це було відко передовсім на полудневім сході. Чорне море, яке за часів існування київської держави можна було уважати „руським морем“, тепер було „турецько-татарським морем“, а українська маса ніде не доходила до його берегів. Навіть Дніпро, що за добрих* часів існування київської держави був центральною рікою України, тепер тільки в невеликій частині був українським. Впливаючи з білоруської території, він у довшньому своєму бігу входив у татарські землі й тільки в Київщині і Чернігівщині був українським. Подібно представлялася справа з довшнім Дністром і Богом, що теж увходили в татарську територію.

На півночі українська територія від Чернігівщини сусідувала з московською масою, а над При-

п'ятью — з білоруською. Про визначення тодішньої етнографічної границі між цими трьома етнічними групами не може бути мови через недостачу даних. Одиною орієнтаційною точкою що до тих часів можуть бути нинішні етнографічні границі. Можна припускати, що якихось більших змін на цім північному фронті не було.

Трохи інакше представлялася справа на західнім фронті. Тут українсько-польська границя поволі відсувалася на схід, хоч все таки справа представлялася тоді ліпше, ніж тепер. Українське населення доходило ще мабуть аж до самої Висли. Місто Люблин лежало на українській території, а край між Сяном і Вислою, був тоді краєм з мішаним польсько-українським населенням.

Подібно представлялася справа від полудневого заходу, від сторони Словаків, Мадярів і Румунів. Тут також український елемент уступав на користь тамтих трьох, хоч все таки границя йшла далше на полудне, як сьогодні, а в Семигороді, де тепер нема вже Українців, тоді було ще їх багато.

На полудни українська етнографічна територія представлялася далеко гірше ніж тепер, бо вона доходила тільки до лінії: Бар, Брацлав, Винниця, Черкаси.

Коли порівнати українську етнографічну територію з сучасною що до простору, то видно, що Україна з половини XVI століття була майже на половину менша ніж теперішня. Вона не обіймала ані Харківщини й Січеславщини, ані Донецької області та полудневих частей Воронізької і Курської губернії, не обіймала також полудневої частини Полтавщини і всіх українських земель положених над Чорним і Озівським морем. Виходить отже, що Київ не був тоді географічним осередком України, натомість Остріг на Волині, лежав менше-більше

в середині тодішньої української території. Тому не дивно, що Остріг був у другій половині XVI. століття заразом і культурним осередком України.

Що до відношення величини української території до території сусідів, то в XVI. століттю справа представлялася гірше, ніж тепер. Це видно найліпше у відношенню тодішньої української етнографічної території до польської. Польська територія не багато різнилася простором від теперішньої, бо хоч на сході вона не заходила так далеко, як тепер, за те вона далі сягала тоді на заході. А коли зважимо, що тодішня українська етнографічна територія була майже на половину меншою від теперішньої, то виходить, що Україна не перевищала тоді так дуже що до простору польську етнографічну територію, як тепер. І тому коли сучасна етнографічна Україна є більшою що до простору понад три рази від Польщі, то в XVI. століттю вона не була більшою навіть два рази. Це мало своє значіння, коли взяти під увагу, що тут відограє роллю скількість населення одної чи другої території. І кол. в 1914 році скількість населення української території, враховуючи тут розуміється і неукраїнців, була два рази більшою, як населення польської території, то в XVI. століттю відношення було зовсім інакшим і нема причини думати, що населення української території було більше числом, як населення польської території. Воно лічило з початком XVI. ст. коло два міліони голов. Та ще й те муситься зауважати, що східна Україна була заселена ріденько наслідком татарських набігів, далеко рідше, як добре загосподаровані західні краї Польщі. Ствердження цього факту є конечне, бо тоді легше зрозуміти, як могла Польща в XVI. століттю опанувати всі українські землі з виїмком Закарпатської України й Буковини.

Що до відношення до московської етнографічної маси, то тут ще менше маємо даних. Беручи на увагу теперішнє числове відношення української маси до московської, та зваживши, що почавши від XVIII століття зріст української маси йшов скоріше ніж московської, можна припустити, що етнографічна Україна в порівнянні з етнографічною Московщиною представлялася що до чисельності населення гірше в XVI і XVII століттю, ніж тепер.

Що до румунської маси, то її відношення до української в XVI століттю було мабуть дуже подібне до сучасного, бо румунське населення зростало від того часу так же скоро, як і українське.

З дуже великою правдоподібністю можемо припускати що відношення української маси до білоруської виходило тоді на некористь України. Від XVI століття Біла Русь не осягла таких великих колонізаційних здобутків як Україна, тому й теперішня білоруська територія більше подібна до Білої Русі XVI століття, ніж Україна. Таксамо й що до числа населення представлялася Біла Русь тоді супроти України поважніше, ніж тепер. Взагалі тут бачимо схожість з Польщею. І етнографічна Біла Русь, і Польща змаліли як що до величини території, так і що до кількості населення протягом трьох послідніх століть, коли їх мірити українською мірою. В ще більшій мірі треба це сказати про Татарів.

З усього того бачимо, що Україна в XVI і XVII столітті знаходилася в гірших обставинах що до простору й населення, ніж тепер. Тоді вона була в таких некорисних обставинах, в яких не була ані давніше за існування української держа-

ви княжих часів, ані в новіших, у ХІХ чи ХХ століттю. Ця обставина є дуже важна при оцінці політичного життя України козацької доби.

Причини повстання козаччини.

В першій половині ХVІ. ст. положення українського народу на політичному полі було безвиглядним. Здавалося, що про будування української держави не може бути й мови. В рахубу могла йти передовсім Галичина, яка оперта о Карпати могла бути доброю операційною підставою до всяких оружних акцій. А становище Галичини було ще о стільки корисне, що вона, положена в сусідстві держави Габсбургів і Молдавії могла шукати підпори у цих сусідів. Але ці корисні обставини були знівечені тим, що Галичина була в тих часах сильно спольонізована. Активна часть її суспільности, яка могла йти в рахубу при будуванню держави, а саме шляхта-магнати, була вже цілком спольонізована, і здобувши суспільно-політичну перевагу над иншими суспільними верствами, стала міцно при польських порядках і при польській державности. В таких обставинах не було що думати про відбудову української держави взагалі на західно-українських землях.

Оставалася ще східна Україна, але вона підупала під економічним поглядом, особливо наслідком безпереривних татарських нападів. Загрожена від полудневого сходу Татарами, вона не могла думати про власну державу, і в її інтересі лежало радше держатися чи то Литви чи Польщі, бо — як тоді здавалося — тільки відти могла прийти оборона перед татарським лихом. А коли зважити, що національного і суспільного гнету, такого, як це

було вже тоді в Галичині і взагалі на західних українських землях, тут не було, то ясна річ, що для самостійницьких українських змагань не було на східній Україні пригожих умовин. Дійшло отжеж до того, що на цілій українській території чи то тій, що була під Польщею, чи тій, що була під Литвою, не було місця для самостійницьких українських змагань. Польська й литовська державна ідея тріюмфувала на українських землях. Це бачили тодішні польські політики, це бачили також і українські політики.

Але в життю народів трапляються не раз такі події, яких не передбачають політики, що опираючись на політичних даних, ставляють програму на будуче. Ці події не тільки являються чимось зовсім несподіваним, але просто суперечним з тим, що могло поміститися в людській голові. Вони для людського думання є доти „історичними абсурдами“, аж поки не стануть дійсністю. Таких фактів можна знайти чимало в історії різних народів. Таким „позірним історичним абсурдом“ є наприклад те, що осередок політичного життя Німеччини повстав на колишніх славянських землях. Те саме треба сказати про повстання осередка великої славянської, російської держави на фінських землях. Так само могло видаватись неможливим, щоб маленька країна над Дунаєм, що була програничним краєм для Німеччини, мала стати опісля осередком великої наддунайської держави Габсбургів. І так само представляється справа й на Україні. З історії української держави княжих часів видно, яку шкідливу роль відіграв степ для її історії. Сказано, що він у великій мірі причинився до розвалу давньої київської держави. Але тепер він мав відіграти цілком відмінну роль.

В половині XVI. століття належали українські

степи до литовської держави, але власть цієї держави була дуже слабенькою або й ніякою. А в тім ціла полуднево-східна частина України поза лінією, що йде з Києва до Брацлава, була аж до другої половини XVI століття незаселена осілою людністю. Це був так званий „неутральний пояс“ зв'язаний добре з історією київської держави. В тодішніх обставинах тут не могло нічого инакшого розвинути, як тільки очайдушнє життя. В цім „неутральнім поясі“, де не було ніяких певних державних границь, ніхто не знав, де кінчається литовська держава, а де зачинається татарське панування. Побут у такому краю був дуже небезпечним. Тут не було власти, яка хоронила б людське життя й тому воно цінилося дуже низько. Убити чоловіка й ограбувати його було зовсім звичайною річчю й за це не треба було ні перед ніким відповідати. Тут була цілковита свобода, отже й свобода поповнювання злочинів. І зовсім природно, що бандитизм був одною з прикмет тутешньої людности, разом з відвагою й почуттям нічим необмеженої свободи.

А число людности в „неутральнім поясі“ почало зростати в першій половині XVI століття, від коли суспільне становище селянства дуже погіршилося на західно-українських землях, що належали тоді до Польщі. А в тім степи ніколи не були зовсім обезлюднені й тут протягом цілої історії України з княжих часів перебувала мандрівна людність. В неутральнім поясі ця людність не була нічим зв'язана, вона не була суспільністю, бо не творила ніякої організації. Тут не було ні зорганізованих орд, ні хліборобських громад. Але довго так не могло бути. З настанням постійних нападів кримських Татарів з кінцем XV і в XVI століття прожити на степах було дуже небезпечно. Показалося, що жити на степах одинцем є не-

наручно й не добре. Одиниця була занадто часто наражена на небезпеку. Це було причиною, що одиниці почали вязатися у ватаги, зложені спочатку з кількох чи кільканацятьох людей. З часом ватаги ставали більшими й доходили до сотки або й більше людей. На чолі ватаг стояли отамани. Ці ватаги це була первісна організація степової людности, яку називано на взір такої самої людности по татарським боці „козацькою“. Це була первісна козаччина.

Ця первісна козаччина аж до другої половини XVI століття представлялася дуже різноманітно під суспільним поглядом. В українських ватагах подибувалися селяне, — бувші хлібороби, але також міщане й шляхтичі. На степи „козакувати“ йшов кожний, кому обридло спокійне життя дома і хто шукав пригод і брав життя з легкодушнього боку. Розуміється, що головна маса козаків складалася із найближчого степам населення, отже була українською, але часом подибувалися тут і Поляки, Румуни й інші.

Розуміється, що з хвилею, коли витворилися ватаги, життя на степах змінилося остільки, що тепер ватаги могли провадити своє ремесло на більші розміри, ніж це було давніше. Ватаги лучилися нероз у більші збройні відділи і тоді нападали на такі ж відділи татарські, що вертали обтяжені награбованим на Україні добром, і відбирали його, або нападали на турецькі міста, положені на північнім побережжю Чорного Моря і грабували їх. Словом, на степах вивязалася постійна партизанська війна між українським козацтвом та Татарами й Турками.

Так виглядала ця первісна козаччина коло половини XVI століття. Вона представляється не такою, як її бачимо в пізніших козацьких думках

чи піснях. Це не те, що ми звичайно бачимо в козащині. Тут не бачимо ані національного почуття, ані „оборонців християнського люду перед невірними бісурманами“, ані „войовників з шляхецькою Польщею в обороні закріпощеного люду“ а замість цього бачимо степовика — козака з усіма характеристичними рисами степовиків. Галицькі опришки XVIII століття тип дуже споріднений з ними. Картина не дуже приваблива...! Але не зважаючи на те, на цій території, між таким підозрілої марки населенням повстав у виді Січи військово-політичний осередок, який з часом став основою української держави. І це річ зовсім звичайна в історії. Історія вчить, що держави повставали дуже часто в таких підозрілої вартости осередках, а найліпшим прикладом буде те, що Нормани, яких називано у нас Варягами, не були нічим ліпшим від українських козаків з половини XVI століття. Різниця тільки в тім, що, коли козаки грабували на степах, то Нормани робили те саме на морях. І не зважаючи на те стали Нормани основателями держав у Скандинавії, в північній Франції, в Англії і в полудневій Італії. З такого „непевного“ початку вийшли опісля цивілізовані народи й витворилися парламентарні, демократичні чи які там держави, оперті на законах. Те саме мало статися й на Україні.

Початки Січи.

З хвилею, коли на українських степах витворилися перші ватаги з отаманами на чолі повсталала нова власть на Україні. Ця власть не була від нікого залежною, бо сюди не сягала ані власть литовської держави, ані татарської орди. Кожний отаман

рахувався тільки зі своєю ватагою і його головною ціллю було так провадити справу, щоби ватага мала запевнені засоби до життя. І коли головною ціллю кожної ватаги була боротьба з татарськими ватагами, щоби здобути собі тим способом засоби поживи, то побіч цього йшла певно також і боротьба між поодинокими ватагами за пограбоване добро. Словом, тодішні українські степи представляли картину безпереривної боротьби й zarazом анархії. Картина, здавалося б, безвиглядна.

Але з цього ферменту мусіло все таки щось вийти. Анархія не могла все існувати. Самі обставини зложилися на те. А головне, що татарські ватаги були ліпше зорганізовані ніж українська козаччина. Вони були, так би сказати, передньою сторожею, дуже добре зорганізованою під військовим поглядом, татарської орди. І тому, коли українська козаччина мала далі існувати, то вона мусіла теж ліпше зорганізуватись, а безліч дрібних ватаг мусіло знайти якусь спільну ідею, яка лучила б їх і змушувала до спільної організації. Така ідея стояла перед очима козаччини: оборона перед татарською ордою й потреба зачіпної боротьби спільними силами з Татарвою. Для тої ціли треба було вибрати одного начальника над якоюсь більшою кількістю ватаг, а крім того подумати над обороною свого краю. І послідне мало рішаюче значіння. Козаки почали ставляти „городці“ й засіки чи „січи“ у відповідних місцях для безпеки від Татарів. Такі „січи“ були дійсно дуже доброю обороною й ставали осередками, коло яких вязалися козацькі ватаги. Така „січ“ повстала також коло 1552 року на Дніпровім острові Хортиці, а збудував її один з козацьких ватажків, український шляхтич, князь Дмитро Вишневецький. Оттак повстала Запорожська Січ, названа так тому, що була положена за

Дніпровими порогами. Це було місце оборонне, укріплене самою природою, до якого не так легко було дібратись. Там був замок, в якому постійно перебувала козацька залога. Цей факт мав дуже велике значіння, бо таким чином повстав нарешті осередок життя на українських степах. Він мав передовсім військове значіння, але мусів мати також політичне значіння, бо вязав козацтво з собою. А немаловажним фактом було й те, що це козацтво, знайшовши точку опори, вязалося міцніше з тереном, Хортиця стала тепер землею, хоч невеличкою, але цінною, яку треба було за всяку ціну боронити. І недовго треба було чекати, бо вже в 1556 році прийшлося січовиком три тижні перебути на Хортицьким замку облогу від татарської орди. Січ встояла тоді перед татарським напором: хан вернув з під Січи ні з чим. Ця подія, що так скоро вкрила славою Запорожську Січ, стояла в звязку з тодішною політичною ситуацією східної Європи та західної Азії.

Тодішня східна Європа та західна Азія переживали роки великої могутности турецької держави, яка здобувши великі простори західної Азії й цілий Балканський півострів, почала ставати ногою на північних побережах Чорного Моря. Орда кримських Татарів була в залежности від Туреччини й таким чином, маючи забезпечений фронт від полудня, могла цілою силою звернутися на захід і північ. Українські землі якраз і були безпосередними свідками татарських набігів звязаних з рабунками. Не було давньої київської держави, що обороняла Україну перед степовиками. Українські землі належали тепер або до Литви або до Польщі, а ні та ні друга не мала сили їх як слід оборонити. Була ще на сході Європи Москва, але вона теж не була ще такою могутньою, щоби від-

важитись на велику війну з кримською ордою. Сталося так, що християнський світ уступав перед музулманським. А цей музулманський світ не приносив нічого доброго. Туреччина, збудована на військовій організації, не потрапила згуртувати підбиті народи до культурної праці. Вона приносила поневолення народів, їх економічний занепад, їх коштом жив пануючий народ, Турки. Греки, Болгари й Серби відчули дуже сильно це турецьке панування на собі.

Ще гірше представлялася кримська Орда. Коли Туреччина була упорядкованою, хоч і на свій лад, державою, то кримська Орда була витвором степів, хижацькою державою, опертою на скотарстві й грабіжних набігах. Татарська орда становила низший ступінь держави і своїм характером зовсім була близькою державам степової Азії, різько відріжняючися від держав Європи. Такого сусіда мала Україна. Розуміється, що цей небезпечний сусід, не тільки, що багато лиха наносив українському народові, але й взагалі мав вплив на історію України. Коли на степовій Україні повстали козацько-українські ватаги, то це було головно наслідком того, що й на татарських степах існували такі самі ватаги. Український народ мав сусіда, який вчив його азійських звичок, тягнув його між степові народи Азії.

В таких обставинах повстає Січ Запорозька. Її організація мусіла йти по татарському взору. Вимагала цього сама боротьба з Татарами, а що найважливіше: життя на українських степах було дуже подібне до життя на татарських степах. І тому, коли на Запорозжжю повсталася Січ, то вона властиво в тих околицях не була чимось надзвичайним. Але вона таки сталася чимось незвичай-

ним і особливим, і то завдяки своєму основателеві князеві Дмитрові Вишневецькому.

Дмитро Вишневецький належав до тих українських магнатів, які „козакували“ на українських степах. Але була між ними й різниця: коли тамті скорше чи пізніше кінчали „козакування“ та йшли назад до свого панського діла, то Вишневецький звязав свою долю з козацтвом назавжди. Що спонукало його до цього, не знати, але дуже правдоподібно, що, розглянувшись у ситуації, яку витворила козаччина на українських степах, він прийшов до переконання, що вона може відограти тут дуже важну роль. Вишневецький належав до тої класи, яка побіч своїх буденних згнать мала час придбати собі освіту. Не диво, що такий чоловік мав широкий політичний світогляд і коли опинився між козацькою масою, то мусів їй імпонувати своїм розумом і освітою. Тим треба пояснити, що Вишневецький став провідником козаччини.

В його голові були широкі політичні пляни; програмою його було: війна з Кримською Ордою і цілковите її знищення. Одже до переведення такого пляну була козаччина за слаба не тільки числом, але ще більше тому, що не була тоді зорганізованою, а тому не було можливости держати її добре в руках. З цього вийшла потреба шукати союзників і Вишневецький, шукав їх в литовській і московській державі. Обі ці держави повинні би заключити між собою союз і розпочати разом з козаччиною рішаючу війну з Кримом.

Але ці пляни не вдалося так перепровадити, як цього бажав собі Дмитро Вишневецький. Литва була замало заінтересована кримською справою, і між нею та Москвою не прийшло до згоди. Скінчилося на тім, що сама Москва разом з Вишневецьким розпочала війну з Кримом. І це допрова-

дило до облоги Січи в 1556 році татарським ханом, про яку була вище мова. Січ встояла тоді, але не на довго. В 1557 році прийшов знову хан з великим татарським військом. Ситуація стала тоді критичною, бо разом з Татарами прийшли на човнах під Січ Турки, а до того ще Волохи. — Перед такою перевагою Січ не могла встояти. Вишневецький уступив із Січи разом з козаками в українські степи. Показалося, що політична ситуація була тоді для Січи некорисна. Світ музулманський стояв тоді дуже міцно і солідарно й мав за собою перевагу. Вишневецький рахував на те, що може удасться йому розєднати Турків і Татарів. Він ще давніше шукав порозуміння з Туреччиною, бажаючи відтягнути її від спілки з Татарами. Але з цього нічого не вийшло. Натомість Турки спільно з Татарами стали під Хортицею.

На цім скінчилася акція Вишневецького що до Криму. Він потім вмішався у волоські справи і попав там у неволю. Волохи передали Вишневецького Туркам, котрі покарали його стертю. Про смерть Вишневецького, про смерть Байди, зістався в українським народі переказ, який передає геройську смерть Байди в мурах Царгороду. Але Байда-Вишневецький не тільки герой. Він також творець смілих плянів, які мали високо повставити козаччину. Він основник Запорозжської Січи, яка відіграла таку важну ролю в історії України. Тоді все те було ще передчасне. Козаччина не була ще дозрілою до політичної акції. Вона мусіла ще перейти велику внутрішню зміну, поки могла відіграти вельми важну ролю в історії України.

Козаччина суспільною клясою.

Останні три десятиліття XVI. віку принесли велику зміну в дальшому розвитку козаччини. Козаччина надзвичайно зросла чисельно і склад її засадничо змінився. На те була важна причина.

В 1569 році прийшло до Люблинської Унії, яка прилучувала східну Україну до Польщі. Наслідком цього пересунулася польська границя далеко на схід, аж за Дніпро. Разом з польським пануванням прийшов на Україну новий суспільний лад, найважнішою рисою якого було: вивищення шляхти й закріпощення селянства. Це погіршення долі селянства йшло поступенно від заходу на схід. В половині XVI. століття було вже селянство на західній Україні закріпощене, а в другій половині XVI. століття бачимо панщину в Київщині та й взагалі на правім березі Дніпра. І саме це було причиною, що селянство, яке не хотіло піддаватися новій неволі, втікало від своїх панів на українські степи, туди, де запанувало козацтво й куди не сягала панська влада. Втікало воно з західної України, бо там неволя була найтяжча, втікало й з східної, бо хоч тут було далеко легше жити селянинові, однак людність була ще більше вражливою на полі особистої свободи, ніж на західній Україні. А то тому, що ближче Дніпра, відколи впала київська держава, не було сильної державної влади.

Таким чином козаччина дуже зросла на числі, бо еміграція з хліборобської України на українські степи, ставала чим раз більшою, а що теж дуже важне: козаччина збільшилася тепер головню хліборобами-селянами. Досі так не було. Склад козаччини був дуже ріжноманітний і туди йшли люди з різних суспільних клас, яким хотілося жити з польовання або з ловлі риби, а в значній ча-

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

2719835

сти з рабунку. Такою була первісна авантурнича козаччина, про яку була вище мова. Але характер козаччини змінився, відколи вона стала організуватися й провадити війну з Татарами та Турками. Тоді вже не були це звичайні собі пройдисвіти чи бандити, а воєнні люде, яких ремеслом була війна. Це воєнна козаччина. До воєнної козаччини долучається тепер хліборобська козаччина. Це знову інакші люде. Вони не йдуть на степи, щоби пробувати у безперестанній війні. Навпаки, вони хочуть спокійного життя, але при тій особистій свободі. Це й загнало їх на українські степи, а не що инше.

Але дуже скоро переконалися ці нові гості степів, що тут, на степах, не так спокійно живеться. Свобода тут є, але раз-у-раз треба стояти на її сторожі, бо кожної хвили може вона пропасти від напасти татарської. Наслідком цього й ця хліборобська козаччина призвичаювалася до війни, хоч все таки хліборобство було її головним заняттям. А це хліборобство вязало її з цілою хліборобською селянською масою на Україні. Козаччина стала захистом для поневолених українських селян, стала новою суспільною клясою. На такій новій підставі зачинала розвиватися Запорозька Січ.

Політично-суспільний лад Запорозжя з кінцем XVI і початком XVII століття.

Запорозька Січ цілий цей час була осередком козаччини, а рішачим було те, що територія положена за порогами, так зване „Запороже“ або „Низ“, була незалежною ні від польсько-литовської держави, ні від Татарів. З хвилею, коли цю територію взяла козаччина в свої руки, була це одинока земля, де Українці жили свobodно, не підлягаючи

ніякій чужій власті. І в цім лежить велике значіння запорозької землі: тут була можливість розвинутися ідеї політичної незалежності і тут дійсно ця ідея була здійснена. На Запорозжю повстала маленька незалежна військова „держава“ у формі військової організації, товариства. Розуміється, що ця „держава“ була дуже простенькою, далеко простішою, ніж тодішні держави взагалі, що було видко під кождим поглядом. Так насамперед, запорозька територія не мала докладно означених границь. З одного боку сусідувала вона з татарською Ордою і тут перехід від козацької до татарської держави був зовсім невиразний. Але так само невиразна була границя від хліборобської України, від тодішньої польської держави. Під цим поглядом запорозька „держава“ ріжнилася від усіх тодішніх європейських держав, але на сході Європи мала вже вона подібних сусідів, а саме: Кримську Орду і Московщину. Не рахуючи берегів Чорного моря, Орда не мала ніде виразних границь, а те саме можна сказати про полуднево-східні границі московської держави. Всеж таки розглядаючи історію Запорозької Січи з тих часів, ми відчуваємо, що знаходимося на терені, де щойно творяться основи якоїсь політичної будівлі. В порівнанню з тим представлялися сусіди — Польща чи Орда — чимось викінченим і міцно збудованим.

Особливим було відношення Запорозької Січи до Польщі. Як сказано, границі були між ними невиразні і в дійсності було так, що Запорозька Організація втискалася в польську і навідворот. Офензивно йшла насамперед Січ, а сталося це з кінцем XVI. століття, відколи хлібороби-селяне чи міщане пристали до козацтва. Дійшло до того, що в хліборобській Україні часть населення стояла під польською владою, а друга часть, зложена головню

з селян і по часті з біднішого міщанства признавала над собою тільки козацьку власть. Що такий стан мусів викликувати постійні конфлікти між самою людністю, це зовсім зрозуміло. Але й між Польщею й Запорозькою Січю мусіло прийти до боротьби за стан посідання. Січ мусіла втискатися чим раз дальше в Україну, як що хотіла діставати для себе прибуток нових сил, а Польща не могла байдужно дивитись на те, що панування на Україні виховзується їй з рук.

Але крім цієї політичної причини, була ще причина соціального характеру. Відколи шляхта почала заводити фільварочні господарства і панщину й відколи селяне почали втікати від панів на Запорозьку Січ, відтоді Запорозька Січ і Польща стали напроти себе як ворожі собі сили під соціальним поглядом. Польська шляхта не могла закріпити цілої України, поки існувала Запорозька Січ, а Січ могла існувати лише доти, доки Україна не була ще зовсім закріпощена й була можливість доповнитися людьми. А в тім Січ не могла сама в собі існувати через те, що Запорожжя було занадто часто полем боротьби з Татарами, й тому там не могло розвинутися хліборобство, а тим самим якесь густіше населення. Але поступ був помітний і тут, бо покозачене селянство з України почало чим далі тим більше оселюватись на українських степах і заводити там своє хліборобське господарство.

Що до самої запорозької території, то вона мала дуже мало населення, бо звичайно не було там більше, як кілька тисяч козаків, а тільки в часі підготовання до походу збігалося туди багато козаків. З кінцем XVI століття раховано всіх козаків на двацять тисячів. Число це не було все однако-ве. Воно зменшилося по 1569 році, коли польська

шляхта розбила козаків, а опісля знову стало більшим.

В такій країні, як українські степи, де війна була звичайною й частою подією, мусів існувати відповідний політичний лад. Він мусів бути більше чи менше військовий. І дійсно на запорозьких степах витворився лад дуже тісно зв'язаний з воєнним життям населення. Осередком була Січ, яку перенесено з Хортиці далі на полудне і яка була то на цім то на тім Дніпровім Острові. Тут перебував старший війська запорозького званий кошовим, а часом гетьманом. Він мав у своїх руках і військову й адміністраційну власть. Власть його велика, а підчас походу необмежена, бо тоді він мав право життя й смерті над кожним козаком. У важніших справах скликував він Загальну або Військову Раду, в якій мали право брати участь усі козаки. Коли справа не могла бути зараз вирішена і потрібувала докладнішого обміркування, тоді Загальна Рада призначувала зпоміж себе делегатів, або таки старшину, які, обміркувавши докладно справу, ставали опісля з докладом перед Загальною Радою. Таким чином окрім Загальної Ради, була ще тісніша Рада.

Загальну Раду скликував гетьман, але вона часом сама збиралася без заклику гетьмана. Загальна Рада була найвищою властю у цій Січовій Організації. Перед нею ставав кошовий і старшина та складали звідомлення зі своєї діяльності. Рада або апробувала їх або скидала з уряду. Ухвали западали однодушно, голосовання не було, а меншість піддавалася мовчазливо більшості. Голосів не раховано, і тільки по крику і киданню шапок можна було виміркувати, якої думки тримається Загальна Рада. Хоча кошовий поза Загальною Радою мав велику власть, але на Раді він мусів поводитися

дуже скромно, щоби не наразити собі її. Коли йому не вдалося мати за собою Раду, то його скидано з гетьманства, а бувало й таке, що карано (часом навіть смертю), як що Рада поставилася до нього вороже.

Військо ділилося на полки. Полків було кілька а доходило часом до кільканацяти, бо наприклад у хотинській війні було їх 11, в загальній сумі сорок кілька тисяч козаків. На чолі полків стояли полковники. Кождий полк мав свою хоругву, свого довбиша й сурмача. Ділився на сотні з сотниками на чолі, а сотні на десятки або куріні, на чолі яких стояли отамани. Опріч того був іще писар, який завідував військовою канцелярією, та осавули, по теперішньому адютанти. При війську був військо-вий скарб, табуни коней, чайки, а навіть кораблі, як що вдалося їх захопити в Турків. Козаки мали також артилерію, якою завідував обозний.

Ціла ця козацька організація виглядає досить симпатично й має „демократичну“ закраску. Але коли придивитись до неї ближче, то справа представляється трохи інакше. Насамперед, цілий політичний лад не є міцно уложений. Багато неясного й непевного. Так наприклад: відношення кошового чи гетьмана до Загальної Ради дуже неясне. Власть його ніби сильна, але така, що кожної хвилі може бути втрачена й залежна нераз від хвилевого настрою маси. Через те кошовий не міг почувати себе добре в своїм уряді, знаючи що змінлива козацька маса може його позбавити не тільки уряду, але навіть і життя. Так само не було корисним, що саме ця маса могла кожної хвилі зібратися, створити Загальну Раду й рішати справи, які їй прийшли на думку. Це мусіло, розуміється, викликувати безладдя й анархію. Так само некорисним фактом, який нагадує, Польщу, була

засада „однодушности“ на Загальній Раді, а не засада більшості порахованих голосів. А що вже говорити про спосіб переводження ухвал? Крик і кидання шапками впроваджують нас у тайники цього козацького життя. Це була суспільність із зовсім простими формами життя, опертими на співжиттю запорозців. Ніякої суспільної кристалізації не могло тут бути, а економічний лад зводився до комунізму, на спільнім посіданню чи то землі чи худоби. Розуміється, що цей первісний комунізм затрачувався, чим далі в глиб увіходила козацька територія в хліборобську Україну. Замість того є там, щось посереднє, неусталене, непевне в економічних відносинах, як і взагалі цілім політичним і суспільнім ладі на східній Україні. Козацький політичний лад був простим, з неозначеними формами, що могли не раз викликувати нелад, анархію, але та обставина, що козащина була часто занята війною, з природи річи причинилася у великій мірі до удержання карности між козаками.

Війни з Татарами й Турками, та перші війни з Польщею.

Війна з Татарами й Турками була головним заняттям січовиків. Тільки завдяки війні могла існувати на Запорозю воєнна козащина, бо війна була для неї головним підприємством, що приносило дохід. І тому війна взагалі була популярною річчю на Запорозю. Без воєнних походів не можна було довше жити і тому вони, від часу до часу повторялися. Характер воєнних походів був або дефензивний або офензивний, в залежності від часу й обставин. За Вишневецького Запорозька Січ перейшла в рішучу офензиву. Вишневецький

робив походи аж до Перекопу, загрожуючи самому Криму. Його пляни не здійснилися, Орда не була розбита, але боротьба січовиків з Ордою не перервалася. Коли по смерті Вишневецького став гетьманом український шляхтич Богдан Ружинський, то він вступив у сліди свого попередника, робив заходи, щоби приєднати собі Москву і провадив зачіпну війну з Кримом. В цій війні він наложив головою, але взагалі Запорозька Січ держалася добре і не допускала Татарів до свого осередка.

Наслідник Ружинського, Іван Підкова, теж нагадує Дмитра Вишневецького, бо він так само, як і той, ходив на Молдаву, став в 1577 році господарем Молдави і так само сумно скінчив, бо його захопили Поляки й на заспокоєння Турків, укарали смертю у Львові. (Полякам треба було показати Туркам, з якими хотіли жити в згоді за всяку ціну, що вони докладають всіх заходів, для приборкання козаків.)

Ця війна січовиків з Татарами й Турками була остільки ненаручною Польщі, що викликувала небезпеку війни з Туреччиною, але зрештою приносила їй і великі користи, бо козаччина обороняючи українські землі перед Татарами, тим самим боронила панські великі земельні посілости на Україні. Наслідком цього колонізація посувалася на полудне, в українські степи, й з початком XVII століття над Дніпром повстало нове чигиринське староство.

Але з другого боку Запорозька Січ була чинником небезпечним для Польщі. Січ стала захистом для закріпощених селян. А притягаюча сила Січи була така велика, що на полуднево-східній частині українських земель в сусідстві з Січю витворювався чимраз ширший пояс землі, де населення „покозачилося“, то значить, що воно не хотіло при-

знавати польської влади, а признавало тільки власть своїх отаманів. Це населення стояло в тіснім звязку з Запорозькою Січю і ходило в воєнні походи на Турків і Татарів разом із січовиками.

І польські політики прийшли до переконання, що так далі бути не може, оскільки польське панування має удержатися на Україні. Тому рішено цю „покозачену“ людність взяти у свої руки. Це мало статися таким способом, що польське правительство мало взяти на службу часть покозачених людей, а решту мало змусити до підданства. Зрештою це не була зовсім нова думка, бо ще перед прилученням українських земель до Польщі українські магнати брали на службу „козаків“. Тільки тепер цю справу поставлено ширше, а сталося це за кілька літ по люблинській унії. Польське правительство взяло на службу часть козаків і винявши їх з під польської адміністрації, яка була тоді на Україні, віддало під власть черкаського старости. Це були так звані „реєстрові козаки“.

Утворення „реєстрових козаків“ було значною уступкою для українського населення. Це була перша програна Польщі на Україні, бо не можемо забувати того, що, беручи на службу „покозачених“ селян, польське правительство признавало свободу тим селянам, що втекли від панів і виломилися зпід польських порядків. Але ця уступка не мала бути зроблена надармо. При помочі реєстровців малося змусити решту населення на українським пограничу до послуху.

Але з цього нічого не вийшло. Правительство не додержало обітниць реєстровцям, не виплачувало їм платні, і це мало такий наслідок, що „реєстровці“ пішли назад на „нелегальну“ дорогу й зійшлися знову з нереєстровими козаками. А в тім становище цілком змінилося з хвилею, коли

між українськими магнатами й січовиками прийшло до оружно́ї війни. Сталося це в 1590 році.

Тоді Криштоф Косинський з підстига те, що намісник українського магната, Януша Острозького, білоцерківського старости, забрав йому його посілість над Россю, зібравши козаків напав на маєтності кн. Острозького та інших панів, які зачіпалися з козаками і пограбив їх. Частина України з Київом і Переяславом опинилася у козацьких руках. Польське правительство не дуже спішилося прийти на поміч українським магнатам, але вони самі наняли собі військо і розбили козаків під Пяткою. Козаки пішли на Запороже, але зараз таки почали підготовлятися до нового походу. В 1593 рушили січовики з Косинським знову й рішили вдарити на Черкаси, де був тоді старостою кн. Вишневецький. Правда, Косинський погіб тоді і січовики відступили, але літом вони знову вирушили на Вишневецького й примусили його до договору, на підставі якого мали запевнений свободний перехід через його посілості з Січи на Україну. Такий перехід був важний для Січи з огляду на заправляння.

Це було великим тріумфом Запорозької Січи, бо показувало, що Січ стала авторитетною властю на східній Україні. Польща, не прийшовши на поміч шляхті, програвала справу. На Україні „покозачилася“ людність дуже сильно, й дійшло до того, що на брацлавському і волинському пограниччю витворилася особня козаччина, зовсім незалежна від Запорозької Січи. На чолі її стояв Соверин Наливайко. І тоді як січовики, так і Наливайківці почали опановувати українську територію, грабуючи шляхецькі посілості та здобуваючи міста. Але це не перейшло козакам дурно. Польське правительство вислало під проводом польного гетьмана, Станіслава Жовків-

ського досить значне військо на Україну й тоді прийшло до рішучого бою. Наливайківці відступили на східну Україну й там получилися з січовиками, якими проводив Лобода. Але між обома групами не було згоди: прийшло навіть до бійки, в якій згинув Лобода. Січовики вибрали на його місце Кремпського й під його проводом рішили боронитися спільно з Наливайківцями перед військами Жовківського, котрий перейшов Дніпро й рішив завдати козакам рішучий удар. Під Лубнями обложив він козацьке військо й коли положення козаків ставало чимраз тяжчим, січовики рішили увійти в переговори з Жовківським і на жадання Жовківського видали Наливайка Полякам. Між Наливайківцями й січовиками повстала ворожнеча, й тоді Жовківський, бачучи безладдя в козацькому таборі, поставив такі тяжкі умови, що козаки не могли їх прийняти, а тоді нагло вдарив на них невідготованих до бою і розбив їх цілковито. Тільки частина козаків передерлася на Січ. Таким погромом козащини скінчилася війна 1596 року. Наливайко був страшно покараний. Його тяжко мучили й врешті стяли у Варшаві.

Війна 1596 показує, що козащина була ще слаба, щоби встоятися перед військовою силою Польщі. А ця слабкість полягала головно в тім, що козащина не була як слід здисциплінована. Коли січовики видали начальника своїх союзників Полякам, то це доказ, як мало вони потрапили захвати духової рівноваги й як мало розуміли своє положення. Таким військом, як козацьке не легко було управляти. Але ця війна показує також, яка ненависть була по польським боці до козащини. Польська шляхта бачила, що козащина це дуже небезпечний прояв, що загрожує панському пану-

ванню на Україні, і тому козацький погром під Лубнями в великій мірі заспокоїв шляхту.

Занепад Запорозької Січи й новий зріст козаччини.

Лубенський погром не знищив цілковито козаччини, але він викликав занепад Запорозької Січи. Вона опинилась у кригичному положенню, бо Поляки не допускали довозу провіантів з України на Січ. Це викликало велике роздратовання між козаками на Січи. Там витворилися дві партії. Одна хотіла зблизитися до Польщі, а друга думала над тим, як би порахуватися з Польщею і відімстити їй за все лихо, яке козаччина переживала. А що ні та, ані друга партія не могла здобути переваги на Січи, тому прийшло там до анархії і до кривавої боротьби між самими козаками. Картина дуже прикра, але звичайна в історії там, де людям дуже тяжко жити. Щастя, що все те не тривало довго. Гетьман Самійло Кішка потрапив погодити обі партії і завести лад на Січи.

Тимчасом політична ситуація на сході Європи змінилася цілком на користь козаччини. Польща замоталася в 1601 році у війну зі Швецією, а опісля з Московією і тому не тільки не могла даватися в знаки козакам, але ще й запросила їх до участі в одній і другій війні. Це поставило відразу козаччину на ноги. Ціла полуднева Україна покозачилася, і козаки витворили кількадесят тисячну армію. Це була на тодішні часи дуже велика сила і з такою силою можна було рішати долю східної Європи. І дійсно козаки багато помогли Польщі у війні зі Швецією, а у війні з Московщиною вони відігравали головну роллю. Тодішній гетьман Петро

Конашевич Сагайдачний пішов офензивсю на Московщину й разом з польськими військами підступив у 1617 році під саму столицю Москву. Здобути Москви не пощастило, але цей похід дуже причинився до зросту козацтва. Виявилось, що для вирішення справ східної Європи не можна обійтися без мілітарної помочі України. А ця Україна ставала чим раз сильнішою й становилася „державою в державі“, бо на східній Україні козацьке панування розширилося чим раз далі. Тепер Запорозька Січ ще тісніше звязалася з рештою східної України, а надто важним було те, що й на Січі і на городовій Україні став гетьманом Петро Конашевич. Це було ознакою, що хліборобська й степова Україна зєдинилися разом. Трехтимирів став тоді політичним осередком цілої козащини.

Не диво, що такий зріст козацького панування настрашив Польщу. На соймі в 1609 році говорено, що „козаки таки далі не признають власти панів і старост, мають свій суд і беруть під свою юрисдикцію цілі міста“. А один польський політик каже в 1616 році: „Ані магістратів по містах, ані старост, ані гетьманів (роз. польських) не слухають, самі собі права устанавляють, урядників і вождів настановляють і в великій державі свою осібну творять..“ В цьому могло бути трохи пересади, але годі заперечити, що на Україні народжувалася самостійна українська держава. Що такий неясний політично-правний стан не міг довго існувати, це певне, й воєнна партія у Польщі домагалася рішучого виступу проти козаків. Але до цього не дійшло, бо Польщі загрожували тоді війни з Туреччиною.

Початок до неї зробили козаки, що протягом часу від 1613 до 1620 відбули цілий ряд смілих походів на турецькі землі й навіть на сам Царгород

Ці козацькі походи й побіди козацькі на Чорному морю над турецькою флотою не тільки що вкрили славою козацьке імя, але були zarazом доказом незвичайного зросту козаччини. З такою силою не була легка боротьба й Польща мусіла би до неї як слід підготувитись. Але поки що війна між Польщею і Козаччиною відсунулася, бо в 1620 році Турки вирушили нарешті на Польщу і під Цецорою знищили польське військо.

Тепер не було інакшої ради для Польщі, як просити помічи в гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного, бо Польща не мала сили сама відперти турецьку грозу. Сагайдачний торгувався з польським правительством, але козаки не втерпіли й без цього рушили в війну на чолі січового гетьмана, Бородавки, якого перед тим було вибрано гетьманом Січи. Правда Бородавку скоро опісля скинено з гетьманства й Сагайдачний став знову гетьманом також і Запорозької Січи, одначе тепер він уже не мав свободи ділання, коли козаки без нього розпочали війну. Прийшлося іти за бажаннями козацької маси, які тим разом сходилися з бажаннями Польщі. Сагайдачний став під Хотином і тут 40-тисячна козацька армія найбільше причинилася до того, що Турки мусіли вертати до дому нічим; польського війська мало бути тоді коло 35 тисяч. Таким чином завдяки козацькій хоробрости великі турецькі пляни — розбити Польщу й заняти Україну — скінчилася нічим.

Але Польща зовсім не думала віддячитися козаччині за поратунок у тяжкій годині. Коли небезпека минула, Польща інакше заговорила й там постановлено „відкозачити“ Україну. Зближалася знову польсько-українська завірюха. Це бачив старий гетьман і з тим і умер в 1622 році. Сагайдачний був один з тих великих гетьманів, що їх мала Україна.

А його велич не тільки в тім, що був хоробрим вояком, добрим полководцем і зручним політиком, але особливо у тім, що він зрозумів історичну хвилю і пхнув козаччину на ширший шлях українського визвольного руху. Його імя вяже давню козаччину з новою.

Політичне становище козаччини за Петра Конашевича Сагайдачного.

За княжих часів українська степова людність не створила ніякої організації, не створила тому, що була занадто розкиненою на великих просторах, як останок давньої суцільної української людности. Тепер справа виглядала остільки інакше, що населення східної Європи стало густішим і тому для міграції в українські степи знайшлося більше людей, як колись. А в тім відіграло важну роль ще й те, що українські емігранти на степах опинилися під подвійним натиском. З полудневого сходу натискала на них татарська орда, а з північного заходу польські магнати, що розвівши фільварочні господарства на українських землях, посувалися в своїх колонізаційно-економічних заходах чим раз дальше в українські степи. Таким чином збільшене число емігрантів і стиснення їх з двох боків змусило їх до організації.

Але ця українська степова людність, ця первісна козаччина вязалася під політично-суспільним поглядом зі степовими Ордами. Наслідком того, вона хоч і була зложена майже виключно з українського елемента, була суперечністю до хліборобської, культурної України. Була можливість, що ця козаччина розплинеться в татарській орді так само, як це сталось з давньою мандрівною людністю

на українських степах, з так званими „бродниками“. Але цьому перешкодила цим разом занадто тісна зв'язь між степовою й хліборобською Україною, постійна міграція українського селянства на степову Україну і „покозачіння“ хліборобської України. Наслідок був такий, що побіч степової козаччини повстала хліборобська козаччина. Це рішило дальшу долю козаччини. Раз її частина перейшла на культурну територію, то вона мусіла розвиватися на нових підставах, мусіла піти шляхом культури. Хліборобська козаччина стала культурним чинником. Побіч Запорозької Січи витворила вона організацію, яка хоч і оперта на запорозьких взірцях, всеж зв'язана з культурним життям людности на Україні. Запорозька Січ була незалежною від польської держави, хліборобська козаччина такої незалежності не мала, але всеж таки вона, розбиваючи польський політично-суспільний лад, творила „державу в державі“, як говорили тодішні польські політики. За Петра Конашевича Сагайдачного було корисним фактом те, що степова й хліборобська козаччина були з'єднані в руках одного гетьмана. Таким чином ця козацька „державу в державі“ побіч суспільної підстави, яку вона собі витворила між селянством і дрібним міщанством на Україні, мала запевнену ще стратегічну піддержку з боку Запорозької Січи. А соціяльна підстава хліборобської, чи як її також називають „городової“ козаччини поширялася чимраз більше через те, що козаччина поширялася. що до свого суспільного становища також і до вищих українських суспільних клас. Звісно козаччина стала в польській державі остільки привілейованою клясою, оскільки її вписано в реєстр. Це було занадто мало для цілої козацької маси, але всеж таки польська політика по-

ступилася в козацькій справі й створивши з konieczности реєстрових козаків, сама причинилася до повстання упривілейованої кляси, яка стала незалежно побіч шляхти. А що між реєстровими й не-реєстровими козаками затерлася опісля границя, то претенсії реєстрових козаків стали загально-козацькими. Таким чином повсталася суспільна кляса, яка хоч і вийшла з селянства й далше ним доповнялася, одначе поволеньки могла зблизитися до вищих українських, суспільних кляс. Не відчуваючи суспільного гнету, а маючи між собою, а саме між своєю старшиною інтелігентних людей, які походили чи то з українських шляхтичів чи міщан, козаччина почала цікавитися національною справою на Україні, в ній почало виявлятися бажання взяти участь у національній і релігійній боротьбі з Польщею, яку провадили досі усіма можливими легальними способами вищі українські кляси: шляхта, міщани й духовенство. А коли на її чолі став Петро Конашевич, чоловік перенятий дуже міцно національним почуттем, якого набрався ще за молодих літ у західній Україні, звідки був родом (Самбірщина), то справа була рішена. Конашевич попровадив козаччину на шлях національної політики. Вислідом цього було те, що Сагайдачний увійшов у взаємини з кружком київських учених, з тамошнім духовенством і тоді єрусалимський патріарх Теофан під впливом Сагайдачного висвятив православних владиків для України. Це сталося в 1620 році й це було відновленням православної гієрархії. В звязку з тим гетьман Петро Конашевич вступив з цілим „зоторозьким військом“ до київського Брацтва. Доказ, як тісно вязалася козаччина з українською суспільністю.

Панування козаччини на Україні в часі відновлення православної гiєрархiї 1620 р. до погрому з 1638 року.

Відколи козаччина пішла на національний шлях, відтоді всі українські суспільні класи бачили в ній оборонця православної віри й української народності. А тимчасом на політичній овиді показувалися чим раз темніші хмари. Польське правительство зовсім не думало робити уступки православним і переслідування їх, особливо на західній Україні, не тільки не зменшилися, але стали ще більшими. Хотинська битва, де так багато пролялося української крові в обороні Польщі, зовсім не вплинула на зміну в цьому напрямі. Виразно показувалося, що боротьба між Поляками й Українцями не скінчиться доти, доки не вирішиться один чи другий бік. Поки православні не мали козаччини за собою, вигляди боротьби були для них дуже сумні. Досі вони мусіли уступати перед польською перемогою. Але тепер стояла за плечима православних козаччина, конфлікт якої з Польщею ставав чим раз ближчий. Тепер, можна було мати надію, що козаччина не дасть себе побороти, а зрештою були й такі, й саме між духовенством, що рахували на московську поміч.

Але тимчасом сталося зовсім інакше. Козацькі політики не виявили розуміння політичної ситуації, коли замість зміцнити козацьке панування на Україні кинулися на авантурничу політику на спілку з татарськими кандидатами на ханський престол. Козаки підтримували цих кандидатів проти волі Туреччини й тому вмішалися у татарсько-турецьку війну. Ця війна відкрила знову славою козацьке ім'я, але ніякої користі Україні не принесла. На-

впаки наслідки були такі, що козацькі політики занедбали зовсім справи на Україні й не підготували оборони перед Польщею на всякий випадок. Помилка була велика й її використали Поляки. В 1625 році гетьман Конецпольський вирушив несподівано на Україну. Козаки не були приготовані до оборони, тому польські війська легко опанували більшу часть східної України. Запізно вийшов гетьман Жмайло із Запорожжя проти Конецпольського. Україна була вже в польських руках і звідси не можна було дістати помочі. Коли битва під Цибульником скінчилася тим, що козаки мусіли уступати, Жмайло побачив, що дальша війна безцільна. А що й Поляки не мали охоти провадити далі війну з козаками, бо мусіли свої сили звернути на війну з Швецією, то дійшло до переговорів над куруківським озером, де стояли оба війська, і до так званого куруківського договору.

Цей договір стверджував програну з козацького боку. Козаків мало бути тільки 6000 і вони мали право мешкати тільки в королівських добрах. Всі панські землі мали бути замкнені для козаків і хто не був вписаний у реєстр, мав вертати до панщини.

Але не в самому договорі лежала програна. Головне було те, що між реєстровцями настав угодовий напрям що до Польщі й вони дали себе ужити як зброю в руках Поляків проти Запорозької Січі. Гетьман козацький з польської руки Грицько Чорний вислав жадання на Запорожжя, щоби всі Запорозьці покинули Січ, вийшли на хліборобську Україну й уписалися у реєстр. Але ще раз показала себе Січ гідною своєї традиції. Там не признавано ніколи ніякої чужої власти. Заклик, висланий Чорним на Запорожжя, уважався там визовом до війни. Запорозьці зараз же

рішучо виступили проти цього. Вони захопили в 1630 році несподівано Чорного у свої руки засудили на смерть і стяли. Між реєстровцями, настало тепер замішання. Часть їх, а передовсім старшина, втекла до польського війська, а головна маса пристала до Запорозьців, якими проводив Тарас „Трясило“.

І тепер сталося з польським військом на Україні те саме, що з козацьким в 1625 році. Запорозьці розбили польські відділи, розкинені скрізь по Україні й відразу опанували східну Україну, стрічаючи прихильність у всіх українських суспільних клас. Це був доказ, що козацька війна не була тільки соціальною війною, як це було з давнішими війнами козаччини з Польщею. Це була вже національна війна України з Польщею. Але й ця війна не довела до якихось остаточних вислідів. Вона скінчилася знову договором, який не полагоджував українсько-польської справи, а тільки відсував її на будуче. Реєстр козацький збільшено і всіх реєстрових козаків мало бути 8.000.

Цим разом перемога була на боці козаків. Але цієї перемоги не використала козаччина. Навпаки між козаччиною відко знову якийсь угодовий напрям, що змагав до згоди з правительством. Козацькі політики домагалися признання православної ієрархії, і вдовольнялися тим, що польське правительство, хоч і не виплачувало реєстровцям платні, але й не домагалося щоб козаків було тільки 8000. Доказом цієї угової політики було те, що козаки взяли участь у війні Польщі зі Швецією у 1635 році. Така угодова політика мала свої причини.

Відколи козаччина звязалася з національною справою на Україні від тоді її політика мусіла йти в згоді з національними домаганнями. А оборонна

національна боротьба провадилася з українського боку досить рішучо. Це видно було як у Львові, так і в Києві. Але саме коло 1630 року ця боротьба почала стихати. Українська суспільність - була вже видно перетомлена боротьбою і бажала якоїсь хоч би тимчасової згоди з Польщею. І цей напрям української політики показує свій вплив на політику козаччини. Не даром в козаччині було багато шляхтичів. Шляхта якраз мала надію, що парламентарним шляхом можна буде добитися певних користей. А коли на соймі 1632 р. признано православним три єпископства: львівське, перемиське й луцьке, а митрополію поділено між православних і уніятів, то це уважано за початок до ліпшого.

Але польська влада думала зовсім про що иньше. Вона знала, що істнування козаччини все буде загрожувати Польщі й козаччину треба добре тримати в руках. Задля цього рішено збудувати на Дніпрі, коло Кодацького порога фортецю й примістити там польську замогу. Ціль її була — не пускати козаків з України на Січ. Заразом це було б смертельним ударом для Запорозької Січи, бо Січ, яка потребувала все нового прибутку в людях та провіанту з України, не могла б в таких обставинах довго істнувати. Польща сподівалася, що знищивши Січ, зможе опісля знищити також козаччину й на хліборобській Україні. Але це дуже добре зрозуміли провідники козаччини. Тодішній козацький гетьман Іван Сулима напав з козаками на Кодак і збурих його цілковито. А скоро по тому в 1637 році виступило проти Польщі Запорожжя, на чолі якого став Павлюк Бут. Під Кумейками дійшло до рішучої битви, яка скінчилася перемогою Поляків. Але і в акції Сулими і в акції Павлюка справу рішила не так зброя, як незгода між самими козаками. Польська політика, що мала

на цілі розеднати козаччину, витворюючи реєстрових козаків, виявила щойно тепер лихі наслідки для України. Як Сулиму так і Павлюка видали козаки Полякам. Це показувало, що козаччина підупала морально й тим самим перестала бути грізною для Польщі. Це розуміла дуже добре Польща й нема нічого дивного, що вона поставила до реєстрових козаків домагання, щоби вони йшли на Січ і змусили Січ до послуху Польщі. І Польща не помилилася в цьому. Реєстрові пішли дійсно на Січ. Але Січ захистилася перед їх наїздом. Тодішній старший на Запорозжжю Гуня не піддався реєстровцям, навпаки ще деякі з них почали переходити до Січовиків. Реєстрові мусіли вертати ні з чим.

Похід реєстровців на схід показував, що хліборобська козаччина стала зовсім на польським становищі. Вона, добувши певні привілегії від польського правительства, поволі, зближалася до того шляху, яким пішла майже ціла українська шляхта. Осталася тільки Запорозька Січ. Там іще жила самостійницька думка. Але в такій ситуації Січ довго існувати не могла. І провідники Січи бачили це дуже добре. Не було інакшого виходу: справу мусіла рішити зброя. В 1638 році проти польських військ на Україні вирушив на чолі січовиків Яцко Острянин. Але по двох невдатних битвах покинув січовиків і пішов за московську границю, де тимчасом колонізувалася Українцями пізніша Слобідська Україна. Його наслідник Дмитро Гуня пробував боронитися, але не допомогло: козаки мусіли здатись. І тепер дійсно Поляки придушили козаччину. Всього козацького війська мало бути лише кілька тисяч, а всіх старшин настановляли польські влади. Козаки могли мешкати тільки в трьох староствах: Черкаським, Корсунським і Чигиринським. Кодак відновлено, а на Запорозькій Січи мав пе-

ребувати все один полк з реєстрових. Таким чином була упокорена навіть і Запорозька Січ. Не зісталося ні одного клептика землі, де могло би самотійно розвиватися українське життя. Рік 1638. це сумна сторінка з історії України.

Запорозька Січ під польським пануванням від 1638 до 1648 року. — Пляни Володислава IV.

Десять років по козацькій погромі 1638 р. були роками найбільшого тріумфу Польщі на українських землях. Ніколи ні перед тим, ні по тім польське панування не зайшло так далеко в українські степи, як саме в тих часах. Не тільки хліборобська, але навіть степова козаччина признавала тепер у більшій чи меншій мірі польську владу. Замість гетьмана, чи як його називало польське правительство „старшого“, стояли на чолі козаччини польський комісар і полковники Поляки, а у відбудованім Кодакі стояла польська залога для того, щоби нікого не пускати на Запорожжя. А там на Запорожжю мав стояти тільки один полк реєстрових козаків, щоби не пускати Татарів на українські землі й перешкоджувати творитися на Запорожжю ватагам „вільних козаків“.

І дійсно реєстровці вислугувалися Польщі. Здавалося, що український народ не зможе вже виступити самотійно під політичним поглядом, а Січ, колишній осідок незалежної козацької влади, перестане яко така, існувати. Але показалося, що так воно не буде. Степи були занадто пригожим тереном для розвитку козаччини, щоби вона там далі не розвивалася, а Польща не мала настільки сили, щоби опанувати українські степи. Що не вдалося зробити київській чи литовській державі,

не могло вдатися також і польській державі. Тільки одно могла досягнути Польща. Вона могла по часті знищити хліборобську козаччину. А тоді козаччина осталася б на далі тільки степовим проявом, як було давніше. Що йшло дійсно до того, видно з цілої поведінки Запорозьців по 1638 році. Не маючи спроможности запровіянтувати себе як слід із хліборобської України, Запорозьці шукають наживи деінде. Вони розвивають на більшу міру морські походи на турецькі й татарські міста на берегах Чорного й Озівського моря. Цікаво, що ці походи вони відбували дуже часто разом із донськими козаками. Такі спільні походи Запорозьців і Донців відбулися між иншим в 1639, 1640 і 1641 році. Взагалі в тих часах Запорозьці, притиснені від північного заходу польським правительством, звернули цілу свою акцію на море й на схід. З того повстала спілка Запорозьців з Донцями і вступлення їх у більшім числі до московського війська.

Але таким чином справа українських степів не була розв'язана. Як що тут мав запанувати правильний державний лад, то перш за все мусіла б бути знищена кримська Орда. А поки цього не було, мусів істнувати між культурною Україною і Ордою „неутральний пояс“, знаний нам добре з історії давньої київської держави, і мусіла істнувати людність, що не признавала ніякої влади з виїмком тієї, що зродилася на степах, себ то Запорозької Січи. І більше далековидні польські політики додумалися до того. Вони в своїх писаннях проповідували велику війну з кримською Ордою з тим, щоб її знищити, а Польща оперлася би тоді о береги Чорного Моря. Значить, справа українських степів стояла на овиді деяких польських політиків. Цю справу бачив теж і польський

король Володислав IV і його канцлер Осолінський. їх спосіб розв'язання цієї справи відрізнявся від інших лише тим, що вони хотіли до того втягнути козаків. Вони плянували велику війну з Турками й Татарами, ціллю якої мало бути знищення кримської Орди й вигнання Турків з північних берегів Чорного моря. Але вони бачили, що без козаків Польща не могла б успішно провадити цієї акції. Не тільки тому, що козаки могли й на суші й на морі підпомогти Польщу під мілітарним поглядом, але ще й тому, що війна Польщі з Туреччиною й Кримом викликувала можливість козацько-татарського союзу, який вже не раз в тяжких часах козащини стояв на овиді козацьких політиків. Тому то між Володиславом IV і Запорозьцями прийшло до переговорів, які в 1646 році пішли вже так далеко, що король виплатив Запорозьцям грошеві суми одержані від Венеції і призначені на озброєння січовиків. Велика війна Польщі й козащини, з музулманським світом, в якій мала брати участь також і Венеція, висіла у повітрі.

Але справа не дійшла до кінця. Володиславові пляни знайшли противників у польській шляхоцькій суспільности. Рішучими їх противниками були передовсім польські магнати на Україні, які саме по козацьким погромі 1638 р. розвели панську господарку на східній Україні на велику скалю. Вони знали, що існування козащини є перешкодою в їх експанції на схід і не чулися безпечними, доки існувала козащина. Тому в програмі їх політики лежало цілковите знищення козащини, а це вони вважали можливим по козацьким погромі 1638 року. Пляни Володимира IV. лежали в інтересі польської держави, але польські „королевята“ на Україні дбали найперше про свої особисті інтереси. І тому пляни турецько-татарської війни повалено.

Польські магнати не хотіли ніякої спілки з козаччиною, яку вона призначила на знищення, так не хотіли також взагалі ніякої великої війни, бо боялися зросту королівської влади в Польщі.

Таким чином справа не розв'язалася по думці Володислава IV. і канцлера Осолінського, а також і козаків, які булиби радо взяли участь у турецько-татарській війні по польським боці. Це означало, що польська держава не була здібна до розв'язання великих політичних питань. Давня так звана „старо-шляхоцька“ партія в Польщі, що змагала до зреформування польської держави і взагалі до активності у внутрішній і зовнішній політиці, була вже давно розбита. „Молодо-шляхоцька“ партія мала вже цілковиту перевагу, а її програмою було: оборона стану посідання шляхоцько-магнатської верстви під політичним і суспільно-економічним поглядом. Це був вершок політичної ідеології польської шляхти в польській республіці. Але така політика не могла принести спокою польській державі, хоч як цього бажали шляхоцькі ідеологи. Козаччина не була зовсім розбита, і її знищити не могла Польща, не зважаючи на свою перемогу в 1638 році. Козаччина мусіла пробувати розірвати залізний перстень, що стискав її з усіх боків. Не було можливості в союзі з Польщею кинутися на Турків і Татарів, так вона мусіла скорше чи пізніше шукати союзу в турецько-татарському світі, (як це пробувано без успіху давніше) проти польсько-шляхоцького панування на Україні. Треба піднести, що навіть між реєстровими козаками зачав витворюватися настрій неприхильний до Польщі. І от замість війни з Ордою і Туреччиною висіла тепер у повітрі війна Польщі з козаччиною. Це дуже добре бачили деякі розумніші польські політики, а найбільше страхав їх козацько-татарський союз

проти Польщі. Але голос їх знехтовано, бо польські магнати, рахуючи на силу польської зброї, вважали себе на Україні безпечними.

Географічні обставини. Населення України і його заняття. Кольонізація. Етнічний склад.

Як у попередніх добах історії України, так само й в цій добі географічні обставини відігравали важну роль. Це видно хочби з того, що існування Запорозької Січи й взагалі козаччини було дуже тісно зв'язане з існуванням степу. Великі простори України мають так мало визначних стратегічних позицій, що навіть такі зрештою маловажні географічні пункти, як острови на Дніпрі й Дніпровські пороги відігравали особлившу роль. Одно й друге творить оборонне положення Січи. Але разом з тим Запорозька Січ мала ту невигоду, що вона, положена серед степів у краю, неприєднанім для хліборобської культури, не мала ніякої господарської самостійності й була під тим поглядом цілком залежною від хліборобської України. Тільки в сполучі з хліборобською козаччиною вона могла мати запевнений дальший розвиток. Інакше вона мусіла б остатися чисто степовою. Але при всім тим козацька територія, як би навіть вона поширилася на хліборобській Україні не мала корисного положення, через те, що знаходячися між двома державами — польською й татарською — не мала нізвідки заслонених границь. Це змушувало козаччину шукати союзу то з одним сусідом, то з другим, і наслідком того напрям козацької політики був дуже змінливий. Раз козацька політика зверталася проти Татарів і Турків, а другий раз проти Польщі. В таких обставинах союз польсько-татар-

ський міг бути просто убійчим для козаччини, але на щастя в цій добі до такого союзу не приходило.

Великі простори Східної Європи і недостача природних границь поодиноких їх частин були причиною колись великості простору київської держави, а тепер польської. Польська держава побіч еспанської, турецької і московської була четвертою з ряду в Європі що до величини простору. Але саме тому вона не була добре сконсолідованою. Для опанування таких великих просторів вона не мала ані відповідної кількості населення, ані відповідної адміністрації. Не диво тому, що при децентралізаційному характері адміністраційної і законодавчої влади в Польщі польське панування на східній Україні не було міцне. Це вийшло розуміється, на користь козаччині, уможлививши їй поширення на хліборобській Україні.

Дуже велике значіння мало те, що Україна є дуже родючою країною. Як колись, за часів існування київської а по части галицько-волинської держави, відіграло особливо важну ролю географічне положення, так тепер родючість її ґрунту. Україна почала йти в ціну в міру того, як збіжжя ставало дуже важним торговельним предметом. В першій половині XVI. століття вивожено збіжжя з польських і західно-українських земель, а в другій половині XVI. століття також і зі східної України. Таким чином усі українські землі ввійшли в круг торгівлі збіжжам, яка зі східної Європи концентрувалася в Гданську, звідки вивожено збіжжя далі, головно до Фляндрії та полудневої Європи. Для українських земель мало це велике значіння, бо наслідком цього ціна збіжжя пішла в гору і продукція його дуже збільшилася. А тому хліборобство зробилось головним заняттям мешканців, ще в більшій мірі, як то було в попередній добі.

Точка тяжкості економічного життя стояла тепер безумовно на селі, а не в місті. Нічого дивного, коли зважимо, що промисл був дуже слабо розвинений як на українських землях, так і взагалі в польській державі, і що міщане не мали таких великих торговельних привілеїв, як шляхта. В цій добі міста підупали ще більше ніж у попередній, що помічалось особливо на східній Україні, яка найбільше відчувала на собі занепад торгівлі зі сходом. Українські землі тай взагалі ціла польська держава стала чисто хліборобською державою без міського промислу і без грошевої господарки, яка вже в тих часах була розвинена скрізь по західній і середній Європі. Таким чином ціла польська держава разом з Україною осталася позаду Європи під економічним поглядом. Важну роль відіграла в цім зміна світових торговельних шляхів. Ще в XIII. століттю Україна втратила звязь із світовою торгівлею наслідком того, що головні торговельні шляхи, які лучили Європу з Азією, перенеслися з континенту на Середземне море.

В XVI. століттю настала знову зміна, бо по відкриттю Америки й морської дороги з Європи до Індій навколо Африки головні торговельні шляхи перенеслися на Атлантийський і Індійський океан, полишаючи на боці західні азійські краї й Середземне море. Це причинилося знову до економічного занепаду західно-азійських країв, а вслід за тим і до економічного занепаду України. Східна торгівля України, колись давала матеріяльну силу давній київській державі, підупала тепер цілковито. Київ, що вже давно втратив своє колишнє першорядне становище в східній Європі, підупав тепер ще більше й перестав бути духовим осередком України. Світова торгівля не зачіпала тепер України, котра стала глухою країною, якою не цікавився

ширший світ, лише сама Польща, особливо відтоді, коли виявилось, що родюча Україна може принести їй великі економічні користи.

В зв'язку з економічним станом стояла й густота населення України. Можна припускати, що населення українських земель збільшилося, бо населення Європи взагалі збільшилося в цій добі. Але при занепаді міст зріст населення йшов тільки на рахунок села, а не міста. А втім, що до населення східної України, то густота його була напевно менша ніж західно-українських земель. На підставі статистичних даних, які маємо для того часу, можна рахувати, що на східній Україні, себто в Київщині, Чернигівщині й Брацлавщині не доходило населення навіть до мільона. Число дуже мале, як рахувати нинішніми мірами, але воно легше зрозуміле, коли зважимо, що добре загосподарована Франція не мала в XVI столітті більше як дев'ять мільонів мешканців, а Англія тільки шість мільонів. А зважити треба, що ніодин край в Європі не мав таких перешкод в колонізації, як саме східна Україна наслідком частих татарських набігів на її землі.

Некорисні обставини на східній Україні, до яких долучилися польські репресії по невдачних козацьких повстаннях, викликали еміграцію людности далеко на схід — на степи, що лежали на пограниччю між московською державою і татарською ордою, на пізнішу Слобідську Україну. Про таку еміграцію на більшу скалю знаємо під 1638 роком, коли Острянин по невдачній війні з Польщею пішов на Слобідську Україну, а разом з ним коло 1000 козаків. Колоністи йшли аж над Донець, а з часом українська колонізація дійшла аж до Волги. Таким чином українська етнографічна територія поширялася чим раз далі на схід. Це мало в бу-

дуччині величезні наслідки, але в згаданій добі це був тільки початок вельмиважної справи.

Важнішою справою, бо вона мала безпосередні наслідки, була зміна в етнічному складі українських земель. Таку зміну видко було насамперед по містах, які особливо на західній Україні під національним поглядом стали дуже різноманітними. Дійшло навіть до того, що по більших містах здобули перевагу Поляки й Жиди. Давні німецькі колоністи по містах протягом трьох століть спольонізувалися так дуже, що в XVI. століттю число таких колоністів, що признавалися до німецької народності, було вже дуже невелике. А що до Жидів то їх число дуже збільшилося по українських містах наслідком великої іміграції Жидів до польської держави з кінцем XV. і на початку XVI. ст. Ця жидівська іміграція сталася наслідком переслідувань, яких зазнали Жиди в Німеччині за часів цісаря Максиміліяна I. Від того часу почали Жиди відогравати важну роль в економічному життю України. Осівши по містах, вони дуже скоро захопили в свої руки торговлю, відсуваючи від неї християн. Таким чином усі більші міста на західній Україні, діставши мішане населення, не могли відіграти такої важної ролі в українському життю, як це було давніше. Вони були й на далі осередками національного українського життя, але це життя тратило чим раз більше економічну підставу. Тільки в менших містах український елемент мав перевагу й там тільки Жиди ставали небезпечними конкурентами. На східній Україні справа не пішла ще так далеко й там ані Жиди, ані Поляки не мали такого значіння по містах, як на західній Україні.

• Друга важна зміна на етнічному полі була та, що велика земельна власність знаходилося здебіль-

шого в польських руках. Це було наслідком не тільки того, що українська аристократія вже дуже сильно спольонізувалася, але ще й тому, що на українській території великі простори землі діставалися з королівської ласки польським панам. Особливо родючі східно-українські землі дуже надавалися під управу збіжжя й тому тут розвинено такі великі фільварічні господарства, як ніде в польській державі. Таким чином понад усіма українськими суспільними верствами підносилася тепер на українських землях чужа аристократія, яка, привівши зі собою польську службу, а то й Жидів, причинилася до збільшення тут відсотка чужого елемента. Таким чином на Україні повставали етнічні обставини, які дуже заплутували українсько-польські взаємини, бо наслідком релігійної і національної окремішності Українців і Поляків витворилися на українських землях національні контрасти. Вони набрали глибшого значіння особливо тоді, коли до них долучилися суспільні контрасти.

Люблинська Унія 1569 р. Політично-суспільний лад на Україні. Національний рух на українських землях. Берестейська Унія 1596 р. Український народ і козаччина.

В 1569 році сталася дуже важна подія в історії східної Європи, так звана Люблинська Унія. Це було прилучення усіх українських земель, з виїмком берестейської, до польської держави й получення автономічної Литви, зложеної з литовських і білоруських земель та з берестейської землі з Польщею. Люблинська Унія була завершенням великої політичної акції, піднятої польськими панами, яка

мала на меті збудування великої польської держави на сході Європи коштом політичної самостійности Литви й України.

Початком акції, що мала здійснити таку велику програму був договір польських панів з Ягайлом у 1385 в Криве, на підставі якого він згоджувався прилучити цілу литовську державу до Польщі. Але це не вдалося так легко зробити і польські політики обмежилися на здійсненню унії між Польщею й Литвою, яка й так не раз була розривана. За бездітного Жигмонта Августа справа унії Литви з Польщею стала для польських політиків дуже пекучою, бо можна було побоюватися, що по смерті Жигмонта Августа Литва вибере собі иншого володаря, ніж Польща. Тому польські політики енергічно взялися до остаточного вирішення справи польсько-литовських взаємин. Погляд польських політиків поділяв король Жигмонт Август і справа унії стала на дневнім порядку сойму, зложеного з представників Польщі й Литви. Політична ситуація була того роду, що здійснення великої польської програми було можливим. Польща з цього часу стала державою, політичний лад якої був опертий на широкій шляхоцькій масі. Ця маса, зложена зі шляхоцької магнатерії і зі середної та дрібної шляхти, представляла тоді одноцільний фронт, викликаний тим, що ціла ця маса мала дуже упривілейоване становище в польській державі. Друга половина XVI. століття була як раз добою, коли побіч шляхоцької аристократії низші шляхоцькі верстви дійшли до великого значіння в державі. Це була свого рода „шляхоцька демократія“. В литовській державі було трохи інакше. Там політичну перевагу мала литовська аристократія, ледви терплячи побіч себе укр. аристократію. За те ціла дрібношляхоцька верства на Литві чи то дрібне боярство на

Україні і на Білій Русі політичного значіння не мали. І цілком природно, що саме ці низші шляхоцькі верстви, які почали організуватися на польський лад, засвоюючи собі світогляд польської дрібношляхти, пильним оком стежили за Польщею, де бачили вищення подібної собі суспільної верстви. Ця верства не могла не тільки бути засадничим противником унії з Польщею, але в ній можна було знайти прихильників унії. Поминувши національний бік справи прихильники унії з поміж Литовців, Білорусинів чи Українців ставили політично-суспільний момент на першому місці. А в тім, що до Українців і Білорусинів, то вони не мали чого дуже захоплюватися литовською державою, яка ставила їх на другому місці по Литовцях-католиках. І тому не тільки від православного дрібного боярства, але й від православної аристократії годі було сподіватися поважної опозиції в справі унії. Одиноким чинником, який міг рішучо виступити проти унії була литовська аристократія, яка не мала охоти допускати до влади дрібну шляхту литовську, білоруську й українську, а тимбільше не хотіла ділитися властю на землях литовської держави з польською аристократією. Таким чином для справи унії уложилися обставини дуже корисно. Польща тих часів була такою атракцією для всяких суспільних клас, якою вона не була ніколи, ані перед тим, ані по тім.

Всеж таки справа унії вимагала великої обережності й політичного сприту. Польські політики його показали. Насамперед проголошено було прилучення Підляшша й Волині до Польщі, а щойно опісля приступлено до справи прилучення Поділля і врешті Київщини. Що до Підляшша, то це була як-раз країна з дрібною шляхтою, а при тім дуже спольонізована. Тут був опір найменший і підляш-

ська шляхта прийняла польське панування. Трохи тяжча була справа з волинською українською аристократією, з кн. Василем Костантином Острозьким і іншими. Вони не хотіли зложити присягу на вірність Польщі, але опріч словесного протесту не могли нічого вдіяти. Загроза конфіскати маєтків, поставлена рішучо королем, зробила вражіння. Волинські аристократи зірвали солідарність з литовською аристократією і заприсягли на вірність Польщі. Це властиво рішило справу всіх українських земель. Православна шляхта західно-українських земель, не бачучи можливости змінити того, що сталося, стала на опортуністичнім становищі. Вона вже не тільки не протестувала проти прилучення східно-українських земель до Польщі, але думала навіть, що таке прилучення буде корисне, бо скріпить західну Україну в її змаганнях за рівноуправлення православної віри й української народности. Тільки литовські магнати цілий час стояли в опозиції до унії, а бачучи, що справа унії не йде по їх думці, опустили сойм, маючи на меті його таким чином зірвати. Але ані король, ані приклонники унії не налякалися. Сойм визнав себе в праві рішати справу унії і без литовських магнатів, а тоді ті, не маючи ні звідки підпори, бо й литовська дрібна шляхта пішла за унією, пішли на компроміс. Усі українські землі, з виїмком Берестейщини, признано Польщі, Литва мусіла раз на все злучитися з Польщею, задержуючи тільки осібну адміністрацію й осібне військо. Таким чином на люблинськім соймі в 1569 році остаточно заключено унію. Польські політики вибороли істнування великої польської держави. Їм допомогли дуже корисні обставини, а при тім терор і врешті фальшовання історичної традиції, що буцім-то усі українські землі, тільки тепер прилучені до Польщі, належали до неї

вже давніше. Ці два моменти не принесли чести любинській унії, але не зважаючи на те, унія зістається все таки дуже важним фактом в історії східної Європи і великим успіхом польської політики.

Для українських земель любинська унія мала важні наслідки як під суспільним, так і під національним та політичним поглядом. Що до суспільного ладу, то він уложився на взір польського, а це сталося тим легше, що литовська й польська держава не мали під цим оглядом ніяких суперечностей. Польський вплив на суспільний лад великого князівства литовського існував ще перед любинською унією й себто шляхоцька аристократія була найміцнішою суспільною верствою як у Польщі так і на Литві. Так осталося й далі, по любинській унії, зайшла зміна хіба в тому, що коли перед унією з українських земель найбільше аристократичною була Волинь, де ще досить міцно стояла українська аристократія, то від коли східна Україна була відкритою для польської шляхти, там почала витворюватися на місці колишньої давньої української великої земельної власности польська велика земельна власність. На це зложилися дуже корисні обставини, а саме факт, що хіборобська господарка приносила дуже добрі доходи, з огляду на збіжеву торгівлю в Європі, про що була вже мова вище. На східній Україні повстали лятифундії, які завдяки щедрости польських королів для польських панів попали в польські руки зі шкодою української національності і її аристократії. Ці лятифундії повставали не тільки на незалюднених пустарях, але й на території, заселеній селянською людністю, яка досі не мала над собою пана-дідича. Такі землі роздаровувано польським панам разом з людьми на них. Бувало часто й таке, що відбирано землю дрібним шляхтичам, як що вони не могли виказа-

тися урядовими документами, що земля є їх власністю. Сяк чи так, на східній Україні витворилися магнати, дуже часто спольщені Українці, як наприклад Потоцькі чи Вишневецькі, які що до багатства стояли напереді всіх магнатів в польській державі. Це так звані „королевята“, як їх називано на Україні. Їх значіння зросло особливо по козацьким погромі 1638 року, і послідне десятиліття перед Хмельничиною було вершком їх суспільно-економічного й політичного значіння. Побіч цих польській магнатів були ще й українські, як от князі Острозькі, але деякі з них вимерли, як той же рід Острозьких, у мужеській лінії і їх маєтки дісталися в польські руки, а інші зовсім спольщилися. При українстві й православній вірі лишилося дуже небагато аристократів. Далеко більше Українців було між середньою шляхтою, хоч і тут було вже багато Поляків. Найслабше економічно представлялася дрібна шляхта, в якій відсоток Українців був ще більший, але вона, хоч і свобідна особисто, була під економічним і політичним поглядом залежною від вищих шляхоцьких верстов. Тільки вона переважно сама обробляла поле, бо багатші шляхтичі мали під собою селян, які мусіли даром працювати на їх землях. Панщина й кріпацтво прийшли з Польщі до східної України разом з люблинською унією і хоч вона аж до Хмельничини не була тут такою тяжкою, як на західній Україні, то всеж викликувала між селянством навіть і там, де була найлегшою, невдоволення. Це було видко на східній Україні, де між селянами було багато емігрантів із західної України, що втекли від своїх панів і сподівалися знайти тут свободу.

Заведення панщини й кріпацтва дуже причинилося до зросту багатства панів — дідичів, бо через те вони мали до розпорядимости дуже дешевого

робітника. А значіння дідичів дуже зросло через те, що вони мали юрисдикцію над селянами. Для селян вони були першою й останньою судовою інстанцією і zarazом адміністраційною властю. Для селянства не існувала властиво польська держава, бо воно мало свої рахунки не з державою, а з дідичами.

Взагалі цілий суспільний і політичний лад був так устроений, що служив виключно тільки на користь шляхти. Це було однаково добре видко як на політичному полі, так і на суспільному. Тільки шляхта мала право участі на соймках і тільки вона могла висилати послів до посольського кола, яке від XVII століття відбувало свої наради в Варшаві. Виїмком були тільки два міста, Краків і Львів, що могли висилати до посольського кола по одному послові. Так само в сенаті сиділи тільки шляхоцькі достойники, а побіч них вище духовенство латинського обряду. А коли в Польщі заведено виборність королів, то й у цій справі тільки шляхта й вище духовенство мало голос. Словом Польща була чисто шляхоцькою державою, як ніодна з тодішніх європейських держав. З тих політичних прав користала також і шляхта української народности, але при своїм зденаціоналізованню вона мала тільки другорядне значіння в посольськiм колі, а в сенаті її майже зовсім не було в XVII століттю.

Що до міщанства то воно підупало в цій добі ще більше, ніж у попередній, наслідком занепаду торгівлі і політики польського сойму що до міст. Про це була вже мова вище, тут можна додати хиба те, що українське міщанство найбільше відчуло занепад, бо воно не тільки зустрічалося з неприхильною політикою шляхти що до міст і з жидівською конкуренцією, але також з воро-

жим відношенням міщан католиків до міщан православних. В таких обставинах воно підупало економічно і сходило, особливо по більших містах, на другорядний чинник.

В другій половині цієї доби змінилося також становище Жидів, як суспільного чинника. Відколи точка тяжкості економічного життя почала пересуватися з міст на села, бо хліборобство стало найрентовнішим заняттям, відтоді й Жида втиснулися до хліборобської господарки, стаючи арендаторами панських маєтків. Це сталося особливо на східній Україні, де польські магнати мали землі подостатком і тому виарендовували її Жидам. Це мало такі наслідки, що не тільки українське міщанство, але й українське селянство стало в опозиції до Жидів, вважаючи їх панськими прислужниками. Цей факт мав дуже велике значіння для дальшої історії Жидів на Україні і за Хмельнищини показав свої наслідки.

Становище селянства було тісно звязане зі становищем шляхти. Чим вище стояла шляхта, тим на низший суспільний ступінь сходило селянство. І тут не було різниці між селянином польським, українським, білоруським чи литовським. Панщина й кріпацтво обовязувала всіх селян. Можна навіть сказати, що панщина в корінній Польщі в тих часах була тяжча, ніж на українських землях, а особливо на східній Україні. Всеж таки українське селянство, особливо на східній Україні, більше відчувало своє пониження як селянство польське, раз тому, що між паном і підданим була різниця що до віри, а по друге українське селянство зі східної України відчувало близькість козаччини, яка була його природним союзником і в якій воно бачило силу, що може зломити шляхоцьке панування на Україні. Не маючи коло себе такої сили,

польське селянство мусіло без протесту піддаватися своїй долі. В корінній Польщі не було степів, де можна би зорганізувати активний опір.

До клас, які відчували своє пониження, належало також православне духовенство. Католицьке духовенство було в Польщі упривілейованою верствою, а вища гієрархія мала часом навіть перший голос у польській державі, як це було особливо в першій половині XV століття. Православне духовенство всього того не мало. Найвищі достойники православної церкви не мали права засідати в сенаті, а право патронату, на підставі якого вищих православних духовних затверджував в їх урядах король і сойм, а низче духовенство пани—дідичі, було дуже прикрим для православного духовенства, бо ставило його в залежність від іновірців.

А до того всього лиха прилучилося ще й те, що православна церква в другій половині XVI століття, саме тоді, коли східну Україну прилучено до Польщі, переживала добу свого дуже великого занепаду. На єпископських катедрах сиділи люде, які не дбали про добро церкви, а тільки про особисті користи. Взагалі між духовенством видко було занепад релігійного почування. Для свідомого українського громадянства занепад православної церкви був великим ударом. Воно бачило, що одинока організація, яка зосталася ще з часів політичної незалежності України, й була тепер єдиною, що гуртувала українську суспільність, починала розкладатися. В таких обставинах нічого було сподіватися ратунку згори, від церковної гієрархії. І під впливом цього громадянство взяло справу реорганізації церкви в свої руки. Це сталося в так званих Брацтвах, з яких перше повстало у Львові, а інші слідом за ним скрізь по Україні.

Цю організацію створили міщане на взір цехових організацій. Їх програма була спочатку чисто гуманітарна, але опісля вони її розширили. Крім несення собі матеріальної помочі члени Брацтв дбали про церкву й освіту. Взірцем усім Брацтвам було львівське Брацтво і воно дуже скоро виказало успіхи своєї діяльності. Завдяки його заходам поставлено у Львові ще в 1539 році православного єпископа, бо тут вже довгий час єпископська катедра стояла порожня. Львівське Брацтво взялося також до справи освіти й заложило школу й друкарню. Слідом за Львовом пішли інші українські міста, де також повставали школи, удержувані Брацтвами. Таким чином західно-українське міщанство дало почин до оживлення просвітнього руху, а вслід за тим до розбудження національного почуття в українській суспільності. Українська шляхта не здобулася на таке діло, але між українськими магнатами знайшовся один, князь Василь-Константин Острозький, який заснував вищу школу в Острозі в 1579 році, з якої вийшло багато письменників і вчених, так само, як і з львівської школи. В Острозі повстала також і друкарня. Щойно з початком XVII ст. третім важним осередком культурного життя України став Київ. Він скоро зайняв перше місце, поставивши Львів у тіні, та заступивши Остріг, де культурне життя підупало зі смертю князя Василя-Константина Острозького. В Києві, в Печерській Лаврі повстала коло 1615 року друкарня і завдяки заходам архимандрита Єлисея Плетенецького прибуло до Києва багато учених. В тім часі повстала також школа при київським Брацтві, а в 1631 році в Печерській Лаврі. В 1632 получилися обі школи в одну і утворили академію, яку названо, в честь її фундатора, митрополита Петра Могили, Могилянською.

Розбудження просвітнього життя і вслід за тим національного почуття в українській суспільності в другій половині XVI і в першій половині XVII століття мало дуже велике значіння для дальшого політичного життя України. Коли на сході України творилися суспільні і мілітарні основи під будучу українську державу, то з західної України йшла освіта, ішов національний світогляд. На східній Україні стрінулися оба ці елементи. Їх поєднання дало козаччині можливість стати державно-творчим чинником, а українській народності — звязати себе з ідеєю політичної самостійності України.

Ще один факт мав велике політичне значіння, а саме так звана в історії Берестейська Унія. Вона повстала на тлі розкладу православної церкви на Україні, а її безпосередньою причиною було відношення свідомого українського громадянства до церковної гієрархії. Повстання Брацтва, хоч як воно виходило на користь православної церкви не було надто приємним проявом для тодішньої православної гієрархії, бо Брацтва здобували чим раз більший вплив між українською суспільністю, відсуваючи таким чином вплив церковної гієрархії на другий плян. Воно й не могло бути інакше при тім здеморалізованню, яке було тоді в церковній гієрархії. Зорганізована частина української суспільності ставала по стороні Брацтва, стаючи заразом до тодішньої гієрархії в опозиції. Становище гієрархії ставало з кожним днем більше захитаним і православні єпископи бачили це дуже добре. Надто тяжким ударом було для них те, що львівське Брацтво, яке стояло на чолі цілого братського руху на Україні, дістало титул Ставропігії, тобто самостійності перед православною гієрархією і безпосередньої залежності від царгородського

патріархату. Цей факт в українській православній церкві означав просто революцію, був початком боротьби української суспільності з православними владиками. Це й пхнуло тих владик, становище яких було найбільше загрожене, на шлях шукання помочі поза українською суспільністю і поза царгородським патріархатом. Цю поміч знайшли вони у польського духовенства, у польського правительства й зрештою в Римі. Між польським духовенством і особливо між єзуїтами були люде, які стояли все за тим, щоби православну церкву на Україні зєдинити з католицькою. Але й між польськими політиками справа церковної унії була популярна. Уніятська Україна здавалася цим політикам менше небезпечною для Польщі особливо через те, що унія означала цілковитий розрив української церкви з московською і могла зблизити уніятську Україну до католицької Польщі. Тодішній польський король Жигмонт III. був теж горячим приклонником унії. Словом, були всякі вигляди на те, що всі ті польські чинники стануть до помочи українським владикам, якби вони вступили на шлях унії. І дійсно українські владика: львівський Гедеон Балабан, луцький Кирило Терлецький, холмський Денис Збіруйський, турівський Монтій Полчицький порозумілися між собою що до прийняття унії, а коли приєднано до цієї справи київського митрополита Михайла Рогозу й володимирського владика Іпатія Потія, в 1595 році вислано до Риму делегацію, зложену з Потія і Терлецького, яка зголосила приступлення до унії згаданих владиків. Справу унії малось урочисто проголосити на соборі. В 1596 р. під впливом короля Жигмонта III скликано церковний собор до Берестя. Але на цім соборі, де побіч духовенства брали участь також і світські люде, між ними головний оборо-

нець православя князь Василь-Константин Острозький, повстали два непримирні табори: оден невеличкий, що складався з уніятських владик і невеликого числа духовенства, обстоював рішуче унію, другий, числом значно переважаючий, стояв при православю. Оба табори розійшлися непоєднані, кинувши взаїмно клятву одні на одних.

Таким чином стався факт, який мав не тільки церковне, але - разом і дуже велике політичне значіння. При тій підмозі, яку унія діставала від польського правительства, вона почала поширяться між українською суспільністю і таким чином стався розділ української церкви на дві частини. Уніяти були частиною слабшою, бо справі унії пошкодило те, що її підняли владики, скомпромітовані в очах української суспільности. А коли польське правительство почало силою поширять унію, забираючи у православних церкви й церковні маєтки, то це зробило з унії в очах свідомого українського громадянства засіб до піддержання польського панування на Україні. Не допомогло справі унії навіть те, що між уніятами були такі ідейні приклонники її, як Іпатій Потій. Справа унії була програна, бо те, що козаччина стала по стороні православя, було рішаючим. Поки що в гієрархії унія мала перевагу, бо крім львівського єпископа Гедеона Балабана, який перейшов знову на православіє, і єпископа перемиського Захара Копистенського, всі інші катедри були заміщені уніятами. А коли оба ці владики померли, а за ними і наслідник Балабана Тисаровський, тоді православні zostалися зовсім без владик. Відновлення православної гієрархії за гетьмана Конашевича Сагайдачного поправило справу настільки, що на території, де була козацька влада, новоіменовані православні владики сповняли свій уряд, але поза

цією територією не могли сповняти, бо польське правительство не признавало нової православної г'єрархії. Православні одначе не спинилися в обороні своєї церковної справи. Українська шляхта перенесла боротьбу за православіє на соймовий терен, але щойно в 1632 році вдалося їй добути ухвалу сойму, яка дозволяла на вибір православної г'єрархії. Україна мала бути поділена на дві митрополії: уніятську і православну. Православні дістали владик у Київі, Перемишлі, Львові і Луцьку. Інші катедри zostалися в руках уніятських владик. Заведення унії збільшило число контрастів, які були на українських землях. Степова Україна — хліборобська Україна, селянин-кріпак — пан-дідич, Українець — Поляк, православний — уніят і латинник, усе те суперечности, ворожі одна одній. До того всього ще треба додати: польська держава — запорозька Січ і взагалі козацька організація. Усі ці контрасти мусіли викликати конфлікти на українських землях і так чи інакше розв'язатися. Коли мала повстати знов українська держава, то найважнішим питанням було все таки відношення української суспільности до польської держави й до козацької організації.

Попередня доба зоставила українську суспільність на тому, що вона стала на ґрунті польської державности з виїмком лише селянства. В першій половині цієї доби справа представляється майже так само. Українські суспільні класи: шляхта, духовенство і міщанство не були вдоволені зі свого суспільного й політичного, становища, не були вдоволені з польських порядків і тому вони провадили боротьбу в обороні своєї віри й народности. Але ця боротьба провадилась легальними способами. Її провадила шляхта на парламентарнім полі; на соймках і в соймі. Міщанство провадило

боротьбу в рамках міської, а духовенство в рамках церковної організації, признаної польською державою. Словом, хоча свідоміші під національним поглядом одиниці стояли в опозиції до тих церковних, національних, політичних і суспільних відносин, які тоді існували в Польщі, то однак вони не стояли в опозиції до польської державності. Отже ні одна з цих суспільних верств не виказувала антидержавних тенденцій. Ніхто не думав про відірвання від Польщі українських земель і про збудування нової української держави, бо це уважалося тоді чимось зовсім неможливим. (Виїмком можна уважати настрій київського духовенства на початку XVII століття, яке, не маючи надії на поправу відносин у Польщі, почало оглядатись на Москву, але й тут настала зміна в напрямі лояльності для польської держави, відколи в 1632 р. православ'є зрівнано з унією). Під тим поглядом не настала в засаді зміна навіть тоді, коли на східній Україні почалася боротьба козаччини з Польщею, бо козаччина була зразу занадто чужим під політично суспільним поглядом чинником. Ці три суспільні верстви були занадто звязані з політично-суспільним ладом польської держави, що опиралася на хліборобстві й в малій мірі на промислі й торгівлі, а при тім всім на поневоленню широких мас у вигляді закріпощеного селянства, щоби вони могли уважати Запорозську Січ, цей осередок козаччини в другій половині XVI століття, чимось близьким собі, хоч під етнічним поглядом і творили єдність із січовиками. Запорозька козаччина була степовим проявом, була організацією, яка не опиралася на хліборобстві, організацією, зложеною з людей зі „степовим світоглядом“. Цей світогляд вязав запорозьку козаччину радше зі степовими ордами, як зі суспільністю, скристалізованою під

впливом культури й цивілізації. І тому ці три верстви стояли з далека від козаччини, з виїмком дрібного міщанства міст, що не мали самоуправи, а були під юрисдикцією панів-дідичів. І тому тільки дрібне міщанство, а особливо селянство вважало січовиків за своїх союзників і тому східна Україна почала „козачіти“.

Але відносини змінилися з хвилею, як козаччина поширилася на хліборобській Україні й таким чином стала одною ногою на культурній підставі. Відтоді козаччина перестала бути для цих трьох суспільних верств тільки степовою організацією, антидержавним і навіть антикультурним чинником, а виявилася суспільною верствою, що могла би дуже добре існувати побіч цих трьох українських суспільних верств тим більше, коли козаччина стала в обороні православної віри. З того часу повстали симпатії до козаччини вищих суспільних верств. І цим симпатіям не тільки не пошкодив погром козаччини, в 1638, році швидче навпаки, збільшив їх тим паче, що відносини в Польщі ставали що раз гіршими під суспільним оглядом. Особливо це було помітно в посліднім десятиліттю перед хмельничиною. Повстання великих магнатських маєтків на східній Україні сталося не тільки коштом селянства, на якого наложено панщину, не тільки коштом населення менших міст, на яких наложили дідичі ріжного рода данини в грошах і в натурі, але також і коштом дрібної шляхти й то не тільки української але навіть польської, хоч цеї послідної було не багато на східній Україні. Сталося це тим способом, що дуже часто відбирано у дрібних шляхтичів землю, як що вони не могли виказатися письменними документами, що ця земля дана їм на власність, і віддавано її магнатам. Таким чином дрібна шляхта, побіч дрібного міщан-

ства й цілого селянства ставала в опозиції до польських порядків. Це був той підклад, на якому дуже зросли симпатії цих трох верств до козаччини. Ці симпатії дуже скоро перемінилися в бажання, щоби козаччина знову прийшла до сили й підняла боротьбу з польськими панами на Україні. Це був уже революційний настрій, який при нагоді міг перейти в діло. На східній Україні висіла в повітрі суспільна революція.

Меншу роль відігравали релігійні обставини, особливо на східній Україні, почавши від 1632 року, коли признано православіє рівноправним з унією. Від того часу більших переслідувань православних на східній Україні не було, і тому православні зі східної України дивилися спокійніше як на уніятів, так і на латинників. А втім тодішній гурт освічених духовних, що стояв при київським митрополиті Петрі Могилі, був зайнятий чисто церковними і релігійними справами і політичні, особливо суспільні справи його менше цікавили. Таким чином, київське духовенство стояло на легальнім шляху що до польського-суспільного ладу і було зовсім далеко від всяких революційних почувань. Всеж таки справа релігійна не зійшла з овиду, була актуальною, особливо на західній Україні, де були конфлікти на релігійнім полі, як наприклад в Любліні, Сокалі, Белзі і Перемищині.

До тих суспільних і релігійних контрастів прилучився ще й контраст національний. Не було випадковим, а лише наслідком упадку політичної самостійности України, що магнатами на українських землях були як раз Поляки, а не Українці, що латинська віра мала першенство над усіма іншими в Польщі. Пануючою верствою на Україні були Поляки, а Українці верствою поневоленою. Українцем був селянин, Українцем міщанин з малого

міста й Українцем дрібний шляхтич на Україні. І цей послідній контраст надавав особлившу за-
 краску, чисто національну тому революційному
 настроєві, що поширився на Україні. Коли й на
 Україні почалася революція, то побіч соціального
 і релігійного характеру мусіла вона прибрати
 й національний характер.

Українська справа й Європа.

Щоби в двох словах зясувати відношення
 України до Європи в цій добі, требаб сказати,
 що в цій добі Україна відсунулася від Європи ще
 більше, як у попередній — польсько-литовській.
 Це помічался передовсім на економічному полі,
 як було вже сказано вище, але те саме треба ска-
 зати й що до політично-суспільних відносин. Під
 цим поглядом українські землі підпали під цілко-
 витий вплив Польщі, котра займала одно з послід-
 ніх місць між тодішніми європейськими державами.
 Що до суспільних відносин, то Польща хоч і йшла
 шляхом європейських держав, але на цей шлях
 вступила пізно й її хід був у порівнанню з захід-
 ними і центральними європейськими державами,
 дуже спізнений. Тогочасний польський парламен-
 таризм, опертий на репрезентаційній системі су-
 спільної верстви, був повторенням того, що було
 на заході від Польщі з тою тільки різницею, що
 коли там побіч шляхоцько-магнацької верстви
 прийшло до політичного значіння міщанство, то
 тут шляхта була одинокою суспільною верствою,
 яка користала в цілій повні з існування польської
 держави. Коли тамті держави були державами
 суспільних верств, то Польща була державою одної
 суспільної верстви. Коли тамті держави зближали-

ся до типу держав XIX століття з буржуазно-капіталістичною господаркою, то Польща стояла ще під знаком середовічних держав. Так звана „шляхоцька демократія“ у Польщі була проявом досить примітивним, а найліпшим доказом цього була засада однодушства в соймі і ославлене „liberum veto“. А коли додати до того, що в Польщі виконуюча власть не мала контролі над собою, бо високі урядовці були zarazом членами сенату і яко такі не були перед ніким відповідальні, та ще до того були й доживотними, а одинокою контрольною властю над урядництвом був сенат, який як раз складався з урядовців, то ясным стає, чому відносини в устрою польської держави почали псуватися. Замість шляхоцького парламентаризму чи шляхоцької демократії почалася анархія.

Тим часом український народ витворив Запорозьку козаччину, витворив Січ Запорозьку. Січовики здобули собі славу в Європі, як знамените військо в борбі з Татарами й Турками. Їх кликав в 1594 році на поміч цісар римсько-німецький Рудольф II до війни з Турками, до Січовиків вислав у тім часі післанця, також і папа, козаків брала у свою рахубу й Венеція, коли договорювалася з королем Володисливом IV що до великої війни з Туреччиною. Європа могла дивуватися хоробрості козаків, могла вважати їх корисним і дуже пожаним чинником у східній політиці, коли зважити, як дуже загрожувала тоді християнській Європі магометанська Туреччина, але всеж таки козаччина була для неї чужим елементом, проявом степовим, звязана більше що до свого цивілізаційного вигляду зі степовими народами. З погляду цивілізації не могла козаччина, особливо Запорозька, степова, знайти інакшого місця, як те, де кінчилася європейська цивілізація, а починалася степова, нециві-

лізована Азія. Тут то й видно, як низько впав український народ, коли він потрапив дати тоді Європі тільки козаччину і нічого більше. Це слід зазначити тимбільше, як що зважити, чим була в Європі давня київська й галицько-волинська держава. В цій добі звязь України з цивілізованою Європою була майже піврана. Всеж таки козаччина була інтересним проявом з точки погляду історії Європи настільки, що як негативний в цій добі елемент, була призначена до розсаджування фундаментів польської держави. Були навіть початки того, що козаччина ставала будувати, коли вона увійшла на хліборобську Україну і створювала „державу в державі“, як говорено тоді в Польщі, але 1638 рік загнав її назад у степи й була небезпека, що козаччина зостанеться надалі при своїх степових формах.

А в тім справа стояла тоді так, що українське питання не могло вийти на ширше політичне поле. Польща, хоч з початками анархії в середині всеж представляла тоді поважну мілітарну силу і могла в цій добі виказатися поважними успіхами що до зовнішньої політики. Побіда під Хотином в 1621 році, хоч була у великій часті заслугою козаків та їх гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного, була і польською мілітарною побідою, а разом і великим успіхом польської політики, яка застала козаків боротися з Турками в інтересі Польщі. Ще більшими успіхами могла виказатися Польща у відношенню до московської держави. Ослаблена подіями в добі так званого „Смутного Времени“, московська держава показала за слабою мілітарно перед Польщею і в 1634 році по поразці своїх військ була змушена заключити з Польщею некорисний мир в Полянові, на підставі якого відступила Польщі: Сіверщину, Чернигівщину, Смо-

ленщину, Ливонію, Естонію й Курляндію. В тім самім році здобула Польща на Туреччині право іменування господарів у Молдавії і Волощині. До того всього прибув тріумф над козаками в 1638 році. Це все показувало перевагу Польщі на сході Європи, а в такому випадкові будувати козаччині „державу в державі польській“ приходило ся не легко. По 1638 році це здавалося просто безвиглядною справою. На чужу поміч нічого було й рахувати. Туреччина пробувала розбити Польщу, але по 1621 році мусіла покинути свої пляни. А в тім Туреччина починала поволі, але рішучо занепадати й її експансивна сила слабнула наслідком внутрішнього розладу. Швеція, що у двох війнах виказала мілітарну перевагу над Польщею, заключила з нею мир у 1629 році й зійшла на довший час з овиду східно-європейської політики, взявши участь у трицятилітній війні. Москва побита Польщею. Осталася ще тільки кримська Орда, але її годі було втягнути у війну з Польщею в союзі з козаччиною, а виступи козаччини по 1638 році показували, що Запорозька козаччина звернула свій фронт з Польщі на Орду. Словом, українська справа стала чисто внутрішньою справою Польщі, якою ніхто не цікавився, а український народ залишався під чужим пануванням, розчленований між три держави: Польщу (з тим, що Берестейщина й Пинщина zostалися під автономною Литвою), Молдавію, яка мала в своїх руках Буковину, та Семигород, до якого належала Закарпатська Україна.

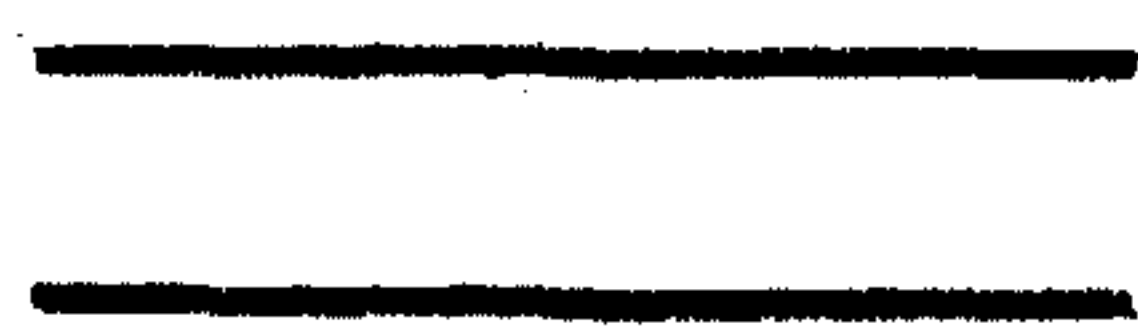
Огляд шостої доби.

Ця доба визначається трьома фактами першорядного значіння: повстанням Запорозької Січи,

Люблинською унією й Берестейською унією. З погляду української державности найважливішим фактом було: повстання Запорозької Січи й ця подія надає шестій добі відмінного характеру від попередньої. В пятій добі було видко ліквідацію останків старої української державности, а в шестій видко вже початок нової політичної будівлі на східній Україні. Точка тяжкості політичного життя перенеслася знов із західної України на східну, на її найдавший кінець на український степ. І цікаво, що цей степ, який відограв таку негативну ролю в історії української держави княжих часів, цим разом виїмково дав Україні щось позитивне у вигляді козаччини, у вигляді Запорозької Січи. Цей дарунок степу був, що правда, дуже непевної вартости, як здавалося спочатку, всеж таки він мав свою вагу й значіння для дальшого політичного життя України.

Політична ситуація була того роду, що на культурній Україні не могла повстати ніяка українська політична організація. І тому з konieczности аж на степах прийшло до самотійницького українського твору. Розуміється, що степ показав прицій організаційній праці свої негативні, антицивілізаційні риси: Запорозька Січ була що до свого характеру дуже примітивною організацією, яка наслідком своєї молодечости була навіть примітивнішою за кримську Орду. Але з хрилею, як запорозька організація увійшла в хліборобську Україну і побіч степового козацтва повстало хліборобське („городове“) козацтво, почала повставати організація на лад політичних організмів, що істнували тоді в Європі. Це було поєднання степу з культурним полем, степової України з хліборобською. На східній Україні повставала козацько-українська держава в польській державі, яка тісно звязалася

з усіма українськими суспільними верствами, відколи козаччина стала в обороні православної віри. Але це не було тревалим, бо ця „державна держава“ витворювалася під час війн із Польщею, а ці війни кінчалися різно, звичайно нещасливо для козаків. А 1638 рік, коли розгромлено цілком козаччину, показав, що ще не настав час для збудування української держави. Кінець цієї доби полишив українську територію за малими виїмками під польським пануванням, з національними, релігійними, суспільними і політичними контрастами.

СЕМА ДОБА.

Від виступлення Богдана Хмельницького в 1648 році до переяславського договору в 1659 році.

Повстання Богдана Хмельницького в 1648 році і його війна з Польщею до візду до Києва в 1649 році.

На Україні було так багато нагромадженого пального матеріялу, що вибух був дуже правдоподібний, ішло тільки про те, чи зможе козаччина ще раз виступити проти Польщі й дати початок революції на Україні чи ні. Що козаччина не зважаючи на її погром у 1638 році, не була зовсім знищена, це так. Правда, на Січи стояв полк реєстровців, яким командували польські офіцери, але побіч цього далі існувала на Запорожжю незалежна козаччина, яка відбувала навіть далекі походи на татарську Орду. Значить матеріял до війни з Польщею існував на Запорожжю і тільки треба було когось, хтоб потрапив ці незорганізовані ватаги згуртувати й кинути на Польщу. Такий чоловік знайшовся, був ним Богдан Хмельницький.

В 1646 році сталася звичайна собі подія, яких багато було на Україні. Ограбовано власника хутора Суботів, а опісля відібрано йому таки хутір, а коли покривджений став доходити правною до-

рогою своїх прав, то дуже скоро переконався, що в Польщі сила понад правом і що він свої справи виграти не може. Цим покривдженим власником був чигиринський сотник Богдан Хмельницький.

Богдан Хмельницький походив з дрібної шляхти і був сином Михайла Хмельницького, що був офіціалістом в Чигиринщині у Даниловича. Науки відбув Богдан в єзуїтській колегії у Львові, де його учителем був між іншими Андрій Генцель Мокрський. Це було в тім часі, як його батько був офіціалістом у Жовківських у Жовкві. Взагалі Богдан Хмельницький дістав таку освіту, яку діставали в тодішній Польщі сини шляхтичів. В 1621 році вже по укінченню всіх наук Богдан взяв участь разом з батьком у битві під Хотином правдоподібно у військовім відділі Даниловича. Тоді його батько наложив головою, а Богдан дістався до турецької неволі, в якій пересидів у Царгороді два роки. По двох роках вдалося, мабуть матері, викупити Богдана і відтоді став він господарити на батьківськім хуторі в Суботові. Опісля став чигиринським сотником з волі польських властей. Богдан Хмельницький належав до тої старшини реєстрового козацтва, яка ставилася лояльно до польської адміністрації на Україні. Про ніякі революційні почування у Богдана Хмельницького не могло бути й мови і це зовсім зрозуміле, зваживши, що його родина була в службовім звязку з Жовківськими та Даниловичами. А в тім світогляд, набутий на шкільній лавці під оком єзуїтів, теж мусів полишити свій слід у пізнішому віці Хмельницького. Богдан Хмельницький мав гарний хутір, був добре загосподарований і під матеріальним поглядом зовсім забезпечений чоловік. Що такий чоловік не мав у собі руїницьких почувань, які приписують йому деякі польські історики, це

зовсім зрозуміле. Його відношення до козаччини можна представити собі так, що він признавав конечність існування козаччини, як чинника важного в боротьбі з татарською Ордою, тільки ця козаччина повинна вложити себе у рамці польської державности. Всякий суспільний переворот був чужим для такого чоловіка, а козаччину чисто степову, яка не признавала ніякої державної власти мусів уважати він за прояв негативний. Так само негативним був для нього „степовий світогляд“ людей, що вирости на степах без організації, опертої на формах, створених тодішньою цивілізацією. Інша річ, що Хмельницький, як незвичайно здібний чоловік, який пізніше заяснів своїм генієм, не міг не бачити того, що козацька справа не розв'язана поставленням на Січи полку реєстровців і що тут на Запорозьких степах є фермент, який готов викликати заміщення на східній Україні. І це тому, що для Хмельницького не могло бути тайним, що на Україні дозріває суспільна революція, яка може зв'язатися з релігійною й національною справою.

Взявши під увагу такий світогляд Богдана Хмельницького, стає ясним, що він довго вагався поки рішився піти революційним шляхом, а пішов цим шляхом щойно тоді, як інакшого виходу не було. Не тільки, що про направлення кривди й віддання хутора не було мови, але відносини між Хмельницьким і його особистими ворогами, Чаплінським з його приклонниками, ставали чим раз гострішими. На Хмельницького посилалися політичні доноси, які врешті допровадили до його арештовання. Тільки завдяки полковникові Кречовському й іншим приятелям випущено Хмельницького з в'язниці. Тепер не було місця йому в польській державі. Зруйнований матеріально й

загрожений на життя втік Хмельницький на Запорожжя в грудні 1647 чи в січні 1648 року. Там пристав до „вільного козацтва“, що перебувало на степах, незалежно від запорозької Січі. Не маємо відомости про те, яким способом Хмельницький став начальником вільного козацтва. Досить, що дня 30 січня 1648 ст. ст. Хмельницький заволодів Січею, а всі реєстровці, що там стояли, получилися з ним. Яким способом зєднав собі Хмельницький Січовиків не знати. Певно, що важним агітаційним аргументом було те, що король стоїть за козаками і що, коли Хмельницький відважується на війну, то це має бути війна козаків на спілку з польським королем проти польських панів. Кінець-кінцем війна була постановлена, йшло тепер тільки про те, щоби попровадити справу так, щоби ця війна скінчилася щасливо для козаків. Ризико було велике, зваживши, що всі попередні війни козаків з Польщею кінчилися для козаків нещасливо. Але іншого виходу не було ані для Хмельницького, ані для козаків. Війна була конечністю і мала рішити долю козацтва. Хмельницький бачив дуже бобре, що, починаючи таку дуже ризиковну війну, мусить забезпечитися що до татарської орди. Вона одинока з сусідів України могла входити в рахубу, як активний мілітарний чинник. Москва пам'ятала ще добре свою поразку від Польщі в 1634 р. і не думала втручатися в якуб то не було війну, а Молдавія була заслабою під мілітарним поглядом. Що до татарської орди то поладнання відносин між нею і козаччиною було можливе тільки під умовою, що козаччина брала до своєї війни з Польщею як союзників Татарів. І тому то Хмельницький, прибувши на Запорожжя, зараз увійшов у переговори з Татарами. Йому вдалося прихилити хана до своїх плянів. Розуміється, що союзник знай-

шовся не дуже вигідний, бо було ясно, що Татарами ходило тільки про наживу без огляду на те, чи на цій наживі не потерпить також і той, хто кличе на поміч. Та іншого вибору не було. Татаре були найближче до України й з ними треба було сяк-так поладнати відносини, бо інакше вони могли кожної хвили нападати ззаду на оперуючі проти Поляків козацькі війська. Союз із ними, запросини до війни з Польщею був одиноким можливим способом поладнання взаємних відносин. Татаре обіцяли поміч, і це відразу прискішило вибух. Війна почалася.

До збройної розправи прийшло дуже скоро, бо Поляки, довідавшись про пляни Хмельницького рішили як найскорше вдарити на козаків. Проти них вирушили на полудневу Україну оба гетьмани Потоцький і Калиновський. Наперед вислали гетьманського сина, молодого Потоцького, але він загнався занадто далеко в степ і втратив зв'язок із головним польським військом. Момент став відразу критичним для молодого Потоцького, коли реєстрові козаки, що плили Дніпром, перейшли на бік Хмельницького. Окружений зі усіх боків козаками Хмельницького, Татарами й реєстровцями молодий Потоцький був цілком розбитий над Жовтими Водами на урочищу Княжий Байрак і сам ранений дістався у неволю 16. мая 1648 року.

По тому Хмельницький негайно вирушив далі, щоб як скорше вдарити на головні польські сили. Тимчасом для польських військ ситуація була неясна, бо вони не мали ніяких вісток про молодого Потоцького. Про офензиву не було що думати і гетьмани рішили відступати. Але тоді Хмельницький пішов за ними разом з Татарами і під Корсунем знищив зовсім польські війська. Оба гетьмани дісталися в його руки 26. мая 1648 року. Ці дві побіди Хмельницького змінили мілітарну ситуацію

цілковито. Польща осталася нагло без війська й безвождів. Удар був сильний і мусів викликати не тільки стратегічні, але також політичні наслідки. За одним замахом змазано не тільки сумну карту з історії козаччини з 1638 р., але зроблено й початок зовсім нової й інакшої доби на Україні. На вість про побіди Хмельницького піднявся народ скрізь по Україні, почалася соціяльна революція.

Вона піднялася насамперед на східній Україні і звідси посувалася на західно-українські землі. Революція набрала відразу гострого характеру: селяне кидалися на панів та Жидів, мордували їх і нищили їх добро. Цей рішучий і гострий виступ селянства мав такий наслідок, що пани—шляхта й Жиди чим скорше втікали з України, покидаючи свої маєтки зворохобленим селянам. Панщина зникла за одним разом, а селянський рух дуже скоро перекинувся на західну Україну: Волинь і Галичину. Зникли великі земельні посілості, зникли польські влади, а на їх місце приходила козацька влада. Побіч неї йшли ватаги збунтованих селян. Ці ватаги були найстрашнішою карою для панів і Жидів.

Соціяльна революція виступила дуже нагально й так сказатиб, несподівано, й прибрала загальний характер через те, що побіч селянства ставало в ряди революції українське міщанство й українська дрібна шляхта. Дуже важним був той факт, що участь цих двох клас викликали не тільки соціяльні обставини, але також національна справа й по части релігійна. Через те українська революція стала не тільки суспільною, але також і національною і тим грізнішою для Польщі.

На тлі цієї революції розвивалася дальша акція Хмельницького. Побіч правильного козацького війська йшли ватаги зревольтованого селян-

ства й міщанства, між якими були й шляхтичі. Вони були немов передньою сторожею Хмельницького й прочищали йому шлях в його дальшій поході. Але Хмельницький не пішов зараз цим шляхом. Він підступив під Білу Церков і тут задержався, сподіваючися посольства і переговорів з польського боку. Це була велика несподіванка для збунтованих мас, але вона була впливом політики Хмельницького.

Піднімаючи боротьбу, Хмельницький не мав на меті розриву з Польщею. Він ані не хотів політичного сепаратизму від Польщі, ані не бажав соціального перевороту. В листі до султана, написанім в липні 1648 року, він просить, правда, щоби султан затвердив його союз з Татарами й прийняв його під свою опіку, але це була тільки гра слів, бо Хмельницький потребував турецької приязни і більше нічого. Зі змісту переговорів, які почалися між Польщею і Хмельницьким, а до яких починдав таки сам Хмельницький, видно, що Хмельницькому й козацькій старшині йшло про забезпечення козацьких прав, побільшення реєстру на 12.000 та забезпечення прав православної церкви.

Це була програма надто вузька, щоби дальша війна з Польщею була конечною. Вона означала повернення давних козацьких прав зперед 1638 року й більше нічого. Справа православної віри стояла на другому місці таї вона здавалася легкою до осягнення, зваживши, що релігійні переслідування значно ослабли за панування Володислава IV і що польське правительство перестало так дуже опікуватися унією, як це було за часів нетолерантного Жигмонта III. Ця програма була програмою не тільки Хмельницького, але й козацької старшини і стояла в звязку з обставинами, які витворилися на Україні. Хмельницький і старшина

хотіли переговорів, бо вони зовсім не мали охоти плисти революційним руслом. Революція на Україні могла зробити польське правительство податливішим у справі сповнення козацьких домагань, але кінець-кінцем ця революція не йшла по лінії козацьких інтересів, а в дальшому своєму ході могла стати навіть небезпечною для упривілейованого становищакозаччини, якого добивався Хмельницький і старшина. Вони бачили дуже добре, що соціальна революція може в дальшій консеквенції звернутися не тільки проти привілеїв шляхти, але так само проти привілеїв козацтва. Тим пояснюється, що Хмельницький не використав революції і не зв'язав козацької справи з революцією. Задержка під Білою Церквою і переговори з Польщею саме в хвили, коли революція на Україні робила дуже великий поступ і набрала дуже великого розмаху, є цього найліпшим доказом. Це зробило прірву між революцією і козащиною, що швидко й виявилось в непорозуміннях і навіть в антагонізмі між Хмельницьким і ватажками зревольтованої маси. На цьому тлі видко саме антагонізм між гетьманом Хмельницьким і ватажком Кривоносом.

Для Хмельницького було тепер дві можливості. Або плисти на хвилях революції, або зірвавши поки-що з революцією, вернутись на Запорожжя, і звідти обстоювати козацькі інтереси. Це були два найскрайніші погляди, які можна було почути між козацтвом. Але Хмельницький не зробив ні того, ні другого, а пішов посередною дорогою. Не вірікаючися зревольтованих мас, Хмельницький попровадив переговори з польським правительством, вислідом яких було перемир'я. Воно означало, що дальша війна в обороні поневолених мас можлива, а з другого боку була нагода поладнати поки ще час козацьку справу.

Але революція показалася міцнішою, як Хмельницький і козацькі політики. Дві побіди Хмельницького над польськими військами зробили імя його популярним серед широких українських мас, які, не знаючи властивих замірів гетьмана, рахували на його поміч. Але цю популярність Хмельницький міг утратити з хвилиною, колиб народня маса усвідомила собі, що гетьман не боронить її інтересів. Задержка Хмельницького під Білою Церквою мусіла певно викликати невдоволення серед маси, а до популярности доходили ватажки повстанчих ватаг, які без стриму йшли далі до західної України. Була небезпека, що такі люде, як Кривоніс, готові вирости понад голову Хмельницького й тоді провід цілої акції проти Польщі готов виховзнутися з рук Хмельницького. Це бачив Хмельницький і відповідно до того змінив свою акцію. До цієї зміни причинилося також те, що, не зважаючи на перемиря, між польськими військами й повстанчими групами приходило до сутичок. Вина була по обох боках. На українським боці Кривоніс та інші ватажки зачіпали Поляків, а з польського боку кн. Ярема Вишневецький, спольщений український магнат доскулював українським повстанцям та українському населенню. Дальша війна була неминуча, тимбільше, що від польського правительства не приходило посольство, яке мало остаточно поладнати козацькі претенсії. Хмельницький рушив на захід.

Таким чином домагання українських повстанців дальшої війни з Польщею було сповнене. Хмельницький станув до дальшої війни з Польщею і тим способом уратував свою популярність між українськими масами. Польща була приготована до дальшої війни; крім армії кн. Вишневецького виставлено ще другу, більшу армію, під проводом

кн. Заславського, Конецьпольського й Остророга. Обі ці армії получилися і, занявши Константинів, пішли під Пилявці, де стояла армія Хмельницького. Ворожі армії були мабуть собі рівні і сила кожної з них доходила до 200.000 людей. Під Пилявцями прийшло до битви, яка взяла некорисний оборот для польського війська. Це викликало паніку серед нього, а вслід за тим почалася втеча польської армії з поля битви. Це була третя перемога Хмельницького над польськими військами.

Польща була тепер безборонною і дорога на Львів стояла отверта. Грозу збільшало ще народне повстання, яке огорнуло західну Україну. Поляки пробували зорганізувати оборонну акцію у Львові й провід в обороні віддано в руки Вишневецького, Остророга й Конецьпольського. Але зараз виявилось, що про поважну воєнну акцію не може бути мови й головні сили польського війська стягнено зі Львова під Замостє. Але Хмельницький не думав про рішучу воєнну акцію. Сподіваючися, що з Польщею прийде до згоди, як тільки буде вибраний новий король, Хмельницький відіслав до дому більшу частину Татар і сам зі своїми силами пішов на Львів, щоби всеж таки не переривати воєнної акції. аж поки не вясниться політична ситуація. Почалася облога Львова, але Хмельницький не мав у пляні здобувати його і вдоволився окупом, який зложило місто, і звідси пішов на Замостє. Здавалося, що воєнне положення Польщі безвиглядне. В Польщі сподівалися, що Хмельницький піде в глибину краю, піде на Варшаву, а один сучасник каже навіть, що „всі думали, що Хмельницький розвалить Польщу й знищить саме ім'я її.“ Та Хмельницький не думав ані про Варшаву, ані взагалі розбивати Польщі. Він все ще стояв на тому, що ціллю його воєнної акції є вимогти

від Польщі признання козацьких свобод, а здійснення його сподівався він у хвили, як новий король, якого саме тоді вибрано, засяде на королівським столі. І тому Хмельницький не провадив серйозної облоги Львова, рівнож і облога Замостя була тільки замаскованям перервання поважної воєнної акції. Хмельницький дуже радо взяв окуп і відступив від облоги Замостя. Тут під Замостем прийшла до гетьмана вістка про вибір королем Яна Казимира, за яким він стояв. Тепер був того погляду, що надійшов час заключити мир з Польщею, і тому, діставши королівський лист, в якому король обіцяв сповнити козацькі бажання і просив, щоби гетьман завернув з походу, відступив зпід Замостя й вернув до Київа з початком січня 1649 н. ст.

Поворот Хмельницького до Київа був закінченням його великого походу із Запорозжя аж по Замостє. Цей похід був дуже вдачною із стратегічного боку акцією. Він поставив Польщу в скрутне положення, але в хвили, коли можна було сподіватись остаточних результатів, похід перервано. З стратегічного боку це мабуть тяжко булоб оправдати, але тут входили в гру політичні міркування. Хмельницький не хотів цілковитого розриву з Польщею й не бажав соціального перевороту. А до того мусіло дійти, як би він посунувся ще далі в глибину Польщі. І в тім його поступованню нема нічого дивного, коли мати на увазі політичний світогляд гетьмана, опертий на шляхоцькій ідеології. Хмельницький був наскрізь позитивним політиком, ціллю якого було щось збудувати, щось осягнути, не створивши при цім політичної руїни. Занадто він зжився з польським політичним життям, з польською державою, щоби потрапити відразу поставити себе пса її рамці.

Його велика пошана для польського короля, є найліпшим доказом цього. Великий побідник, що стряс основами Польщі, уважав себе надалі вірним підданим польського короля. І в цім був трагізм походу Хмельницького з 1648 року. Він не хотів розвалювати Польщі, бо боявся, що на її місці не дасться нічого самостійного поставити, а може настати тільки політичний і соціальний хаос. Про будівництво української держави Хмельницький тоді ще не думав. Але обставини так уклалися, що Хмельницький мусів іти шляхом, який провадив до повалення польського панування на Україні. Його похід, де він наблизився аж до Висли, є доказом, як не раз навіть найсильніші індивідуальності мусять піддатися обставинам і як вони не раз не мають свободної волі в діланню. Під Замостє запровадила Хмельницького не його воля, а настрої української маси, яка, діставши розгін, котилася чим раз далі на захід. Що Хмельницький не мав охоти йти за масою, видно не тільки з його позірної облоги Львова й Замостя та з його повороту до Київа, але передовсім з того, що він ставився байдужно до революційного руху, особливо на західній Україні, тим часом, як цей рух міг остаточно зліквідувати польське панування на українських землях.

Війна Хмельницького з Польщею від його візду до Київа до союзу України з Москвою.

Побідний похід Хмельницького аж під Замостя змінив не тільки політичне й мілітарне становище Польщі на її некористь, але викликав також велику зміну в настрою вищих освічених українських верств. Досі справа стояла так, що

тільки селянство, дрібне міщанство й почасти дрібна шляхта на східній Україні симпатизувала з козаччиною й узяла участь у війні з Польщею чи то в рядах правильного козацького війська чи то в повстаньчих відділах. Тепер справа стояла інакше. Побідний похід Хмельницького був не тільки мілітарним, але заразом і політичним успіхом. Наслідком його впало польське панування на східній Україні, по часті також на західній Україні, а на його місці повстала козацька влада. Таким чином переважна частина української території, що досі була під польським пануванням стала політичним організмом, на чолі якого стояв побідний гетьман. Це повставала таким чином українська держава. І з тим фактом почали рахуватися всі, як українські вищі суспільні класи, так і політики сусідніх держав. Досі і вище українське духовенство й українська шляхта стояли здалека від козаччини, не рахуючи дрібної шляхти зі східної України, що стала по часті по боці Хмельницького. Ці класи уважали козаччину, за елемент революційний, антидержавний, який для них представлявся тільки, як негативний чинник, що може знищити дотеперішній політичний і суспільний лад, але не здатний щось збудувати. Козаччину уважано за вітвір степу, за елемент антикультурний, не зважаючи на те, що за часів Сагайдачного вона вступила на культурний шлях. Тепер ці верстви бачили, що під рукою Хмельницького повстала козаччина зовсім інакша, козаччина культурна, що мала на меті опертися міцно на культурних основах, у рамках цивілізації з тим, щоби стати упривілейованою суспільною верствою подібно, як духовенство й шляхта. Така козаччина не була небезпечною для українських вищих суспільних

кляс і з такою козаччиною можна було увійти в порозуміння. А таке порозуміння виглядало тим більше корисним, що основи польського панування на Україні були так міцно зрушені, що можна було справедливо думати, що Польща не потрапить вже опанувати українських земель, особливо східних. З тими землями мусіло щось статися. Тут мусіла повстати як не зовсім незалежна українська держава, то бодай автономічна Україна в зв'язку з Польщею. Так чи інакше, українське освічене громадянство відчувало, що воно не може стояти байдужно в такому рішачім політичній моменті, а мусить виступити в політиці активно. Для нього стала відразу актуальною традиція колишньої політичної незалежності України, і тому воно повітало Хмельницького дуже торжественно, вважаючи його „Мойсеєм, хранителем, спасителем і освободителем від лядської неволі, від Бога даним і на знак того Богданом названим“. Усе те означало, що Хмельницького уважано дуже високою і заслуженою особою, якій належить особлива честь, як якому князеві з давньої історії України:

Це зробило на Хмельницького дуже велике вражіння. Він бачив, що між українським народом сильно зросло національне почуття, якого легковажити тепер уже не можна. Іти далі по лінії тільки козацьких інтересів було неможливо, бо в такому випадку ціла популярність Хмельницького в інтелігентних українських клясах булаби пропала. Хмельницький мусів змінити свою дальшу політику в тому напрямі, що мусів узнати себе начальником цілого українського визвольного руху. Не дурно ж єрусалимський патріарх назвав його „князем Русі“, себто володарем української держави. Хмельницький став тепер дійсно на чолі

цілого українського народу і взяв у свої руки дальшу визвольну боротьбу з під польського панування.

Така нагла зміна в поглядах Хмельницького є чимось незвичайним. З речника козаччини, з козацького політика він став за одним разом всеукраїнським політиком, в пляни якого входили тепер інтереси українського народу. Це бачимо дуже добре зі слів самого Хмельницького, сказаних до польських комісарів, які саме тоді приїхали до нього робити згоду: „Я доказав уже, про що не мислив зразу — каже Хмельницький — тепер докажу, що намислив. Визволю з лядської неволі руський (український) народ увесь! Попереду воював я за свою шкоду і кривду, тепер воюватиму за нашу православну віру. Поможє мені в тім увесь народ, по сам Люблин, під Краків, і від народу не відступлю, бо то права рука наша. А щоб ви, підбивши селян, не вдарили на козаків, матиму їх двіста, триста тисяч“.

„За границю війною не піду, на Турчина і Татарина шаблі не підійму! Досить маю тепер на Україні, на Поділля й Волині. А ставши над Вислою, скажу дальшим Ляхам: „Сидіть і мовчіть, Ляхи!“ І дуків і князів туди загоню! А як будуть за Вислою брикати, знайду я їх і там певно!“ „Не стане мені на Україні нога ні одного князя або шляхетки; а схоче котрий з нами хліб їсти — нехай війську Запорозькому буде послушний“.

„Малий я і незначний чоловік, але з волі Божої став самовладцем і самодержцем руським (українським)“.

Ці слова означали, що про згоду з Польщею не може бути мови. Коли Хмельницький мав надію, що згода з Польщею на точці самої козаччини є можлива, то не міг цього думати тепер, коли

бажав стати на чолі українського визвольного руху. Війна мусіла початися наново.

Війну треба було підготувати не тільки під мілітарним, але також під політичним поглядом. Коли Хмельницький мав іти другий раз в глибину Польщі, то цей похід мусів бути ліпше підготований ніж перший. В хвили, коли Хмельницький стояв під Замостем і здавалося піде далі, щоби розбити Польщу, становище його не було надто міцне. Польські війська були, правда, розбиті, але цілий фронт польсько-литовський не був ще упанований, бо на Литві стояли литовські війська, які по здушенню повстання на білоруських землях, могли кинутися на північну Україну і загрозивши Київу і східній Україні, загрозити zarazом армії Хмельницького ззаду. І колиб не політичні мотиви відвороту Хмельницького, то ця стратегічна обставина могла відограти якусь, хоч певно не рішаючу роль в справі відвороту Хмельницького. Це треба було тепер направити й тому Хмельницький вислав козацькі відділи з полковником Кричевським проти литовських військ, що стояли під пачальством Радивиля. Але ще важнішим від цих стратегічних поправок були політичні огляди. З виїмком одної Орди, відносини Хмельницького до сусідних держав не були зовсім вяснені в часі його першого походу на Польщу. Коли була можливість, що Польща розібеться під ударями козаччини, то така політична катастрофа не могла обійтися без інтервенції сусідних держав, передовсім Москви, Молдавії й Семигороду. Розбивати Польщу, не забезпечившись на політичному полі, було дуже ризиковно, бо було великим питанням, чи розбиття Польщі лежало в інтересі цих сусідних держав. І тому, коли Хмельницький вертав із Замостя до Київа, то на оправдання цього він міг виставити також

і непевну зовнішню політичну ситуацію. Таке непевне політичне становище при новім поході і при новій війні, яка повинна мати рішаче значіння, не могло дальше існувати і тому Хмельницький як підчас свого побуту в Київі, так і в Чигирині провадить дипломатичну акцію і з Москвою, і з Семигородом і з Молдавією. Хто був ініціатором цієї акції, чи Хмельницький, чи може таки керманічі зовнішньої політики в сусідних державах, годі знати. Тільки що до Москви це певне, що не вона, а Хмельницький почав дипломатичні переговори. Хмельницькому було важно забезпечитися з боку Москви і настроїти прихильно до себе московське правительство. Він мабуть не мав тоді надії втягнути Москву в збройну війну з Польщею, одинокою реальною користю зближення Хмельницького до Москви могла бути демонстрація військ московських на литовській границі, бо вона відтягнулаб литовські військові сили від України. Про таке зближення Хмельницького до Москви дуже дбав єрусалимський патріарх Паїсій, який задержався в своїй подорожі до Москви в Київі саме тоді, як перебував там козацький гетьман. Пляни Паїсія полягали в тім, щоби створити великий союз православних держав, до якого належалаб Москва, Молдавія й Україна. Що така політична комбінація мала прихильників між українським громадянством, це певне, зрештою вона не була чимось новим, бо ще за митрополита Йова в двадцятих роках пляновано злуку України з Москвою. Але була ще можливість іншої комбінації, а саме оперти українську політику не тільки на кримську Орду, але також на Туреччину й васальні від неї держави. Обі ці комбінації мали те спільне, що були звернені проти Польщі, бо й перша комбінація, хоча й зложена під знаком православного

християнства й тому з природи річи опозиційна до магометанського світа, в дійсности була звернена проти католицької Польщі. Зосталася ще третя комбінація: тісний союз України з Польщею. Ця комбінація не могла одначе у даній хвилі входити в рахубу тай мала вона небогато прихлонників між українським освіченим громадянством, а такі льояльні супроти Польщі люде, як митрополит Сильвестер Косів і печерський архимандрит Тризна, не мали впливу на політичні погляди українських інтелігентних клас.

Дипльоматичні заходи Хмельницького не привели до якихось результатів. Москва ніяким способом не далася намовити до якої небудь антипольської акції, а так само зносини зі семигородським князем Ракочієм не показали успіхів, бо Ракочій не виступив активно проти Польщі, не зважаючи на те, що Хмельницький обіцяв йому польську корону. Так само скінчилися нічим зносини Хмельницького з молдавським господарем Лупулом, які мали на меті посадити Хмельницького на господарським столі Молдавії, а Лупулові придбати господарський стіл у Волощині. Кінець-кінцем коли Хмельницький вибирався знову в похід на Польщу, то політична ситуація була невияснена так само, як і при першій поході. З усіх політичних комбінацій зостався тільки союз козацько-татарський.

Війна почалася на ново. Польські війська рушили перші на полудневу Волинь, але побиті під Межибожем полковником Данилом Нечаєм (26 червня 1649), і на відомість про велику силу у Хмельницького, який наближався до Поляків з татарським ханом, подалися назад і сховалися у міцнім збараським замку. Туди прийшов Хмельницький з Татарами і поставив Поляків в дуже

тяжке положення, хоч козаки й Татари мали багато страт в людях. Одна надія була на поміч з Польщі. І дійсно, король Ян Казимир вибрався з військом і дійшов до Зборова. Але тут заступив йому дорогу Хмельницький з ханом і відразу оточив ціле військо з усіх сторін. Здавалося, що меч остаточно рішить справу між Україною і Польщею, але не допустили до цього Татари. В їх інтересі не лежало, щоби недалеко від Криму повстала міцна українська держава; вони воліли, щоби справа вийшла на нічию користь і в критичний момент битви відступили від Хмельницького та зробили згоду з Поляками. Це змусило розуміється, Хмельницького перервати бій, бо інакше довелось б битися не тільки з польським військом, але й з Татарами. І тоді дійшло між Поляками й Хмельницьким до договору. Це так званий в історії зборівський договір 1649 року.

Зборівський договір містився в одинацятьох точках і був першим правним актом за часів Хмельниччини. Він створював територіальну автономію українських земель в межах польської держави, хоча не всіх. Ця автономія мала обіймати три воєводства: Київське, Брацлавське й Чернігівське так, що західна границя цієї автономічної України мала йти Случчю і Мураховою. Головні точки цього договору були такі: 1) В автономній Україні мало бути осібне українське військо, зложене з 40.000 козаків. 2) На чолі українського війська стояв гетьман. Його власть над військом була нічим не обмежена. 3) Для скріплення гетьманської власти постановлено, що Чигирин мав належати до гетьманської булави. 4) В автономній Україні побіч козаків тільки православні шляхтичі могли бути урядовцями. 5) Козаки мали бути привілейованою суспільною, залежною тільки від геть-

мана клясою, зі своєю самоуправою, судівництвом. Було зазначено, що Жиди не можуть перебувати в автономній Україні, єзуїтські школи можуть існувати тільки там, де нема українських. Важною точкою було також те, що в автономній Україні не може перебувати польське військо.

Ці точки зборівського договору створювали автономну Україну, що мала існувати в політичній звязку з Польщею. Але були ще точки, які торкалися загалом українського народу без огляду на те, чи містився він в автономній Україні чи на інших українських землях, що zostалися під польським пануванням. До таких точок належали загальна амнеція від польської влади всім тим, що брали участь у боротьбі з Польщею по стороні Хмельницького, право для київського митрополита засідати в польському сенаті і врешті обіцянка перевести на соїмі справу скасування унії.

Зборівський договір має велике значіння в історії польсько-українських відносин. Польща касувала в часті люблинську унію, а український народ, бодай на Східній Україні, здобув собі самостійне політичне існування. Його можна назвати самостійним, бо хоч власть короля чи власть польського соїму зоставалася й надалі на Україні суверенною властю, й лишалися деякі польські уряди, та в дійсности власть на Україні була в руках Хмельницького. Його власть опиралася на війську й на тій популярности, яку він здобув собі в усіх верствах українського народу. Не було на Україні такої сили, яка відважилася б обмежити власть гетьмана проти його волі. Що так розумів своє становище Хмельницький, видно це хоч би зі слів його, сказаних до польських комісарів перед зборівською компанією: „Малий я і незначний чо-

ловік, але з волі Божої став самовладцем і самодержцем руським (українським)“.

Розуміється, що коли брати на увагу стан, в якому знаходилася Україна не тільки в останньому десятилітті перед 1648 роком, але взагалі від часу втрачення політичної незалежності з кінцем XIV століття, то зборівський договір означає великий поступ. Він показує, що наслідком Хмельниччини повстала на Україні політична будівля, яка хоч не була незалежною і була правно зв'язана з Польщею, то однак дійсно була самостійною і мала такі вигляди до дальшого гарного розвитку яких не мала козащина навіть за найліпших часів перед 1648 роком.

Але всеж таки зборівський договір не міг вдоволити Українців. Зборівський договір ділив українську територію на дві частини: на одну, що мала творити автономну Україну, й другу — західну Україну, що мала надалі зостатися під Польщею. І це саме було одною з найтемніших сторін цього договору. Автономна Україна не була всеукраїнською і лишала на боці Українців із західної України. Це означало, що даремні були всі визвольні змагання, увесь соціальний і національний рух на західній Україні. Від того часу національний рух на західно-українських землях почав підупадати. Це сталося особливо в Галичині, в якій по здушенню повстання 1648—1649 років почалася польська колонізація на великі розміри. По конфіскованні маєтки Українців-шляхтичів діставалися тепер у шляхетсько-польські руки.

• Але й козацтво не було вдоволене зі зборівського договору. Обмеження козацтва до числа 40.000 означало, що решта мала стояти поза козацькими привілеями, хоча вона була вже включена в козацьку організацію. Хмельницькому не

вдалося добути признання необмеженого реєстру, хоч як йому на цім залежало. Так само йому не вдалося добути признання включення в козацьку територію крім трьох воєвідств також київського Полісся, північної Сіверщини, Волині й східної частини Поділля. Це все відкинув король і польські політики під Зборовом, так само, як і справу скасування унії, яку оставлено для порішення соймові. Словом, зборівський договір ані не забезпечував інтересів українського народу, ані не відповів тій величезній енергії, що її показала українська маса в 1648—1649 роках. Він був наслідком хвилимих некорисних для України обставин.

Але в зборівському договорі мала значіння ще одна обставина. В ньому не було згадано ні одним словом про українську селянську масу. Вона лишалась у таким самим суспільнім поневоленню, як перед 1648 роком. Панщина мала зостатися і, то не тільки в тих українських землях, що були під Польщею, але навіть на козацькій Україні. А що поминення селянства в зборівському договорі сталося не тільки по думці польських правлячих кругів, але також і самого Хмельницького, який зовсім не пробував навіть ставляти цієї точки, то зборівський договір був zarazом доказом, що інтереси козацтва були зовсім інакшими від інтересів селянства. Між цими двома суспільними верствами настало тоді формальне розірвання союзу. Союз козаччини з українським селянством не мав трівких підстав під собою. Інтереси одної верстви були інакші ніж другої. Тимчасом як козацтво йшло до боротьби з Польщею в імя виборення собі привілеїв, однакових зі шляхтою в Польщі, селянство підняло повстання в ціли повалення шляхотського панування. Аж до зборівського договору йшло козацтво разом зі селянством, бо обі ці верстви мали один

фронт перед собою, але як тільки стала очевидною для козацтва konieczність перервання боротьби, то воно це зробило так, щоби бодай в частині забезпечити свої інтереси, лишаючи на боці свого хвилевого союзника — селянство, до якого Хмельницький і взагалі козащина не мала ніяких, ні формальних, ні моральних зобов'язань. Українська селянська маса це зараз відчула і для неї перестав бути як Хмельницький так і взагалі козацтво поборниками суспільного перевороту. Позбавлена козацької підпори українська селянська маса втратила свій розмах 1648 і 1649 років і таким чином суспільна революція зломилася.

Таким чином зборівський договір не вдоволив нікого з українського боку. Він не вдоволив ні прихильників „визволення України з під Польщі“ взагалі, ні козащини, ні селянських мас. Він не вдоволив також і української шляхти, бо не розв'язував остаточно справи відношення України до Польщі, а ставив цю шляхту в дуже тяжке положення через те, що варшавський сейм 1650 р., який мав у цілості затвердити зборівський договір, змінив точку про загальну амністію для шляхти, що взяла участь у війні з Польщею при козащині, втім розумінню, що амністію признано тільки такій шляхті, яка „з konieczности“ опинилася на козацькій боці. Православне духовенство теж не мало чого бути вдоволеним, бо справу скасування унії на козацькій Україні сейм 1650 р. усунув з денного порядку.

В такій ситуації не велика була надія, щоби зборівський договір довго продержався. А втім, причина цього лежала також по польській боці. Можна було з усякою певністю сподіватись, що проти цього договору повстане в Польщі опозиція, а вийде вона передовсім від тих магнатів, що втра-

тили свої маєтки на автономній Україні. Одиноким способом зломити таку опозицію було: поставити міцну королівську власть у Польщі. Це може вратувало би зборівський договір. І коли Хмельницький в місяць по цім договорі і знову з початком 1651 року предкладав князеві семигородському обняти польський королівський стіл, то це може бути доказом, що йому залежало тоді на вдержанню зборівського договору, чи взагалі на уложенню трівких відносин між козацькою Україною і шляхецькою Польщею. Тільки такий король, який мавби міцну підпору поза границями Польщі, отже наприклад семигородський князь, мігби стати автократом у Польщі і тільки такий міг би додержати зборівського договору. Але до здійснення цього пляну не дійшло. Ян Казимір зостався на престолі й магнати далі були рішаючим чинником в Польщі. А вони ніяк не могли погодитися зі зборівським договором. Самостійна Україна була сіллю в їх очах, бо вона не допускала до дальшого існування польської великої земельної власности на Україні.

І так обі сторони: українська й польська, були невдоволені зі зборівського договору. Це значило, що мусить прийти до дальшої війни, і до цього почали приготовлятися обі сторони. Польща почала громадити війська, а Хмельницький крім того, поробив дипломатичні заходи. Він заручився тепер опікою турецького султана і завдяки цьому татарський хан знову зірвав з Польщею і став по стороні Хмельницького. Перші зачали офензиву польські війська під проводом Калиновського. Під Красним побивли вони полковника Нечая в 1651 році, але під Винницею того ж року битва скінчилася побідою Хмельницького. Тоді Хмельницький ще раз пішов до Галичини й зайшов під Зборів. Одначе на вість, що польські

війська вступили на Волинь, завернув з дороги й пішов на Волинь, щоби здержати дальший похід польських військ. Тогож таки року там счинилася рішаюча битва під Берестечком, куди пішов Хмельницький разом з татарським ханом. І тут Татари знову зрадили, і в рішучий момент покинули козаків. А коли Хмельницький поїхав за ханом, щоб намовити його до повороту, то він задержав його навмисне так довго, аж поки Поляки не побили козацького війська.

Битва під Берестечком мала великий вплив на дальший розвій подій. Вона показала, що Польща всеж таки представляла ще поважну мілітарну силу й що Україна не зможе осягти на західнім фронті рішучих результатів завдяки тому, що її східний фронт був теж непевний. Але й Польща не могла мати надії знищити Хмельницького. До цього вона вже не мала сили й коли з Хмельницьким прийшло до білоцерківського договору, який був далеко кориснішим для Польщі в порівнянню зі зборівським договором, то з цього польське правительство було вдоволене. Автономна Україна була тепер значно обкроєна, бо мала обіймати тільки київське воевідство. В ній могло бути під зброєю тільки 20.000 козаків і вони мали бути розміщені тільки по королівських добрах. В шляхетських маєтках могло стояти польське військо.

Це був такий договір, що рівнався упадкові автономної України, але він зостався тільки на папері. В дійсности справа стояла так, що полуднева Україна була в руках Хмельницького, а північна, разом з Київом, опинилася в руках Поляків. Про дійсне закінчення війни не могло бути й мови й вона по короткій перерві знову відновилася. Хмельницький не вважав справи програною. Він

надіявся поліпшення свого політичного й мілітарного становища від своїх дипломатичних успіхів, сподіваючися з одного боку, що його переговори з Москвою в справі союзу проти Польщі скінчатся корисно, а з другого, що знайде підмогу в турецького правительства що до молдавських плянів. Тут йому йшло про те, щоби оженити свого сина Тимоша з Розандою, донькою молдавського господаря. Таким чином Україна могла би в своїй дальшій війні з Польщею знайти підмогу у Молдавії. Це була би нова політична комбінація і союз українсько-молдавський під протекторатом Туреччини. До цієї справи втягнуто також Татарів.

Польща зрозуміла дуже добре, що ці пляни могли стати небезпечними для неї. Рішено не пустити Хмельницького до Молдавії і проти нього вислані військо під проводом Калиновського. Під Батогом дійшло в 1652 році до битви. Хмельницький разом із Татарами вдарив на Поляків і цілком знищив польське військо. Сам Калиновський погіб у битві.

Ця битва відкрила Тимошеві Хмельницькому дорогу до Молдавії, де він оженився з донькою господаря. Але молдавська справа не пішла так легко, бо проти Молдавії виступив князь семигородський і господар волоський. З ними були в порозумінню також Поляки. Справу рішила смерть Тимоша, який згинув поцілений кулею підчас облоги Сучави. А тимчасом Хмельницький, не поспівши синові з поміччу, стрінувся з польськими військами під Жванцем. Тут мало прийти до битви, але Татари ще раз зрадили козаків, і намовили обі сторони не зачинати боротьби. Польща мусіла признати знову зборівський договір.

Боротьбу припинено, але до переговорів не дійшло, бо Хмельницький саме тоді довідався, що

Москва рішила прийти в поміч Україні. Це відразу змінило політичне й мілітарне положення як на Україні, так і взагалі в східній Європі.

Політична система східної Європи в часі відвиступу Хмельницького до союзу України з Москвою.

Політична система східної Європи в XVII в. опиралася на існуванню п'яти держав: Польщі, Московщини й татарської Орди, які стояли на першому пляні і яких ціла територія лежала в східній Європі, і двох крайніх європейських держав: Швеції й Туреччини, які в XVII в. відіграли дуже активну роль в східній Європі. Рік 1648 став початком нової доби не тільки в історії України, але взагалі в історії східної Європи. В перших шістьох роках по виступі Хмельницького було це вже добре видно, бо тоді змінилося дуже значно політичне становище Польщі. Польща, яка аж до 1648 року представлялася назверх могутньою державою, дізнала такого внутрішнього потрясення наслідком виступу Хмельницького, що не могла активно виступати в заграничній політиці. Це було видно особливо в Молдавії та Волощині, які підпали тепер під виключний вплив Туреччини, зі шкодою Польщі, що перед тим мала голос у молдавсько-волоських справах. Коли в останніх роках перед Хмельниччиною в Польщі міг повстати плян великої зачіпної війни з мусулманським світом, то тепер не могло бути про це й мови. Ініціативу в польсько-турецьких відносинах взяла тепер у свої руки Туреччина й від неї залежало, які будуть відносини між обома цими державами.

Коли з виступом Хмельницького українська справа стала знову на деннім порядку, Туреччина зацікавилася цією справою, хоча великої активності все таки не виявила. Одиноким її активним виступом було те, що турецьке правительство натискало на кримську Орду, щоби та держалася союзу з Хмельницьким проти Польщі. Про безпосередню участь Туреччини у війні з Польщею тоді ніхто в Туреччині не думав і цього не сподівався ніколи й Хмельницький, хоч як йому могло на цім залежати. Причиною цього було те, що Туреччина за Хмельницького не була вже Туреччиною часів Сагайдачного. Вона зачинала підупадати наслідком внутрішнього неладу, який уже давно там запанував. Це мало дуже велике значіння для історії східної Європи, а особливо для української справи, бо воно остаточно рішило, що Хмельницький оперся на Москві замість на Туреччині. Туреччина випустила з рук нагоду здобути перевагу на сході Європи, а коли кільканацять років пізніше підняла боротьбу з тим, щоби не дати Україні ні Польщі, ні Москві, то це вже було запізно, бо Україна не представляла вже тоді такої сили, як за Богдана Хмельницького.

Далеко рухливішою показала себе кримська Орда, але вона, оперта на грабіжи, не могла провадити якоїсь простолінійної політики, а лучилася в союз раз з тим, другий раз з иншим, відповідно до того, де траплялася ліпша грабіж.

Коли становище Туреччини почало погіршуватися, а становище Польщі змінилося основно на її некористь, то становище Москви стало поліпшуватися. Не маючи сили побороти Польщу збройно, московське правительство зі вдоволенням приглядалося, як Польща, давній її противник, тратила свої сили в тяжкій війні з Україною. Але виступи-

ти активно Москва все таки не хотіла раз тому, що не була певна своєї побіди, а друге, що входили тут у гру напевно й інші міркування. Авторитарна держава, оперта на міцній царській влади, Москва боялася лучитися з революційним українським рухом, який міг показати свій вплив на соціяльні відносини в московській державі. І тому Москва була так довго неутральною в польсько-українській боротьбі, аж поки на Україні не зломилася соціяльна революція, а українські визвольні змагання не пішли шляхом задержання привілеїв вищих суспільних клас.

Швеція в перших шістьох роках від виступу Хмельницького провадила мирну політику, пильнуючи тільки того, щоби польський король Іван Казимир не виступив активно зі своїми правами до шведської корони. Корисним було для Швеції те, що польська шляхта не мала охоти зачинати війну зі Швецією, а ще більше те, що Польща попала в тяжку війну в Україною.

Три менші держави: Семигород, Молдавія й Волощина були за надто слабкі, а ще до того незгідні з собою, щоби заважити на розвитку подій східної Європи. Але справа виглядала так, що дві з них, а саме Семигород і Молдавія можуть відіграти певну роль в звязку з повстанням козацько-української держави. Не було виключене, що амбітний семигородський князь дасть втягнути себе в акцію, що мала на меті скинення з престолу Івана Казимира і посадження на нім семигородського князя. Але тоді не дійшло ще до того, і навпаки семигородський князь дав втягнути себе в акцію, яка мала на цілі не допустити до осадження на молдавським престолі Хмельницьких. До цієї акції схилився також і волоський господар

і таким чином родина Хмельницьких знайшла за-багато противників у молдавськiм пляні.

Українська справа вийшла досить несподівано на дневний порядок східно-європейської політики, і то в досить корисній для себе хвилі. Відірвання України від Польщі було в інтересах трьох великих держав: Туреччини, Москви й Швеції. Але тільки для двох з них — Туреччини й Швеції — це було рівнозначне з повстанням незалежної української держави. Для Москви представлялася справа інакше, бо вона уважала відірвання України від Польщі етапом до прилучення України до московської держави. І тому, коли в 1654 році Москва увійшла в союз із Хмельницьким, то зробила вона це тільки для досягнення цієї своєї цілі.

Загранична політика Хмельницького та його союз із Москвою.

Загранична політика Хмельницького мусіла рахуватися з тим фактом, що ні одна з великих держав, що належали до східної Європи або вважалися з нею, не мала змоги зачинати якусь політичну акцію на більшу скалю. Одна тільки кримська Орда була здібна до того й тому Хмельницький звернув туди свою увагу. Союз козацько-татарський був політичною konieczністю. Без нього Хмельницький не міг мати виглядів на щасливу війну з Польщею. Україна мусіла мати забезпечений один фронт, коли хотіла на другім фронті провадити успішну боротьбу, а боротьба на двох фронтах була для неї катастрофальною. Тому Хмельницький держиться союзу з Ордою і старається з нею поладнати відносини, не зважаючи на зраду Татар під Зборовом чи під Берестечком. А в тім розірвання звязку з Ордою було для Хмельницького ще з того

погляду непожаданим, що Орда була в звязку з Туреччиною, якої Хмельницький потребував для молдавської справи. Усадовлення родини Хмельницьких на господарськiм столі в Молдавії могло статися тільки за згодою Туреччини, а це була справа великої ваги для України. Династична звязь України з Молдавією дуже значно змінила б політичне й мілітарне становище України.

Тимчасом молдавська справа не дописала, а Татари знову зрадили під Жванцем. Ситуація погіршилася дуже значно не тільки через те, що Україна зосталася без союзника, але й через те, що на політичнiм овиді являвся союз польсько-татарський. Це ставило Україну перед перспективою боротьби на двох фронтах і цьому треба було за всяку ціну перешкодити. Про згоду з Польщею не було мови, зосталася Москва, з якою конечно треба було дійти до якогось порозуміння, що могло вратувати молоденьку козацько-українську державу. Союз з Москвою був для України такою самою konieczністю, як колись союз з Ордою.

Хмельницький давно передбачав можливість такої ситуації, що Україна мусітиме опертися на Москву. І тому він ще в 1649 р. перед зборівською битвою зачав був дипломатичні зносини з московським правительством при помочі єрусалимського патріярха Паісія, що відбував тоді подорож до Москви. Пробував теж настрашити Москву пробною мобілізацією на московській границі в 1649 році, то знову тим, що в Чигирині дав опіку претендентові до царської корони, Тимошеві Акундинові, який видавав себе за сина царя Василя Шуйського. Але ці заходи не довели тоді до ціли. Москва не хотіла розривати мира з Польщею, а до Хмельницького ставилася зовсім неприхильно. Але тепер у цій тяжкій хвилі для України Москва

в своїм власнім інтересі не могла злегковажити собі України. Відмова союзу з Україною з боку Москви могла була кинути Україну в польський бік, а результатом цього могла бути війна Польщі, України й Криму з Москвою, бо Татарам треба було тоді конечно війни, а Польща потребувала унеможливлення вбудучині українсько-московської спілки. Москва мала тоді без порівняння корисніше політичне положення, як Україна, й рішила його використати. Це й змусило Хмельницького до великих уступок що до Москви, з яких найважливішою була та, що Україна мала признавати московського царя, своїм царем.

В жовтні 1653 року земський собор в Москві оголосив війну Польщі, а в 1654 році, з початком січня, зіхався Хмельницький з царськими послами в Переяславі, де скликано козацьку Раду, а було присутних 284 людей. Там зложив Хмельницький і козацька старшина присягу. Зараз опісля вислали московські послы своїх людей по Україні з тим, щоби приводити населення до присяги цареві. Це була велика перемога московської політики. В березні 1654 уложено в Москві точки договору. Хмельницький мусів поробити уступки коштом самотійности України. Найважливіші з них були такі: 1) Признавання власти царя, як зверхника України, 2) Право царя затверджувати гетьмана, вибраного козаками. 3) Право Москви мати в Київі й Чернигові московських воеводів. 4) Право збирання данини московському царю з давніх королівщин, панських і латинських церковних маєтків на Україні.

Ці точки були тяжким нарушенням незалежності України у відношенню до Москви, але були заразом остаточним, формальним розірванням всякої політичної спілки з Польщею. Всеж таки

Хмельницький поставив границю, за яку не міг перейти в відношенню до Москви. Ця границя була показана в точках договору, поставлених Хмельницьким московському союзникові. Важніші точки були такі:

- 1) На чолі України стоїть гетьман, вибраний козацьким військом.
- 2) Гетьман і військо запро- розьке можуть приймати посольства від чужих держав.
- 3) Козацького війська має бути 60.000.
- 4) Виборні суди козацькі й виборні уряди міські мають далі свобідно існувати.
- 5) Права й вільности всякого стану людей на Україні не можуть бути нарушені.

Коли спинитися над точками українсько-московського порозуміння з березня 1654 року, або як це названо в історії неправильно „перейславським догововом“, то перш за все впадає в очі неясність, а то й суперечність навіть головних точок. Бо, як погодити точку, де гетьманові признається права начальника держави, (а саме: право приймати послів чужих держав) з тим, що в Києві й Чернигові мали бути царські воєводи? Тай взагалі в договорі не сказано, де кінчиться власть гетьмана, а де зачинається власть царська. І тому дуже тяжко було би зрозуміти відношення України до Москви, як би опиратися на цим перейславським договорі. Загально взявши це була би унія двох держав, получених особою монарха.

Але річ у тім, що „перейславська унія“, так як вона представлялася в документах, мала тільки теоретичне значіння. Точки „перейславської унії“ були дезидератами московського правительства, а формуловані вони були на взір зборівських точок. Москва хотіла мати Україну в таким відношенню до себе, в яким була Україна до Польщі на підставі зборівського договору. Але за цих пять років

українська державність зробила такі великі поступки, що повернути Україну до 1649 року не було можливо. Так звана „перейславська унія“ зісталася між документами й не увійшла в життя. Це видно передовсім з того, що гетьман поводився по перейславській унії не як васаль московського царя, а як незалежний володар української держави.

Всеж таки „перейславська унія“ мала велике значіння, бо вона звязала обі держави: Москву й Україну політичним і мілітарним союзом. Такий союз був корисний для обох сторін, бо Україні уможливлляв боротьбу на двох фронтах, на польським і на татарським, а Москві уможливлляв підняти війну з Польщею, для відплати за попередні поразки, що їх дізнала Москва від Польщі.

Україна незалежною державою в 1655-1657 рр.

Українсько-московський союз змінив не тільки політичне, але і мілітарне положення дуже на некористь Польщі. В хвилі, заключення цього союзу мілітарна ситуація на Україні стояла під знаком нерішучости. На східному Поділлі йшла боротьба між польськими військами й військами козацькими, що стояли під командуванням полковника Богуна, але ні одна ні друга сторона не виказувала рішучих успіхів. Польща не була в силі виставити якогось більшого війська, а Хмельницький теж не зачинав офензиви, поки не уложено з Москвою пляну спільного ділання проти Польщі. Щойно, коли Москва, звязавшись з Хмельницьким оголосила війну Польщі, мусіла воєнна акція набрати більшого розмаху.

Уложено плян такий, що Москва мала провадити офензиву на Литві, а Хмельницький іти

на західну Україну, щоби звідси вигнати польські війська. І так воно дійсно сталося. Московські війська увійшли на Литву й на Білу Русь, а разом з ними козацькі війська, прислані Хмельницьким у поміч союзникові, під командою наказного гетьмана Івана Залотаренка. Не зустрівши сильнішого відпору, ці війська протягом року заняли цілу Литву й Білу Русь і цар у липні 1655 року вїхав у столицю Литви.

Не так гладко йшла справа на Україні. Тут Хмельницький не дуже спішився з офензивою, бо недозваляло на це мілітарне положення. Поляки були тут у кориснішому положенню, бо кримська Орда стала по їх боці й вислала свої війська на Україну. Союз татарсько-польський був відповідю на союз українсько-московський. І саме це не дозволяло Хмельницькому рушити на захід та змусило його до дефензиви. Це використали Поляки й увійшли в глибину України, де получилися з татарськими військами. Під Охматовом дійшло в січні 1655 р. до битви, яка не рішила справи, а знеохочені тим Татаре покинули Поляків. Це ослабило позицію Поляків і вони не могли нічого зробити, а далі й вийшли із східної України наслідком того, що проти Польщі виступив новий дуже грізний противник—Швеція. Це знову змінило цілу мілітарну ситуацію Польщі. Вона вислала свої головні сили проти Шведів, але це не допомогло, бо польські війська були побиті, а що найважніше: польська шляхта відступила масово від свого короля й лучилася з шведським королем Карлом X Густавом.

Щойно тепер почав і Хмельницький нову офензиву на Польщу, накликуваний до того шведським королем, який стояв уже тоді в спілці зі семигородським князем Ракочієм. Накликування

шведського короля не було чимось несподіваним для Хмельницького. Вже давніше, бо ще перед переяславським актом, провадив Хмельницький переговори то зі Швецією, то зі Семигородом. Він хотів обіці держави втягнути у війну з Польщею, але цьому тоді не вдалося й гетьман мусів шукати опори в Москві. Але тепер стояла справа зовсім інакше. Швеція і Семигород сподівалися, що їм удасться здобути користи в Польщі, зваживши, що ціла Литва й Біла Русь були вже в московсько-українських руках. Над Польщею висіла гроза війни зі Швецією і Семигородом.

Тоді й Хмельницький пішов офензивою на Польщу разом з московськими військами. Він вирушив на західну Україну. Пішов на Поділля, на Камянець, обложив Львів, який і цим разом окупився, бо Хмельницький не хотів його добувати, і розбив польські війська під Городком. В тім часі козацькі відділи разом з московськими військами змусили Люблин до здачі (жовтень 1655). Але на цьому й скінчилася офензива Хмельницького проти Польщі. Довідавшись, що Татари, намовлені Поляками, наскочили на Україну, вернув Хмельницький на Україну, а з ним пішли туди й московські війська. Ця подія мала одначе не тільки військові, але й політичні причини.

Українсько-московський союз 1654 року не мав ознак тревалости. Березневі статті 1654 року були дипломатичним актом з боку Хмельницького і нічим, иншим. Вони були обраховані на те, щоби конечно втягнути Москву в українсько-польську війну, але Хмельницький ніколи не думав про те, щоби ці статті мали колинебудь реальне значіння. Тимчасом московське правительство тільки тому дало себе втягнути в українсько-польську війну, що мало надію зреалізувати зміст березневих стат-

тей. При такому відмінному розумінню українсько-московської спілки не могло бути мови про дійсне порозуміння між союзниками, і між обома сторонами дуже скоро виступив антагонізм. Це було видно насамперед на українським боці. Як тільки став відомий українсько-московський договір, так зараз проти нього виступила опозиція. До неї належала передовсім часть козацької старшини, а між нею полковник Богун і Гладкий, які таки не зложили присяги московському цареві. Але й між рядовим козацтвом знайшлися противники присяги. Полки Брацлавський і Полтавський не зложили присяги, а козаки з кропивнянського та полтавського побили московських урядників. Так само київські, чорнобильські й переяславські міщани тільки під примусом зложили присягу. В такій поставі одної часті української суспільности можна бачити дві головні причини. Одна з них та, що українська суспільність боялася присяги через те, щоби це не було кінцем самостійности України й поворотом чужого панування, тепер московського замість польського. Найясніше здавала собі справу з цього безперечно козацька старшина, зложена з потомків давнього козацтва й української шляхти. Друга причина лежала певно в незорганізованости української суспільности, яка взагалі стояла в опозиції до всякої власті, привчена до того опозицією, в якій стояв український народ до польських властей на Україні перед повстанням козацько-української держави. Вона слухала тільки одного Хмельницького, як того, що саме скинув з українського народу чуже панування, і на тій підставі признавала його власть. Інакші мотиви мало українське духовенство, яке теж не хотіло зложити присяги. Воно боялося, що присяга цареві може спровадити залежність української православної церкви від

московського патріархату, а через те втрату її автономії. А зв'язь з московським патріархатом була спроводала відірвання православної церкви на західно-українських землях від київської митрополії, що було би напевно програмою польського правительства, яке не стерпіло б вмішування московського патріархату в справи православної церкви в Польщі.

Але найяркіше виступив українсько-московський антагонізм на Білій Русі, де козацькі війська провадили воєнні операції побіч військ московських. Там керував українськими військами наказний гетьман Іван Золотаренко. Він в часі від червня до вересня 1654 р. заняв був своїми військами частину Білої Русі, а саме теперішню південну частину моголівської губернії. Решту Білої Русі й Литву заняли були московські війська при допомозі також і козацьких військ. І от між українською владою і московськими воєводами почалися зараз дуже великі непорозуміння. Хто був ініціатором цих непорозумінь, годі сказати, але звістки, які маємо, вказують, що козаки були активнішою стороною під цим оглядом. В козацькім таборі прийнято з дуже великим невдоволенням, що Моголів дістався в московські руки, бо Золотаренко мав намір взяти його під свою владу, і це був би дуже цінний вклад у ту територію, що її мали в своїх руках козацькі війська на Білій Русі. Взагалі видко було, що Золотаренко мав у пляні створити на Білій Русі нову гетьманщину, яка стала б складовою частию козацько-української держави. Таке поширення українського панування на Білій Русі не могло бути в інтересі московської держави і тому між обома союзниками витворилася колізія. Москва була дуже невдоволена з того, що Золотаренко відіслав 400 міщан і шляхтичів до

Хмельницького, щоби вони на руки гетьмана зложили присягу московському цареві. Московська влада на Білій Русі стояла на тому, що вони повинні зложити присягу цареві на руки московських властей з поминенням гетьмана. Одна й друга сторона випереджувалися взаємно в опануванні території й дійшло навіть до того, що союзники відбирали одні в одних здобуту землю. При тім доходило до боїв між обома військами, а в 1656 році ці бої дійшли навіть до більших розмірів, бо тоді начальники українських військ, а передовсім полковники: Нечай і Яременко вже отверто перейшли до боротьби з московськими військами.

Так само й на полудневім фронті виникали конфлікти між українськими й московськими військами. Є звістки, що підчас українсько-московської офензиви в 1655 році гетьман наказав своїм козакам розігнати московські війська, які штурмували Гусятин. Так само відомо, що підчас другого походу на Львів гетьман перестерігав львовян, а під Люблином виник гострий конфлікт між московським та українським командантом через те, що московський комендант Потьомкин хотів привести Люблин до присяги на царське ім'я, а український комендант Данило Виговський не хотів на це згодитися.

Це все показувало, що про дальшу спілку України з Москвою не могло бути мови. Розрив здавався недалеким і на це мусіли приготувитися обі сторони. Хмельницький в тім часі вів переговори з Туреччиною і з Татарами, а наслідком цього було, що гетьман полишав московські війська на Україні їх власній долі. Позбавлений української підмоги воєвода Бутурлін опинився в дуже скрутнім положенні і мусів зложити великий окуп Татарам. Зближення України з Туреччиною і Кримом розбивало союз польсько-татарський, який

зрештою не мав значіння для Орди, від коли Польща розвалювалась під шведськими ударами. Але найбільше значіння мало те, що Швеція брала цілковиту перевагу над Польщею. Польський фронт не представляв тоді для гетьмана небезпеки і стратегічне становище України поправилося на стільки, що Хмельницький відкинув усякі переговори з Польщею, які пропоновано йому з польського боку, а страхаючи Москву союзом України з Кримом, відбирав Москві всяку свободу в політиці що до України. Політичне становище України поліпшилося ще більше, коли між Україною й Швецією відновилися дипломатичні зносини в 1655 році. Тоді ще не дійшло до повного порозуміння, але на білоруським фронті українсько-шведське зближення пішло вже так далеко, що наказний гетьман Іван Золотаренко вислав на поміч Шведам 10.000 війська.

Таким чином на політичній овиді зачинала з'являтися можливість союзу України зі Швецією, а що семигородський князь Ракоцій II був уже тоді в порозумінню з шведським королем, а цей знову з Бранденбургією, то зачинала витворюватися нова політична система, яка загрожувала обом противникам України: Польщі і Москві.

Це змусило обі ці держави до рішучої зміни своєї політики. Обі воюючі досі сторони: Москва й Польща прийшли до переконання, що їм треба погодитися. Це довело до договору між Польщею і Москвою під Вильною у вересні 1656 р. на підставі якого Москва зріклася своїх здобутків на Литві й Білій Русі, а Поляки обіцяли за те вибрати своїм королем царя на місце Івана Казимира. Рівночасно цар зобов'язувався кинути свої війська на Шведів.

Таким чином порозуміння під Вильною озна-

чало союз польсько-московський. Він був корисний для обох сторін. Поляки сподівалися, що при помочі Москви зможуть вигнати Шведів з Польщі, а коли цар стане польським королем, тоді впровадить польських магнатів до їх посілостей на Україні. Для Москви цей союз був тим більше корисним, що унія Москви з ослабленою Польщею ставляла би Польщу в залежність не тільки від царя, але також і від московської держави. В такій ситуації Москва могла би думати про здобуття надбалтійських шведських провінцій, які мали для московської держави велике значіння.

Польсько-московський союз змінив знову політичну ситуацію на сході Європи, яка взагалі тоді змінювалася дуже часто. Він був звернений як проти Швеції, так проти України. Тільки Хмельницького ця нова політична констиляція не заскочила, бо він саме тоді, з початком вересня 1656 р. заключив союз зі семигородським князем, Ракочієм, а зі Швецією стояв в переговорах. Союз з Москвою став дуже скоро безвартісним для України. Замість того оба противники України подали собі руки. В такій ситуації скликав гетьман велику нараду до Чигирини, в якій взяли участь, крім генеральної старшини, також полковники, осавули і сотники українського війська. На цій зібранню, яке сучасники назвали „соймом“ ухвалено було боронитися солідно проти кожного ворога України. Що ця ухвала була звернена не тільки проти Польщі, але й проти Москви це ясне і вона означала формальне зірвання союзу України з Москвою. Замість того увійшла Україна в зовсім інакшу політичну систему, що складалася з великої коаліції, в яку входили крім України: Швеція, Семигород, Молдавія, Волощина й Бранденбургія-Прусія. До цієї коаліції, втягнуто також і Литву, яка мала бути від-

ділена від Польщі. Головну роль мали відіграти, розуміється, Україна і Швеція. Між ними спочатку не могло прийти до порозуміння, бо Швеція не хотіла признати Україні всіх західно-українських земель, але переговори провадилися все таки далі і в 1657, недовго перед смертю Хмельницького, Швеція згодилася на рішуче жадання Хмельницького що до західно-українських земель.

В такій ситуації Україна стала незалежною державою і першорядним політичним чинником в політиці східної Європи. Чигирин, де перебували послы усіх союзних і заприятельованих держав, та куди й неутральні держави, а саме Австрія, теж висилали свої посольства, був якийсь час осередком цілої східно-європейської політики. Це сталося наслідком теніяльності Великого Гетьмана, що в своїх руках держав під шахом всіх східно-європейських політиків. А його пляном було визволити всі українські землі аж по Перемишль і Ярослав з під польського панування, скінчити війну з Польщею рішучо, щоби могли опісля бути готовим на збройну розправу з Москвою. З цього вийшли остаточні переговори Хмельницького зі Швецією і Семигородом, які мали на цілі поділ Польщі між Україною й цими двома державами. Відповідно до договорів між цими трьома державами признано Україні всі українські землі й полудневу частину Білої Руси, Швеція мала дістати північну етнографічну Польщу, крім цього Курляндію, Ливонію, частину Литви й північну Білу Русь а її союзник, Бранденбургія мав дістати західні краї Польщі. Решту Литви мав дістати Богуслав Радзівіл, як осібне князівство, а полудневу Польщу разом з польською королівською короною мав дістати Семигородський князь. Активну участь мали взяти також: господар молдавський і во-

лоський, які мали вислати поміч Ракочому в його поході на Польщу. Ракочій дійсно вдарив на Польщу, а тоді Хмельницький вислав йому на поміч військо під проводом Ждановича, якому опісля вислано в підмогу нововибраного гетманського наслідника, сина старого гетьмана, — Юрія. Але військо Ждановича збунтувалося проти військової старшини, а тоді Жданович покинув Ракочія. Це причинилося дуже до того, що ціла акція семигородського князя в Польщі скінчилася нещасливо. Цей бунт у війську в такій рішавчій хвилі та інтриги козацької старшини проти старого гетьмана й майбутнього його наслідника, гетьманича Юрія, так дуже вразили гетьмана, що він, уже й так хорий від довшого часу, вмер нагло дня 27. липня 1657 року.

Смерть Богдана Хмельницького була великим ударом для молоді української держави. Не стало чоловіка, який потрапив був так повести політику, що Україна стала не тільки незалежною державою, але здобула дуже поважне становище в політичній системі східної Європи. А ця система виглядала тепер зовсім інакше, як у 1648 році. До східно-європейських держав прибула тепер нова українська держава. Її існування означало кінець великодержавного становища Польщі й перечеркувало давню програму московських царів що до збирання земель, які колись належали до держави Руриковичів. І тому українська держава стала в опозиції як до Польщі, так і до Москви. Це становище України зрозуміли дуже добре в обох цих державах і воно було одною з головних причин польсько-московського союзу заключеного під Вильною у 1656 році. Це був початок пізнішої польсько-московської акції в цілі знищення української держави. І в цім була велика небезпека

для України, Богдан Хмельницький зв'язав Україну з великою коаліцією держав, в якій побіч України головну роль грала Швеція й Семигород, але саме в останній хвилі життя Великого Гетьмана ця коаліція була дуже захитана, бо семигородський князь Ракочій був зовсім побитий в Польщі. Це означало для України втрату найближчого союзника. Саме тоді вдарили на Україну Татари. Треба було далше дуже зручної політики, щоби вдержати політичне становище України в цілості, як це було за Богдана Хмельницького. Таке завдання мав сповнити наслідник Великого Гетьмана.

Географічні обставини. Населення України і його міграція.

В сьомій добі історії української держави видно так багато сильної волі й такий великий розмах в українського народу, що вони заслонюють собою вплив географічних чинників на розвій політичних подій, хоч усунути їх вони все таки не можуть. І саме історія України за Хмельницького є доказом, що значить енергія народньої маси і що значить така могутня індивідуальність, як Богдан Хмельницький. Цей великий гетьман потрапив народню енергію направити на відповідний шлях і таким чином збудував українську державу. Але при тім географічні чинники відіграли свою роль. Українська революція 1648 р. відріжнялася від усіх революцій, що відбулися на заході Європи своїм великим простором. Там усе відбувалося на невеличких просторах (згадатиб для прикладу політичну революцію в Нідерляндії в другій половині XVI століття), тут усе йшло на великі розміри. Українська революція 1648 р. це чисто східно-

європейська революція, яка відповідає великим розмірам східної Європи. З нею може йти в порівняння тільки революція в східній Європі в 1917 р. Відповідно до таких великих просторів представляється і стратегічний бік справи. Походи Хмельницького на західні землі України були такими далекими, що з ними можуть іти в порівняння тільки походи Турків під Відень і походи шведського короля Густава Адольфа, до Німеччини в часі трицятилітньої війни. А в тім великий простір українських земель мав додатний вплив на розвій революції. Він був причиною, що Польщі було дуже тяжко опанувати революцію, розвинену на таких великих просторах. Але темним боком було те, що коли прийшлося консолідувати сили, організувати українську державу, то це не була справа легка завдяки тому, що населення було розсипане на великих українських просторах.

Другим темним боком було те, що молода українська держава не мала ніде природних границь, а маючи трьох небезпечних сусідів, була наражена на інвазію з усіх сторін. І треба було аж геніяльності Хмельницького, щоби сяк-так забезпечити Україну політичними союзами. На цьому тлі повстав союз України з Кримом, з Туреччиною й Москвою.

Границі української держави за Хмельницького не були усталені й змінилися відповідно до політичного та стратегічного становища української держави. В 1650 р. вони були такі: на заході, від Польщі, йшла границя Случю й Мурахвою. Від Литви йшла границя нинішньою північно-західною частиною Чернігівщини. На півночі й на північному сході межувала українська держава з московською державою і тут ішла границя нинішньою східною границею чернігівської і полтавської гу-

бернії. На полудневім сході, від територій, які були в посідання Орди, був границею долішній Дніпро, а від турецьких посілостей, що лежали над Чорним морем, була Україна відділена обезлюдненими степами, й колонізація українська доходила на полудне від лінії Бар — Брацлав — Винниця — Черкаси. Тільки від Молдави була природна границя, бо вона йшла Дністром. В останніх роках гетьманування Хмельницького територія української держави збільшилася через прилучення до української держави полудневої Білої Русі і врешті через прилучення Пинщини. Таким чином українська держава в найліпших своїх часах обіймала значно більше ніж половину цілої української етнографічної території, а майже чотири п'ятих простору українських земель, що були до 1648 року під польським пануванням. В 1657 українська держава майже дорівнювала простором тодішній польській державі. Але вона ріжнлася від неї своїм етнічним складом. Тимчасом бо, як Польща навіть без тих земель що відійшли до української держави, мала ще поважну скількість Українців, а далі були тут Литовці, Білорусини й Жиди, не рахуючи дрібніших етнічних елементів, — українська держава була під етнічним поглядом одноманітною, бо наслідком української революції 1648 року багато польської шляхти втекло з України, а так само повтікало з України також і багато Жидів. Великою шкодою для України було те, що західно-українські землі, як Галичина й Холмщина, які були найліпше загосподаровані, не належали до української держави. Через те українська держава була відсунена від середньої Європи, і Галичиною, яка була в польських руках, була відтята від Семигороду й Угорщини. Взагалі українська держава за Богдана Хмельницького мала дуже некорисне

географічне положення, бо ніде не мала свобідного шляху на світ. Від Чорного моря вона була відтята й таким чином з усіх боків була оточена державами, з якими приходилося рахуватися при укладанню своїх торговельних відносин. Як досі було, то головні торговельні шляхи йшли з України через Польщу і звідси прямували або до Вроцлава на Шлеську, або до Гданська й на Балтійське море. Цей шлях був тепер наслідком воєнного стану між Україною й Польщею зовсім замкнений. На його місце треба було відкрити нові шляхи й тому Хмельницький робив заходи в цьому напрямі. Його союзи з сусідніми державами мали не тільки політичне значіння, але прямували також до відчинення нових торговельних шляхів, щоб Україну зробити незалежною під економічним поглядом від Польщі, а опісля також і від Москви. Найприроднішим і найкориснішим торговельним шляхом моглоб стати Чорне море, Босфор і Дарданелі, як би між українською державою й Туреччиною та її васалами уложилися приязні відносини. Це був також дуже важний мотив, чому Богдан Хмельницький шукав союзу з Туреччиною, з Кримом та з Молдавою. В 1651 р. при заключуванні договору між Україною й Туреччиною поставлено було також і економічні справи. Союз із Туреччиною мав дати Україні не тільки політичні, але також економічні користи. Українські дипломати добилися в турецького правительства того, що українські купці могли мати свобідний доступ до Чорного й Середземного моря, що вони були вільні від мита й могли торгувати по турецьких містах. Для оборони інтересів українських купців мав бути поставлений український урядовець, резидент, в Царгороді, а при устю Дніпра мала бути українська пристань, де живби турецький резидент.

І щойно, коли союз із музулманським світом не приніс сподіваних користей, коли не тільки політичне, але також і економічне становище України не було забезпечене, Богдан Хмельницький почав шукати союзу з Москвою. Цей союз мав дати Україні відкритий шлях через московські землі до шведських посілостей і до Балтійського моря. Але щоби знову не підпасти під економічну залежність від Московщини, Великий Гетьман шукав ще іншого способу дістатися до Балтійського моря. Це могло би статися тільки тоді, якби польське панування усунено з Литви й Білої Руси. Плянований поділ Польщі мав це на цілі, а утворення Новгородського воєвідства під владою Кн. Радзивіла створило би нейтральну територію, якою мігби йти торговельний шлях з України до Пруссії й шведських посілостей, положених з цього боку Балтійського моря, як це було за галицько-волинської держави. Так само приязні відносини України до семигородської держави могли дати Україні немаловажні господарські користи. Прилучення Галичини до української держави, як це плянував Великий Гетьман, було би дало можливість Україні увійти в торговельні зносини з середньою Європою при помочі Семигороду. Габсбурські краї були б тоді відкриті для української торгівлі. І саме завдяки цим політичним комбінаціям українська держава не була під економічним поглядом відосібнена й не втратила звязку зі світом. Але не зважаючи на те, Україна все таки стояла здалека від головних торговельних шляхів і через те не могла так добре розвиватися під економічним поглядом, як за київської держави. Її економічний розвиток був однобічний, бо тільки хліборобство й хліборобська верства стояли тут на визначному становищі. Промисел стояв слабо, а міста не розвивалися як слід

і не мали ні економічної сили, ні більшого політичного значіння в українській державі. Це правда, що за Богдана Хмельницького було більше „городів“ на Україні, ніж кількадесять років перед тим, але повстання й існування цих городів не було звязане з торговельними оглядами, а радше стратегічними. Ці городи були оборонними замками, біля яких осіло населення. Такі економічні обставини не перешкоджували одначе тому, що за Хмельницького був добробут на Україні. Бідних не було мабуть багато, бо по вигнанню магнатів земля дісталася не тільки давнім козакам, але й новим, покозачілим селянам. А в тім, кому не стало землі, той емігрував далі на схід.

Недостача природних границь дуже улегшувала еміграцію української людности в сусідні, східні краї, на так звану Слобідську Україну. За Хмельницького ця східна колонізація обняла вже не тільки Полтавщину, але також і західну частину Харківщини та дійшла аж до горішнього Дону. Еміграція дуже зміцніла за Хмельницького, особливо зараз по битві під Берестечком, коли польські війська ввійшли в глибину України. Некорисним при цій колонізації було те, що сколонізовані території не ввійшли в політичний звязок з українською державою і попали під московську зверхність. Тай взагалі еміграція була тоді некорисним фактом для української держави, де населення було й так зарідке, тим більше, що емігранти були втрачені для тодішньої держави.

Словом, географічні обставини зовсім не приходили в поміч при будованню української держави. Молода держава не мала під цим оглядом підпори, а це показувало, що політична незалежність України була можлива тільки при надзвичайно великій енергії й духовій консолідації її населення.

Політично-суспільний лад України й внутрішня політика Хмельницького в 1654—1657 рр.

На українських землях повстала козацько-українська держава. Її можна тому так назвати, що головним чинником, який її збудував, була козаччина. Ця держава обіймала майже всі українські землі, а саме: Київщину, Чернигівщину, Брацлавщину, Волинь, Полісся й Запорозжя. Тільки Галичина, Холмщина й Підляшша не входили в склад української держави, бо ці краї були ще під Польщею, і так само Буковина і Бесарабія, які належали до Молдавії, та Закарпатська Україна, що належала до Семигородської держави. Повстання української держави є фактом незвичайної ваги в дальшій історії українського народу і воно показує незвичайно скору еволюцію на політичній полі, яка відбулася на терені України. Перед виступом Хмельницького український народ був під чужим пануванням. Ту частину, що була під Польщею, можна поділити на чотири категорії щодо свого політичного світогляду. Одна категорія стояла при польській політичній ідеології, вважаючи польську державу охороною свого існування. Сюди належали вищі українські суспільні верстви: українська шляхта, міщанство й духовенство. Другу складали люде, які належали до тих самих українських суспільних верств, але в яких ще жила традиція давньої української державности. Вони симпатизували з давньою українською історичною традицією, хоч ця симпатія мала тільки чисто платонічне значіння і до діла в напрямі незалежності України ці люде не були здібні. А в тім люде з такими поглядами не було багато, це був тільки невеликий гурт, що губився в цілій українській масі. Третя категорія української суспіль-

ности, відносилася ворожо до польської державності; вона складалася з нижчих верств, передовсім з селянства. Четверта врешті категорія була це степова українська людність, запорозька козаччина, яка живучи в примітивних суспільних і політичних обставинах, ставилася ворожо не тільки до польської державності, але взагалі до державності, як вона тоді представлялася в Європі. Істнування таких чотирьох світоглядів, між якими деякі були як найбільшими контрастами, як особливо світогляд Українця — степовика й Українця хлібороба з польською політичною ідеологією, не допускало до згуртування усіх творчих сил української суспільності.

Але виступ Хмельницького в 1648 р., його війна з Польщею на чолі козаччини й рівночасно з тим соціальна революція українських селянських мас змінили цілковито світогляд української суспільності. Протягом кількох років кристалізувалася українська нація, яка концентрувалася коло української точки тяжкості, якою стала ідея української державності. Ця кристалізація не пішла одначе легко й все таки не могла в такім короткім часі, від 1648 року до смерти Богдана Хмельницького в 1657 р., зовсім усунути ці контрасти. Але поступ був дуже великий і це уможливило збудування великим гетьманом української держави.

На перше місце між усіма суспільними класами стало козацтво. Воно перейшло величезну еволюцію, чи радше сказатиб революцію. Наслідком погрому в 1638 році козаччина була зігнана з хліборобської України й обмежена на запорозькі степи. Десять років проживання тільки на степах мусіло зробити свій вплив, і козаччина стала знову виключно степовим появом, як це було в перших часах її істнування. Тепер, увійшовши знову в

хліборобську Україну й ставши тут міцною ногою, козацтво не мало охоти звідси вступатись. По вигнанню магнатів з України воно захопило їх землю в свої руки. Ця земля стала почасти державною землею, приділи з якої віддавано до вжитку козацьким урядовцям, решта стала приватною землею козацтва. Але й та земля, що була звязана з урядовим становищем, стала опісля, по Хмельницькім приватною власністю родів, що їх члени належали до козацьких урядовців. До такого поставлення земельної справи причинилося те, що між козацтвом було багато людей, які не з титулу своєї приналежності до козацтва, а ще перед тим належали до української шляхти чи міщанства, мали свою земельну власність. Звісно бо, що козащина, особливо від часів Хмельницького, складалася з різних суспільних верств. Тут побіч селян були також шляхтичі, міщане, поповичі то що. Взагалі з усього видно, що українська держава мала в собі численну суспільну верству, яку називано „городовим козацтвом“. Її можна назвати хліборобською козащиною, бо її матеріальною підставою було хліборобство. Ця козацька верства пригадувала своїм становищем в українській державі шляхту в тодішніх європейських державах. Вона мала упривілейоване становище й тут в українській державі в її руках була адміністрація й судівництво, а разом з тим вона, одинока з суспільних верств, сповняла військову службу. Козаччина ділилася на старшину, яка відповідала шляхетській аристократії в європейських державах, і на рядове козацтво, яке було тим, чим була в Європі дрібна шляхта. І тимчасом, як рядове козацтво вийшло зі селянства й дрібного міщанства, старшина козацька побіч потомків давнього січового козацтва мала між со-

бою багато українських шляхтичів. Усі вони признавали зверхність української держави. Одні з ідейного погляду, бо для них українська держава була відновленням давньої історичної традиції часів політичної незалежності України княжої доби, інші — просто тому, щоби не втратити своїх посіlostей на Україні, або врешті з антагонізму до польських магнатів на Україні, які своєю безоглядною експанзією, загрожували існуванню дрібнішої шляхти. Приступлення української шляхти до козацтва мало дуже корисні наслідки. Воно дало козацтву інтелігентні сили, які були дуже потрібні при будові української держави. Воно відірвало козацчину від „степового світогляду“, відсунуло його від Січи, та зблизило до культурної Європи.

Таким чином козацька верства стала творчим чинником при будові української держави й цю державу будувала під проводом великого гетьмана. Існування цієї верстви було тісно звязане з існуванням незалежної України. Історичні події показали аж надто добре, що в Польщі ця верства ніколи не могла би дійти до такого суспільного й політичного становища, яке вона мала тепер. Українська держава лежала в інтересі козацтва й це зрозуміли дуже добре ті, що боялися присягати цареві в 1654 році. Тільки завдяки цьому міг Хмельницький входити в союз чи то зі Семигородом, чи то зі Швецією. Він знав, що інтелігентна частина козацтва стане все при ньому, хочби треба було зовсім відкрито зірвати з Москвою, а козацька маса піде за козацькими провідниками й за його авторитетом.

Найближчою під суспільним поглядом до хліборобського козацтва була українська шляхта, яка не покозачилась, але признала українську державу. Ця шляхта стояла в перших роках по-

виступі Хмельницького здалека від визвольної боротьби українського народу. Хоч акція Хмельницького йшла своїми шляхами, що мали в перших роках діяльності Хмельницького запровадити тільки до привілеїв для козаччини, то однак була ця акція занадто звязана з соціальною українською революцією, що розвинулася рівнобіжно з нею. А соціальна революція так, як вона представлялася в 1648—1649 роках, означала знищення шляхти без огляду на її національність. До такої революції не могла шляхта поставитися інакше як негативно. І це перешкодило тому, що українська шляхта тільки невеликою частиною пішла в ряди козаччини. Відколи однак соціальна революція заломилася в 1649 році, а акція Хмельницького пішла виразно на шлях тільки чисто-козацької політики, відтоді Хмельницький перестав бути для цієї верстви небезпечним, а коли далі показувалося, що на українських землях повстає українська держава, оперта на станових привілеях, тоді ця шляхта не бачила причини ставитися негативно до української держави. Вона таки віддавалася під опіку гетьмана, бо не вірила, щоби на українських землях могла знову вернути польська влада. І тому шляхта, діставши запевнення власности своїх маєтків і шляхетську самоуправу, вертала на Україну, яка була в козацьких руках і з якої вона була втекла наслідком соціальної революції. Але згодом українська держава стала навіть атракцією для української шляхти й то навіть спольщеної, римокатолицької, яка мешкала на землях, що ще не дісталися під владу гетьмана. Це було в останніх роках гетьманування Богдана Хмельницького, в часі, коли українська держава стояла на верху своєї слави й могутности: Між иншим в 1657 році зголосилася до підданства гетьманові пинська шляхта.

Непокозачена українська шляхта була другим дуже важним чинником при будові української держави. Зв'язавшись раз з Україною, вона мусіла стояти вірно при ній, бо тільки існування української держави могло охоронити її від репресій з польського боку за відступлення від польської державности.

Українське православне духовенство теж перейшло протягом дев'яток років від 1648 року важну еволюцію. В початках війни Хмельницького з Польщею воно стояло до козаччини досить далеко. Спілка козаччини з православною церквою за Петра Конашевича Сагайдачного пішла в непамять, відколи козаччина вступила на радикальніший шлях у своїх відносинах до Польщі. А в тім між вищим православним духовенством прийшла до переваги консервативна течія, яка держалася польської державної ідеї. Розриву з Польщею це духовенство не хотіло тим більше, що відносини польських політичних чинників до православної церкви стали ліпшими, ніж це було перед Сагайдачним. Хоча православна церква в Польщі не мала тих прав, що латинська, то всеж вона мала свою автономію, яку не зачіпив ніхто, бо власть царгородського патріярха була дуже невеликою. Православне духовенство не мало охоти перемінювати польську державу на московську, не зважаючи на православний характер цієї послідньої, бо спілка з Москвою означала дійсну залежність української православної церкви від московського патріярхату. І тому в 1654 році, коли дійшло до унії України з Москвою, вище духовенство рішучо обстоювало незалежність української православної церкви й не хотіло присягати цареві. Тодішній київський митрополит Сильвестер Косів заявив, що він не буде присягати московському цареві, й що він взагалі

не признає ніякої світської влади. Цей послідній висказ є доказом, що українській церкві не були чужими погляди, які давно витворилися в Європі, а це віддалювало, розуміється, українську церкву від московської, яка таких західних впливів до себе не допускала.

Так само не хотіло православне духовенство вязатися з козаччиною. Воно не хотіло козацько-українського панування, бо боялося побіди соціальної революції, яка в перших часах Хмельнищини звязалася з козацтвом. А соціальна революція була через те небезпечна, що вона по знищенню великої земельної власности, яка була в світських руках, могла опісля стати фронтом проти великих церковних земельних маєтків. Але була між православним духовенством також і друга течія, яка прихильніше дивилася на козаччину, вважаючи спілку з нею можливою. Це стало особливо ясным тоді, коли польське панування дуже захиталося на українських землях по великих побідах Хмельницького, а козаччина ставала чим раз міцніше на Україні. З тим фактом треба було рахуватися, і тому, коли Хмельницький вїзджав у 1649 році до Київа, православне духовенство витало його з великими почестями. А коли українська держава зачала будуватися й про поворот польської влади на землях східної України не було мови, українське духовенство звязалося тісно з нею, тим більше, що нова українська держава при своїм суспільнім і політичнім ладі зовсім добре оберегала інтереси української православної церкви. Незалежна українська держава стала дуже міцною підпорою автономії православної церкви на Україні й це мусіли дуже добре розуміти українські духовні круги. Некорисним фактом було тільки те, що не всі українські землі знаходилися в українській

державі, і що саме західно-українські землі, де були великі церковні маєтки й звідки багато духовенства йшло на вищі церковні уряди на східній Україні, zostалися під Польщею. Це могло в дальшій консеквенції допровадити до відірвання цих земель від київської митрополії.

З усіх суспільних верств на українських землях перейшло найменші зміни міщанство наслідком упадку польського панування. Міста з німецьким правом були в Польщі свого роду „державами в державі“ так само як і в Німеччині, і з таким характером вони zostалися і в українській державі. Одна тільки настала зміна. Німецьке міське право, вироблене ще в середніх віках зване було дуже тісно з латинською церквою і таким чином всюди там, де було впроваджене, ставляло латинників на першому місці зі шкодою ісповідників іншої віри. А що латинство означало на українських землях польськість, то таким чином німецьке право дуже причинилося до спольонізування українських міст. Повстання української держави мусіло положити цьому кінець і українські міста, хочби з німецьким правом, мусіли zostатися українськими, бо про обмежування православних по містах не могло тоді бути мови. А що до менших міст, то вони були дуже тісно звані з українською державою і з пануючою в ній козацькою верствою. Їх мешканці були почасти вписані в козацький реєстр і тому підлягали козацькій юрисдикції. Дрібне міщанство взяло велику участь у війнах з Польщею, воно дуже покозачило, а через те частіше його користувалася козацькими привілеями. Це вийшло на користь дрібного міщанства, а тому й ціле міщанство, як суспільна верства, було вдоволене з того, що на місце польської влади прийшла українська влада.

Дуже важні хвили переживало українське селянство за часів Хмельницького. Воно зараз по перших його побідах підняло велике повстання з ціллю повалити на них пануючий суспільний лад. І тому, коли Хмельницький на чолі козаччини виступив до війни з Польщею, то селянство солідаризувалося з тим і на чолі своїх ватажків теж провадило боротьбу з Польщею. Численні ватаги українських селян взяли тоді участь у цій боротьбі, осередком якої по українським боці були всеж таки козацькі війська. Соціяльна революція обняла всі східно-українські і деякі західно-українські землі, а саме Галичину й Волинь. 1648 і 1649 рр., це часи найбільшого розцвіту соціяльної революції. Відколи одначе Хмельницький відступив зпід Замостя вкінці 1648 року, вивів свої війська з західно-укр. земель, відтоді зачався упадок соціяльної революції. Зборівський договір ствердив це в цілій основі, бо в ньому не згадано ні словом про селянство. Це означало, що козаччина й селянство мали свої осібні інтереси. Козаччина боролася за свої привілеї в польській державі, а селянство боролосся за повалення суспільного ладу на українських землях. Всеж таки соціяльна революція принесла користи українському селянству, хоча певно не такі, яких воно собі бажало. Передовсім, значна частина селянства була принята в козацтво і таким чином дістала козацькі привілеї. Давні кріпаки стали свідомими людьми, а захопивши землю по шляхтичах-магнатах, вони вдержалися в посіданню на підставі козацького права володіння землею. Тільки та частина селянства, яка не ввійшла в козацьку верству, зосталася далі при панщині, хоча ця панщина була тепер лагіднішого характеру тому, що в українській державі суспільне становище ані козацтва ані шляхти, яка дістала дозвіл знову

володіти своєю землею, не було таке міцне, як становище шляхти й особливо польських магнатів на українських землях перед 1648 роком. Але й така панщина була причиною невдоволення цієї частини селянства, тількиж воно не мало в українській державі небезпечних наслідків через те, що селянство було позбавлене своїх найрухливіших елементів, які увійшли в козацтво. Не маючи потрібної організації, ні якоїсь програми крім нищення суспільного ладу, опертого на панщині, селянство починало по великім виладуванню своєї енергії в перших роках по виступі Хмельницького впадати в пасивність і остаточно погодилося зі своєю долею. А в тім, для рухливіших елементів, яким не пощастило стати хліборобом-козаком, залишалася ще одна можливість: кидати хліборобську Україну і йти на Запорозьку Січ.

Тільки на самім початку виступу Хмельницького Січ мала політичне значіння, опісля за Богдана Хмельницького вона не відігравала майже ніякої політичної ролі, маючи за те далеко більше значіння під суспільним поглядом. Як довго Хмельницький провадив війну з Польщею і розвалював польське панування на Україні, так довго запорозькі козаки стояли при ньому. Але з хвилею, як зачала будуватися українська держава і врешті в останніх роках панування Хмельницького була зорганізована, відтоді між хліборобською Україною і степовою, запорозькою козащиною зачала творитися прірва. Суперечність між культурою і степом і цим разом показала своє. Між українською державою, та її частиною, Запорозькою Січчю, втворювався антагонізм на суспільному полі. По закінченню війни з Польщею йшли на Січ усі ті неспокійні елементи, які вийшовши раз з нормального життєвого шляху, не могли вложитися знову

в спокійне, оперте на управі поля життя. Ще гірше було те, що на Запорожжя йшли й ті люде, яким не пощастило дістати землю на Україні. Вони вважали себе покривдженими й наслідком цього ставилися неприхильно до української держави, що не сповнила навіть їх найскромніших бажань. А в тім проживання на степах серед примітивних економічних і суспільних обставин витворювало й далі, як і перед 1648 роком, тип Українця-степовика, нездатного погодитися з суспільним і економічним ладом, збудованим на європейський лад. Для нього всі суспільні й економічні нерівності, привілеї одних верств а пониження інших являлося чимось таким дивоглядним, що він волів свою свободу на степу. Він носив однакову назву з хліборобом-козаком, але для нього хліборобська козаччина й особливо її старшина була несимпатична. Степова козаччина мала зовсім інакші інтереси, як хліборобська Україна, й тому між ними не могло бути солідарности. Тим пояснюється, що Січовики в 1649 році стали в опозиції до Хмельницького й вибрали собі осібного гетьмана. Такі опозиційні настрої переносилися з Запорожжя на хліборобську Україну й поширювалися між українським селянством і навіть хліборобським рядовим козацтвом. Вони були причиною, що суспільний лад на хліборобській Україні не міг стати на міцних підставах, бо всякий натиск згори викликував еміграцію рухливіших елементів на Запорожжя, а це могло в дальшій консеквенції створити на Запорожжю таку суспільну й мілітарну силу, яка могла відважитися на боротьбу з українською державою. Таким чином існування степової козаччини в сусідстві хліборобської козацько-української держави було дуже великою небезпекою для цієї держави.

Так виглядав суспільний лад в українській державі в другій половині панування Богдана Хмельницького. В засаді він був подібний до суспільного ладу зперед 1648 р. на українських землях, хоч усе таки є тут важні переміни. Упривілейовані верстви zostалися тут і надалі, панщина, хоч у лагідніших формах, теж далі існує. Але одно було знищене цілковито: висока земельна аристократія, так звані польські „королевята“ на українських землях. Це був дуже важний наслідок соціальної революції й воєн козаччини з Польщею. Україна стала тепер менше аристократичною країною, бо точка тяжкості економічного й суспільного життя перенеслася на середню земельну власність, яку репрезентувало козацтво й шляхта, звязана з козацтвом. Більші посілості zostалися тільки при православній церкві, при деяких українських магнатах і при рангових козацьких урядах, а передовсім при гетьманській булаві. Таким чином суспільний лад в українській державі не виказував суспільного перевороту, а тільки суспільні переміни.

Велику визвольну боротьбу українського народу з Польщею, що почалася в 1648 році, названо „Хмельниччиною“. Назва остільки справедлива, що головною особою й провідником у боротьбі з Польщею був Богдан Хмельницький. Але ім'я великого гетьмана звязане передовсім з війнами козаччини з Польщею, з повстанням української держави. З соціальною революцією вяжеться ім'я Хмельницького тільки випадково, завдяки особливим обставинам. Богдан Хмельницький ніколи не був соціальним революціонером, і ніколи не хотів соціального перевороту. Доказом цього є домагання поставлені Хмельницьким польській стороні в часі зборівських переговорів. Соціальна революція втра-

тила свій розмах уже в 1649 році, але Хмельницький провадив війну з Польщею далі і серед того, зачав будувати українську державу. І він прикладає руку до того, щоби як найскорше скристалізувався в цій державі суспільний лад по кількох роках перевороту. Він є погляду, що українська держава мусить бути збудована на підставі такого суспільного ладу, який тоді існував в Європі. А підставою цього ладу булаби приватна земельна власність, а не „общинне“ право московське, чи січове комуністичне. І тому Хмельницький признає дідичне право володіння землею козацтву й шляхті, яка признала суверенність української держави. Цього не було ні в Москві, ні на Січі. Він бачить конечність існування панщини, бо без того не йшлаб тоді земельна господарка, і конечність існування упривілейованих верств: козацтва, шляхти, духовенства й міщанства. Козацтво для нього найголовніша підпора української держави й він його рішучо відмежовує від селянства. Козацтво для нього, це нова, українська шляхта, повстала на місці польської шляхти, що має такі самі обовязки що до української держави, як польська шляхта що до польської. Цінною верствою є для гетьмана й шляхта й тому він приймає її до своєї держави без огляду на її віроісповідання, під одинокою умовою признання зверхности української держави. В своїй суспільній політиці він натрапив на опозицію з боку селянства, яке не хотіло піддаватися панщизняним обовязкам. Це невдоволення з Хмельницького зумів зразу використати польський уряд. Він то головно причинився до того, що в 1655 році вибухнув бунт на Україні проти гетьмана. Гетьман здушив цей бунт залізною рукою й далі держався своєї суспільної політики. Що для нього існування Запорозжської Січі з її примітивним су-

спільним підкладом не було бажане, цього можна догадуватися, знаючи суспільну політику гетьмана в українській державі. Хмельницькому вдалося вдержати суспільну рівновагу на Україні. Крім бунту 1655 року не було тут більших суспільних заворушень. Імя гетьмана було на Україні, занадто великим авторитетом, зручна політика його теж зробила своє. Гетьман умів з одного боку пристосуватися до обставин, а з другого вчинити по своїй волі. В суспільній політиці постунає Хмельницький рішучо, маючи ясну програму перед собою. Не менш рішучим був гетьман і що до управи в державі.

Українська держава творилася серед воєнних подій і суспільних потрясень. Цілком природне, що завдяки цьому вона не могла як слід зорганізуватися за цих дев'ять років від виступу Хмельницького до його смерті. Але дуже великий поступ в організованню держави було видко. В останніх роках гетьманування Хмельницького українська держава була вже в головнім зорганізована.

Ціла українська держава була поділена на округи, де були розміщені козацькі сотні, над якими стояли сотники. Вони мали власть військову над козаками, що належала до сотні, а також адміністраційну й судову власть у своїм окрузі над населенням, яке не мало самоуправи: над міщанством, передовсім дрібним і селянством. При сотнику були різні сотенні уряди, як писарь, осавул, обозний та інші. Сотні ділилися на козацькі громади, на чолі яких стояли отамани. Як громади, так і сотні не мали однакового числа козаків. Сотні склалися часом з двіста-триста людей, а часом тільки з кількадесяти.

Над сотниками стояли полковники, які управляли полком. Під „полком“ розумілася округа, де

стояв полк козацьких військ. Простір полкової округи був різний та й чисельна сила козацького полку була різна: бували полки, які склалися часом з кількох сотень, а часом навіть з двадцяти. На чолі полкової округи стояла полкова старшина: полковник, обозний, суддя, осавул, писарь і полковий підскарбій. Ця полкова старшина творила раду, яку скликав полковник на нараду в справі свого полку. Число полків і полкових округ не було за Хмельницького однакове. В 1649—1650 р. р. було на Правобережній Україні дев'ять полкових округ: Чигиринська, Черкаська, Канівська, Корсунська, Білоцерківська, Уманська, Брацлавська, Кальницька і Київська, а на Лівобережній Україні сім: Переяславська, Кропивенська, Миргородська, Полтавська, Прилуцька, Ніжинська і Чернігівська. Значіння полкової старшини, а передовсім полковника було велике. Вони були не тільки начальниками полків, але найвищими урядовцями у полковій окрузі. Полкову старшину вибирала полкова рада, а сотенну-сотенна.

Крім козацької адміністрації, яка особливо на східній Україні обіймала цілу територію держави, була ще шляхетська адміністрація. В українській державі шляхта мала свою самоуправу. Вона мала свої власні суди й інших урядовців. Це особливо видно в західній частині української держави де козацтво не стало так міцно, як на сході України. І тому в західних землях української держави шляхта була далеко важнішим політичним і суспільним чинником, як на сході України, а через те й її політичне становище було тут міцніше. Класичним прикладом може бути пинська земля, на чолі якої стояв шляхетський староста в ролі гетьманського намістника. Він стояв на чолі адміністрації пин-

ської землі і представляв гетьманові кандидатів на уряди зпоміж шляхти. Всі уряди як у Пинщині, так і взагалі на Україні мусіли бити затверджені гетьманом.

Міста мали самоуправу остільки, оскільки вони мали німецьке право. Всі інші міста були під козацького адміністрацією.

Крім місцевих урядів був центральний уряд у Чигирині, який складався з так званої „генеральної старшини“. Тут були такі урядовці: генеральний писарь, який управляв генеральною канцелярією, генеральний обозний, який завідував артилерією, генеральний підскарбій, який завідував фінансами, генеральний осавул, прибічний урядофіць гетьмана (по теперішньому адютант) і генеральний суддя, який проводив на генеральнім суді. Усіх цих урядовців можнаби назвати по теперішньому міністрами. Це було правительство української держави. Рада генеральної старшини, це була Рада міністрів.

Для рішення важних справ скликував гетьман сойми в Чигирині. В цих соймах брала участь козацька старшина не тільки генеральна, але також і полкова. За Богдана Хмельницького ці сойми не мали надто великого значіння, бо їх ухвали відбували ся під впливом гетьманського авторитету. Так само голос генеральної старшини не мав великого значіння.

Українська держава завдячувала дуже багато таланові Хмельницького і його політичному розумові. Така сильна особистість була потрібна конечно, бо молоденька держава не була ще консолідована. Але будовання держави йшло за великого гетьмана дуже скоро й виявляло гарні успіхи. Найліпше представлялося військо. Його було більше, ніж 60.000, як то подано в березневих

статтях 1654 року. Це була армія піша, кінна й артилерія. Підчас війни збільшалася армія загальним ополченням, зложеним з охотників. Тоді вона доходила навіть, як кажуть, до 200.000. Але навіть і без того 60-тисячне правильне козацьке військо було не аби-якою силою в тодішніх часах, тим більше, коли воно було в руках такого знаменитого полководця, як Хмельницький. Всі побідні битви козаків над польськими військами відбулися під командою самого Хмельницького, а поразка козацьких військ під Берестечком сталася в не-присутности гетьмана.

Дуже велика шкода, що не маємо відомостей про те, як справлялася адміністрація на Україні. Вона мала на визначніших становищах людей освічених, чимало української шляхти, яку радо приймав Хмельницький до адміністрації. Була тільки та небезпека, що українська суспільність занадто зжилася з польськими порядками, а маючи перед очима польську адміністрацію, могла навчитись усіх тих темних рисів, що їх мала адміністрація польська.

Темним боком адміністрації на Україні було те, що вона находилася переважно тільки в руках козацької класи й до неї не допускано міщан, з виїмком тих кільканацяти міст, які мали здавна самоуправу. Це саме пригадувало відносини в Польщі, де адміністрація була теж тільки в руках шляхти й панів. Так само, як у Польщі не брало міщанство участі в управі державою, — в правительстві українським не бачимо його представників. Тут є тільки ті міщани, які перейшли в козацьку верству.

Справа судів на Україні не була добре поставлена. В перших роках Хмельниччини, коли впали польські шляхотські суди, а козацька адмі-

ністрація ще не встановилася на Україні, набирають значіння міські суди. Вони судять не тільки міщан, але й людей з иньших суспільних клас, які знаходились в окрузі міста. Пізніше набирають значіння козацькі суди й навіть по містах із самоуправою полковник є часто присутний в міських судах. Тоді міські суди стають знову чисто міщанськими. Пізніше, коли часть шляхти вернула до української держави і приняла її горожанство, повстали шляхотські суди, призначені для шляхти. Їх значіння було тісно звязане зі значінням шляхти й тому на західних землях української держави там, де шляхта мала найбільше значіння, шляхетські суди були головним органом судівництва.

Організація скарбу за Хмельницького, хоч і наладжувалася, все таки осталася слабкою. Українська держава мала за мало доходів і тому не було бюджетової рівноваги. В цім теж видко пережиток польської держави на Україні, бо в Польщі організація державного скарбу все стояла дуже слабо.

Українське правительство мало доходи: 1) з маєтностей, сконфіскованих польським королем, латинській церкві й приватним людям. Не всі з цих маєтностей стали власністю скарбу української держави, бо багато було захоплено приватними людьми в часі воєнної завірюхи, але якась часть все таки лишилася; 2) з податків, і то безпосередніх, з так званого подимного, себто від кожної хати, і з посередніх, з чопового (з меду, горівки вина й пива) і з мита від товарів, які спроваджувано з заграниці або вивожено з України. Ця податкова система теж нагадувала польську податкову політику, але вона згоджувалася зрештою з иншими тодішніми європейськими державами. Упривілейована класа — козацтво й так само

шляхта, що служили державі, — були майже вільні від податків, а головний тягар упав на міщан і селян так, як це було в Польщі.

Козацькі уряди були оплачувані земельними маєтностями, а по змозі й грішми. Найліпше оплачуваний був генеральний писарь, опісля обозний, осавули і т. д. Багато витрачувано грошей також на дипломатію. Гетьман висилав за границю часто дипломатичних послів, а багато заграничних послів приїздило до Чигирина, і треба було їх також оплачувати чи обдаровувати. Українська держава мала свої гроші і їх уже в 1649 році бито в Чигирині. Вони були мабуть срібні і на них було вибите на одному боці імя гетьмана Богдана, а на другому був меч.

На підставі березневих статей 1654 року Україна мусіла платити податок цареві, але справу відложено, а пізніше, коли гетьман став самостійно що до Москви й звязався зі Швецією, не було мови про ніякий податок для царя. І під цим оглядом березневі статті zostалися на папері.

Адміністрація української держави обіймала також і Запорозжя, де козацька старшина була обсаджена гетьманом. Тільки виїмково зявлявся там осібний гетьман, вибраний самими січовиками. Всеж таки Запорозжя представляло під політичним оглядом осібну індивідуальність. Запорозька адміністрація не була звязана з землею, як це було на інших землях української держави. Січ zostалася надалі чисто військовою організацією, яка одначе за Хмельницького не мала змоги провадити своєї осібної політики. Придушена Польщею вона далася втягнути до війни з нею і силою фактів увійшла в склад новозбудованої української держави. На цьому скінчилася програма Запорозької Січи що до Польщі; свобода січовиків була

забезпечена й для Січи зосталася тільки давня її програма: боротьба з Татарами й Турками. Але й ця програма стала безпредметовою наслідком повстання української держави. За панування гетьмана Богдана Хмельницького ініціатива в східній політиці української держави лежала в його руках і Січ не мала можности провадити свою осібну політику. Через те політичне становище Січи дуже змаліло за Хмельницького й вона опинилася в дивнім положенню. Без можливости сповнювання своєї програми, без свободи ділання Січ стала пережитком, дальше істнування якої було заквестіоноване. Істнування Січи не мало рації остільки, оскільки українська держава стоялаби міцно і окрім інших своїх завдань, потрапилаб оборонити українські землі перед Ордою. Тільки занепад української держави чи її цілковитий упадок поставивби Запорозьку Січ знову на передньому місці в українській політиці.

Центральною особою в українській політиці був гетьман. Його власть була дуже міцна й нічим необмежена. Спочатку тільки гетьман Запорозької Січи, вибраний січовиками, став опісля гетьманом городового козацтва й врешті володарем української держави. І так розумів своє становище Богдан Хмельницький. Він називає себе „самовладцем і самодержцем з волі Божої“ і цю гідність монарха признають йому володарі й достойники інших держав. Султан називає Хмельницького „славою монархів“, шведський король признає йому титул „дідичного київського й чернигівського князя і гетьмана військ запорозьких“, патріярх Паїсій називає Хмельницького „Князем Руси“, а Поляки, хоч з неохотою і гнівом, говорять про „Князівство руське“, про „монархію руську“ Хмельницького. Ці вислови є доказом, як високо стояла

в очах чужинців власть гетьмана Богдана Хмельницького. Несподівано, наслідком незвичайних обставин і особистих прикмет став звичайний шляхтич-Українець володітелем могутньої держави. Це факт, що може нагадувати імя Цезара, Кромвеля й Наполеона I.

Високе достоїнство Хмельницького в українській державі поставило йому перед очі ідею соборности України. Хмельницький рішучо обстоює програму, що всі українські землі повинні належати до української держави. Це говорить він виразно польським післанцям всякий раз, як вони приходили до нього переговорювати в справі мира між Україною й Польщею. Так само справу приналежности всіх українських земель до української держави кладе гетьман на першому місці при переговорах про союз України з Семигородом і Швецією і поки ці держави не признали жадань Хмельницького в цій справі, так довго гетьман не хотів входити в ніякі переговори з ними.

Разом зі зміною становища Хмельницького змінялися його погляди на відношення гетьманської влади що до питання про підданство. Спочатку гетьман мав на оці тільки козацтво, опісля, коли в боротьбі з Польщею взяли участь всі українські суспільні верстви, гетьман мав все на думці цілий український народ православний, як тісно звязаний з православною церквою. В останніх роках Хмельницького видко зміну остільки, що гетьман признав в українській державі повноправність також і римо-католикам. Отже не віра була рішачим фактом, а признання суверенітету української держави, і тільки воно давало політичні права населенню України.

Щоби зміцнити свою власть, хотів гетьман посадити свою родину на молдавськiм столі. Мол-

давля могла бути дуже доброю підпорою для гетьманської влади на Україні тим більше, що тут можна було побоюватись опозиції. Найнебезпечнішою булаби опозиція козацької аристократії, високої козацької старшини. І така опозиція дійсно існувала. Козацька старшина, яка підтримувала зовнішню політику гетьмана й так само його суспільну політику, не хотіла погодитись з фактом гетьманського абсолютизму на Україні. Вона мала дуже близький приклад в Польщі, як можна обмежити королівську владу в державі. Польща була радше шляхотською республікою ніж монархією, і такого політичного ладу бажала собі козацька старшина з генеральним писарем Іваном Виговським на чолі. В порівнянні з владою польського короля влада гетьмана була зовсім інакшою. Там ніби король, ніби президент республіки, тут на Україні — абсолютний монарх. Але ця опозиція козацької старшини не мала відваги відкрито виступити проти Великого Гетьмана. Хмельницький мав занадто велику популярність у рядового козацтва, щоби козацька старшина могла піднятися боротьби з гетьманом. Тому вона піддавалася гетьманській волі, і найліпшим доказом цього є те, що гетьманського сина, молодого Юрія, вибрано наслідником в гетьманстві. Вибрав його козацький сойм. Це був цілковитий тріумф внутрішньої політики Богдана.

Богдан Хмельницький це одна з найбільших постатей в українській історії. Українська держава була твором переважно його діяльності, і твором тим ціннішим, що він повстав серед дуже тяжких обставин. Польський історик Кубаля характеризує Богдана Хмельницького так:

„Чужоземці порівнювали Хмельницького з Кромвелем. Таке порівняння приходило само со-

бою тоді, коли ці двоє людей звертали на себе всю увагу заходу й сходу Європи. Проте Хмельницький мав багато трудніше завдання. Простір його влади мав скрізь відкриті межі. Не розпоряжав він, як Кромвель, вишколеною інтелігентною верствою і засобами старої, могутньої держави. Військовість, фінанси, публичне господарство, адміністрація, зносини з сусідніми державами — все це треба було сотворити, все це лежало на його голові. Він мусів добирати й поучати людей, заглядати в найменші подробиці. І коли його військо не вмирало з голоду, коли він мав зброю, гармати, амуніцію, добрих шпигів і зручних агентів, коли йому ніколи не бракувало грошей, то це його особиста заслуга, якої йому можна позаздрити і то не тільки у нас, в Польщі. Була це людина, з якого боку на неї не дивитися, надзвичайна. Він до такої міри переростав людей високо талановитих, що сягав до меж невловимих. Можна б сказати про нього, що він народився володарем: умів скривати свої наміри, в рішучих хвилинах не вагався — скрізь могутня воля й залізна рука“.

Іван Виговський гетьманом. Союз шведсько-український. Бунт Пушкаря.

Назначення молодого Юрія Хмельницького наслідником Великого Гетьмана було перемогою гетьманської політики, яка через спадковість родини Хмельницьких на гетьманському столі мала на цілі створити міцну гетьманську владу на Україні. Козацька старшина мусіла уступити й згодитися на таке поставлення справи що до найвищої влади в українській державі. Але через те вона

не покидала свої думки при першій нагоді звалити „абсолютизм Хмельницьких“ і на його місце поставити панування козацької генеральної старшини, щоб то з України зробити олігархічну республіку з гетьманом, немов президентом на чолі. Таким чином Україна мала піти тим же політичним шляхом, яким ішла віддавна Польща. І тому зараз по смерті старого гетьмана козацькі олігархи вибрали гетьманом дотеперішнього писаря Івана Виговського, з походження шляхтича. Вибрано якраз чоловіка, який ще за життя Великого Гетьмана стояв на чолі опозиції до його династичних плянів. Це була свого рода „палатна революція“, бо зробили її тільки ті, що стояли найближче до гетьманського двора. Перед козацькою масою поставлено „доконаний факт“, на який вона не була підготована й тому, коли до Корсуня скликано козацький сойм, зложений з козацької старшини і з делегатів від полків, то ці делегати не здобулися на самотійність і пішли за козацькими аристократами. Таким чином дуже легким способом відбувся політичний переворот, який однак в дальшій історії української держави приніс дуже важні наслідки. Гетьманська власть перестала бути недосяжним достоїнством поза родиною Хмельницьких, вона перейшла на провідника козацької старшини і стала відразу обмеженою. Новий гетьман зазначив зараз по виборі, що він не буде управляти без Ради козацької старшини. Таким чином козацька старшина, передовсім генеральна, стала майже рівнорядним з гетьманською владою політичним чинником у державі. Тепер ішло тільки про те, як поставиться українська суспільність, отже передовсім рядове козацтво, до цього факту, чи воно схоче признати такий великий авторитет козацької старшини, чи ні. Від та-

кої чи інакшої розв'язки цієї справи залежала: дальша консолідація сил у внутрі української держави. А консолідація була конечною тим більше, що політичне становище України на вні ставало чим раз більше небезпечним. Новий гетьман мусів передовсім звернути свою увагу на зовнішні політичні справи.

Вже незадовго перед смертю Хмельницького сталися некорисні зміни на політичній овиді. Тридержавне порозуміння України, Швеції і Семигороду почало розпадатися. Ракочій був побитий Польщею і мусів залишити свої пляни що до Польщі. А коли султан скинув його з семигородського стола, тоді союз України зі Семигородом перестав існувати. Наслідник Ракочія поставився нейтрально як до Польщі, так і до України. Зосталася тільки Україна й Швеція, між якими віддавна велися переговори і наладжувався союз шведсько-український. Богдан Хмельницький був усе приклонником такого союзу, тільки смерть не дозволила йому заключити формально цей союз. Це зосталося зробити його наслідникові і гетьман Виговський це зробив. В жовтні 1657 року списано точки, на яких мав опиратися союз шведсько-український. Важніші точки цього союзу були такі: 1) Військо запорозьке прилучається до всякої офензивної конвенції з виключенням тільки московського царя, проти котрого військо не піднесе зброї. — 2) Найясніший шведський король має признати й оголосити запорозьке військо разом з підвладними йому провінціями за вільний і нікому не підлеглий народ і має перед всіма королями боронити його свободи і прерогатив.

3) Границі володінь запорозького війська будуть признані й оголошені не тільки до берегів Висли, але найясніший король приобіцяє дотягнути

їх до границь Прусії і також pomoже здобути спільною збройною акцією ці бажані території і замки і віддасть їх до рук запорозського війська, а на Литві дасть їм воєвідство Берестейське й Новгородське аж до ріки Березини.

4). Колиж Бог поблагословить зброю обох союзників, що зможуть посадити польського короля за Вислою, то він може бути вибраний спільною згодою і то під тою умовою, що на підставі присяги буде належно перестерігати приязни, свободи й границь запорозського війська.

5). Як биж трапилось коли королівському величеству погодитися з Поляками, то має годитися при умові, що Поляки признавати муть запорозьке військо разом з підбитими провінціями за вільний наряд і зречуться раз на все всіх своїх претенсій. Згадані вище границі мають не тільки ствердитися спеціальним скриптом, але й присягою, а за ретельність їх має заручити король і правительство Швеції.

6). Обі сторони мають дбати, щоби на будуче між Прусією й запорозьким військом не занепадала обопільна кореспонденція й купецькі інтереси.

7). Як повстане потреба, дозволить найясніший король у підвладних йому провінціях громадити й спроваджувати з них, скільки буде потрібно, офіцерів і війська, як також дозволить вербувати й спроваджувати всяких ремісників.

8). Нехай буде вільно запорозькому війську давати тамошнім купцям і підприємцям роботи, скуповувати й посилати всяку зброю та амуніцію і нехай буде вільно обом сторонам провадити морем і сухопуттям свобідну торговлю і вона має бути вільною від мита й податків.

Цей документ є одним з найкращих докумен-

тів міжнародного значіння в українській історії. Побіч нього можуть стояти тільки документи з берестейського миру 1918 року, на підставі якого центральні держави визнали незалежну українську республіку, і документи з часів Мазепи (хоч цих документів досі не знайдено) в справі союзу гетьмана Мазепи зі шведським королем Карлом XII.

З документу 1657 року бачимо, що Україна була визнана Швецією і так само Бранденбургією—Прусією незалежною державою. А простори української держави збільшувалися Білою Руссю по ріку Березину так, що українська держава сусідувалаб з Прусією. Ішло про те, щоби між трьома заприятеленими державами — Україною, Швецією й Прусією — була вигідна комунікація, бо це улегшило би спільне ділання підчас війни, та відділило би Польщу від Москви, які дуже зблизилися до себе. Польща мала бути відсунена аж за Вислу, бо аж туди сягали б границі України. В Польщі мав бути поставлений король за згодою Швеції й України. В договорі положено також вагу на торговельні справи і в документі це виразно зазначено. Корисною річчю було й те, що Україна могла спроваджувати зі шведської держави ремісників і механіків, а далі офіцерів, і взагалі жовнірів і амуніцію. При непевности політичного положення, поки Польща й Москва не визнали незалежності України, треба було все думати про збройну оборону.

Жовтневий документ 1657 року був збудований на припущенню, що оба союзники розібють Польщу напевно. Але сталося інакше. Шведам почало нещастити в Польщі, бо там проти них вибухло повстання польської шляхти. Наслідком цього Шведи у Польщі уступали чим раз далі на

північ а найгірше було те, що Данія, підмовлена Польщею почала війну зі Швецією. Мілітарне положення Польщі відразу поправилося і тоді союзники почали відступати від Швеції. Насамперед зробила це Бранденбургія-Прусія, яка ще в 1657 році заключила мир з Польщею. В 1658 році зробила це Україна, заключивши з Польщею так званий гадяцький договір. Це означало зірвання з політикою Хмельницького і просто політичним переворотом. Але ця зміна сталася не тільки наслідком зовнішніх але й внутрішніх політичних обставин на Україні. Тут прийшло перший раз до внутрішньої збройної боротьби.

Причиною цієї боротьби і був згаданий політичний переворот, наслідком якого на Україні прийшла до влади козацька старшина. З цього не було вдоволене рядове козацтво, яке в цім бачило в певній мірі відновлення на Україні аристократизму з тою тільки відміною, що на місці польської аристократії стала тепер українська. Воно побоювалося, що ця нова аристократія, дійшовши до влади, буде старатися використати своє становище для себе зі шкодою рядового козацтва. Це було причиною, що проти козацької старшини та її представника, гетьмана Виговського виросла опозиція, яка особливо мала міцний ґрунт на Лівобережній Україні. А в тім входило тут у рахубу й те, що українська народна маса привчилася під польським пануванням стояти в різкій опозиції до держави. Цілком природно, що цей опозиційний світогляд не міг відразу змінитись і що він далі існував в широких українських масах. Не допомогло й те, що тепер доводилося мати діло не з чужою, польською, а з українською державою. Народня маса раз виведена з рівноваги, не так легко могла сяк-так успокоїтись. Перед рядовим козацтвом

стояла в уяві українська держава, як цілковита антитеза до польської. В ній не могла бути перевага козацької аристократії, а держава повинна опертися на козацькій демократії. Тимчасом українська держава такою не була в дійсности. Як довго жив Богдан Хмельницький і залізною рукою держав владу в своїх руках, немов цар — самодержець, так довго не було чого боятися козацької аристократії. Козацька старшина мусіла коритися гетьманській волі, а в інтересі гетьманської влади не лежало допускати до переваги в державі козацької старшини. Але відколи гетьманська влада устами Виговського скапітулювала перед козацькою старшиною, відтоді внутрішня політична ситуація цілковито змінилася. Перед рядовим козацтвом стояла тепер конечність боротьби за повалення політичної переваги козацької аристократії. Вона цю боротьбу підняла і на „революцію згори“, що на місце Юрія Хмельницького поставила Івана Виговського, відповіла „революцією знизу“, яка мала на цілі повалити Виговського та його аристократичну управу. На лівобережній Україні вибухло повстання, на чолі якого став полковник Мартин Пушкар.

Особливого характеру набрало це повстання через те, що з повстанням проти Виговського звязалися Запорозька Січ зі своїм отаманом Барабашем. Степова Україна виступила проти української держави не тільки тому, що тут мала перевагу козацька старшина, але ще й тому, що січовики взагалі не хотіли признати політичного ладу, який настав на українських землях з хвилею як збудовалася українська держава. Для них був оправданим тільки політичний лад Січи і вони радіб його завести й на хліборобській Україні. Їх політична ідеологія опиралася на погляді, що

Запорозька Січ повинна бути осередком України і нормувати політичне життя в українській державі. Гетьманство Виговського січовики уважали незаконним, бо не вони його вибрали. Це означало знехтовання цілого державного будівництва Богдана Хмельницького і поворот до часів з перед 1648 р. Степова Україна мала побідити хліборобську Україну.

І саме в цім лежала велика небезпека для української держави. Але була ще друга, не менша, яка лежала в тому, що за плечима Пушкара й січовиків стояла Москва і що повстанці, йдучи в бій проти Виговського, кликали її собі на поміч та віддавалися в царську опіку. Це була зрада своєї власної держави на тлі політичного москвофільства.

Політичне москвофільство зачалось у нас від часу, як московська держава стала могутньою державою й важним чинником у політичній укладі східної Європи. Воно було можливим тільки тому, що український народ стратив свою політичну незалежність і попав під чуже панування. Відбудування української держави стояло в пляні деяких груп українського громадянства, а що це відбудування було при цілій незорганізованості громадянства, справою дуже тяжкою, тому між українськими політиками повстала думка шукати чужої помочі. Тому-то галицькі повстанці з кінця XV століття шукали помочі в Молдавії, а Михайло Глинський у Москві. Одно й друге тоді завело, але всеж таки Москва зісталася й надалі в очах українського громадянства політичною силою, яка наслідком свого політичного антагонізму до польсько-литовської держави могла дуже легко стати союзником у визвольних боротьбах України з Польщею. Така думка була поширена особливо між вищим київським духовенством, відколи польське

правительство взялося розбивати православну церкву на Україні й поширювало унію. Але це москвофільство дуже ослабло, як тільки зменшився натиск польського правительства на православіє на українських землях.

З хвилею, як на українських землях повсталла українська держава, політичне москвофільство не мало рації істнування і воно дійсно занепало. Свідоме громадянство стояло рішучо на становищі самостійницькім і для нього навіть союз із Москвою не був симпатичним, бо воно бачило, що Москва може стати небезпечною для української держави. Всеж таки москвофільство не загинуло зовсім. Ще за Хмельницького в часі війни України й Москви з Польщею траплялися між вищими українськими верствами люди, які замість служити Україні, пішли на царську службу. Характеристичним під цим оглядом типом був білоруський шляхтич Поклонський. Підчас окупації Білої Русі українськими й московськими військами він був спершу приклонником України, а опісля завзятим її ворогом і на всі способи запобігав царській ласки. Для таких людей, як Поклонський, Москва була державою, де можна було мати наживу, для інших — вона була підпорою в їх змаганнях на терені української держави. До цих послідніх належав Мартин Пушкар. Поставивши собі ціллю скинути з гетьманства Івана Виговського, Пушкар порозумівся в цій справі з Москвою, яка обіцяла йому поставитися прихильно до його акції. Москва не відважилася виступити відкрито проти Виговського, якого признала гетьманом і тільки потайки розвела проти його агітацію. Вислід боротьби Пушкаря з Виговським був дуже важний, бо від його залежало не тільки те, чи Україна зостанеться при аристократичній управі з гетьманом Вигов-

ським на чолі, чи стане гетьманом Пушкар, але мало теж рішиться, чи зозьме гору концепція хліборобської України, опертої на європейських порядках, чи степова Україна зі своїми січовими порядками. Від такого чи інакшого висліді повстання залежало також, чи вплив Москви буде на Україні більший, чи менший.

Ситуація була дуже грізна для Виговського, бо повстання обхопило цілу Лівобережну Україну. Це дуже добре розумів Виговський, а великим успіхом його політики було те, що позискав собі Татар. Це й рішило справу. Злучившись з Татарами, вдарив Виговський на військо Пушкаря і розбив його цілком під Полтавою 1658 року. Сам Пушкар загинув, а останки повстанців утекли на Запорожжя. Щоби забезпечити своє становище Виговському треба було йти на Запорожжя. Але війна з Запорозькою Січю затягнулася б на довше, а на це Виговський не мав часу, бо відносини України до Москви ставали тимчасом чим раз більше напружені. Побіда Виговського над Пушкарем означала побіду не тільки Виговського та його приклонників, але zarazом і побіду української державности над розкладовими елементами. Це була разом з тим політична поразка Москви та її приклонників на Україні. Але побіда не була повна, бо Січи не приборкано. Вона зосталася надалі незалежною від української держави й стаяла до неї в опозиції. І в цім лежала велика небезпека для української держави. Це роздвоєння України мало дуже великий вплив на дальший розвиток політичних подій у східній Європі.

Гадяцький договір 1658 року, війна України з Москвою і переяславська унія 1659 року.

Відколи Швеція почала уступати з Польщі, політичне становище України ставало чим раз більше непевним, бо Швеція була одиноким союзником України. В такій ситуації треба було шукати нового союзника, бо політична ізоляція України могла стати для неї просто катастрофальною. Це було видно передовсім з того, що Москва почала загрожувати Україні. Вона почала виступати з домаганням, щоби царські воєводи були не тільки в Києві, але також по інших більших українських містах, щоби збирано данину для царя на Україні, щоб українська православна церква була залежною від московського патріярха, а не від царгородського і т. и. Це означало, що Москва мала в пляні коштом самостійности України зміцнити свої впливи на українських землях. Поразка Пушкаря була поразкою московської політики, але це не вплинуло на її зміну. Для України була тепер konieczність оборонитися перед такими московськими плянами тим більше, що такі напружені відносини могли кожної хвилі довести до війни з Москвою.

З усіх держав, які входили в політичну систему східної Європи, zostалися ще тільки дві, на які могла б Україна опертися в разі війни з Москвою: Польща й Кримська Орда. Взагалі угруповання політичних сил було того роду, що між Польщею й Ордою було порозуміння, а так само було порозуміння між Польщею й Туреччиною. А що Волощина, Молдавія й Семигород стояли тоді під більшим натиском з боку Туреччини, ніж наприклад у 1557 році, тому й вони стояли разом у цій великій східноєвропейській групі держав. З тим

фактом мусіла рахуватися Україна. Зближення до одної з тих держав мусіло потягнути за собою зближення до інших держав цього східноєвропейського блоку. В часі повстання Пушкаря Виговський дістав татарську поміч. Це означало, що між Україною й Кримом завязувався союз. Це разом зблизило Україну до цілого східно-європейського блоку, а тим самим до Польщі. Це й був початок політичного шляху, яким пішов Виговський у своїй дальшій політиці.

Польща вже й раніш, ще за життя Хмельницького, насилала до Чигириня ріжних післанців з тим, щоби Україна погодилася з нею. Але як довго Україна сподівалася підмоги від Швеції, порозуміння з Польщею було їй непотрібне. Великий гетьман відповідав тоді, що згода з Польщею тільки тоді можлива, коли „королівство польське зречеться всіх прав, які заявляє на ціле князівство руське й віддасть козакам Русь по Володимир, Львів, Ярослав і Перемишль з умовою, щоб вони захищали річпосполиту від ворогів.“

Тепер стояла справа інакше. Тяжке міжнародне положення України, й що найважніше непевність відносин у самій українській державі, примусили гетьмана Виговського увійти в переговори з Польщею. Ці переговори закінчилися договором у Гадячі в 1658 році.

Цей, звістний в історії, гадяцький договір, був політичною програною української держави. Він означав скасування договору шведсько-українського з 1657 р., яким визнано незалежність України. Україна мала увійти в унію з Польщею, як самостійна держава під назвою „Великого Князівства Руського“, й зі спільним королем Польщі й Литви й спільним соймом у Варшаві. Територія цього „Великого

Князівства Руського“ мала обіймати воєвідство Київське, Брацлавське й Чернігівське, тоб-то ті землі, що їх признала Польща в зборівському договорі Хмельницькому. На чолі України мав стояти гетьман, вибраний представниками суспільних клас України і затверджений королем. Козацького війська мало бути 30.000, та крім того наємного могло бути 10.000. А в тім адміністрація України мала лишитися такою, якою вона була досі, утворено тільки деякі нові уряди, а саме: уряд канцлера й маршалка.

Гадяцький договір займається також культурними справами: так київська академія мала бути зрівнана в правах з краківською, окрім того мала повстати ще одна українська академія. Православна віра мала бути зрівнана з католицькою в цілій Польщі й Литві, а митрополит і владика мали дістати місце в сенаті.

Гадяцький договір означав закинення думки про незалежну українську державу й початок федеративної думки на Україні. Це початок того ходу по похилій дорозі, якою згодом пішла політична думка на Україні.

Але наразі гадяцький договір був остільки дипломатичним здобутком, що забезпечував Україну з боку Польщі. Це одно... А друге те, що Виговському вдалося заключити союз із Кримом. Україна могла тоді зовсім рішучо поставитися до московських забаганок. Гадяцький договір був жертвою, але ця жертва не повинна бути даремною. Треба було використати оба союзи, з Кримом і з Польщею, і вдарити на Москву. Бо інакшого шляху у відносинах до Москви українське правительство перед собою не бачило. До війни прийшло дуже скоро.

На Лівобережжю вибухло знову повстання

й Москва прийшла повстанцям на поміч. Це був уже початок війни. Москва виступила тут зовсім відкрито проти Виговського, бо теж зрозуміла, що гадяцький договір — це війна України з Москвою. З початком 1659 року вирушив Виговський за Дніпро, і тодіж проти нього вирушило московське військо. Неприготований на це Виговський відступив, а тоді московські війська заняли цілу Лівобережну Україну. Українська держава була сильно zagrożена, й тепер виявилось, якою конечною була жертва в Гадячі. Виговський зібрав більші сили й разом із союзними Татарами пішов знову на Лівобережжя. Під Конотопом прийшло в 1659 р. до великої битви, яка скінчилася цілковитим погромом московських військ. Коло 30.000 Москалів лягло на полі битви. Це була одна з найбільше кривавих битв тодішніх часів.

Наслідком цієї перемоги ціла Лівобережна Україна опинилася в руках Виговського, московські війська, виключивши деякі залоги по містах, вийшли з України. Здавалося, що ціла політична система Виговського принесе Україні ту користь, що вона розірве зв'язь України з Москвою і вижене раз на все Москалів з України. Битва під Конотопом це вершок могутності гетьмана Виговського. Війна України з Москвою визначилася тріумфом України.

Але тріумф України й Виговського над Москвою був дуже короткий. Самі Українці довели до того, що не можна було використати такої великої перемоги і самі вони допомогли тому, що Москва не тільки виратувалася з прикрого положення, але віднесла перемогу, як не мілітарну, то політичну, над Україною. Ціла праця Виговського, всі його пляни були знівечені сильним і несподіваним ударом з рук січовиків.

Сталося так, що саме тоді, як Виговський був на верху слави й могутности по конотопській битві, січовики під проводом Сірка вдарили на союзників Виговського, Татарів, на Крим. Це примусило, розуміється, Татарів покинути Виговського, щоби самим оборонятись. Але не досить цього. Сірко виступив також проти самого Виговського й обложив гетьманську резиденцію — Чигирин. Це було знаком до загальної боротьби з Виговським та його партією. Виговський мусів покидати Лівобережжя і там знову вибухло повстання. Воно поширилося й на Правобережній Україні, де оголосив себе гетьманом уманський полковник Михайло Ханенко. Але його не хотіли мати за гетьмана і замість нього обрали Юрія Хмельницького. Тепер пішла агітація проти Виговського на широкі розміри. Йому закидувано, що звязався з Поляками й хоче віддати їм Україну. В цій метушні імя Хмельницького заблисло всім перед очима. Пішла думка, що Юрій Хмельницький є законним гетьманом.

В таких обставинах положення Виговського стало відразу безвихідним. Під Германівкою зішлись на початку вересня 1659 р. оба війська і тоді майже всі козаки відступили від Виговського і перекинулися до Юрія Хмельницького. Зосталося при Виговським тільки наємне військо, а коли й воно заявилося проти нього, тоді Виговський зрікся гетьманської булави.

Так скінчилося гетьманування Івана Виговського. Його упадок показав, що політика зближення України до Польщі є для українського правительства неможливою, бо широкі українські маси так боялися повороту давніх польських порядків і так ворожо ставилися до них, що всякий, хто входив у спілку з Польщею, тратив на Україні популярність, значіння і його ждав неминучий упадок.

На такий настрій суспільности не було ради і з тим треба було рахуватися кождому українському політикові. В цім лежить причина упадку гетьмана Виговського. Він став жертвою настрою маси.

Юрій Хмельницькій чи, як його називано, Хмельниченко став гетьманом. Найближчою його цілею було уладнання відносин до Польщі й до Москви, бо від цього залежала дальша доля української держави. Властиво шлях був тоді вже тільки один: порозуміння з Москвою. Думати про те, щоб Україна тепер, по такій внутрішній метушні, могла опертися на своїх власних силах і, зірвавши з Польщею, сама провадити війну з Москвою, — було неможливо. До цього Україна не могла найти сили, бо війна з Москвою була непопулярною в масах. Правда, що Москва дуже нагально влазила в Україну й показувала зовсім виразно пляни, які мали на цілі: знести або бодай обмежити самоуправу України й прилучити її до московської держави, та всеж широка маса, рядове козацтво не здавало собі з цього справи. Для рядового козацтва старшина ставала суспільною клясою, яка пригадувала давнє польське панство на Україні й тому була для нього немилим проявом. Козацтво боялося, щоби ця старшина не дійшла до надто великого значіння й сили, й тому для нього було все пожаданим мати когось на всякий випадок, хто міг би прийти на поміч. І саме Москва була в очах козацької маси тим чинником, тим тайним союзником, і так би сказати, контрольором над українською старшиною. І тому Москва була українським масам конечно потрібною на всякий випадок.

При такому настрою на Україні війна з Москвою була неможливою для жадного українського правительства і воно мусіло йти на уступки перед

нею. Це розуміло дуже добре московське правительство й тому так агресивно виступало проти кожного українського правительства.

Так воно сталося й тепер. Коли старшина й Хмельниченко змушені обставинами увійшли в переговори з московським правительством, справа не пішла так легко. Ще не давно страшно побита під Конотопом Москва виступила перед роз'єднаною Україною немов побідниця і диктувала їй точки порозуміння. Українське правительство жадало, щоби на Україні не було воєвод ніде, крім Києва, щоби гетьманська власть не була обмежена московськими вмішуваннями, щоби московське правительство не входило в ніякі зносини з підданими України, щоби гетьманові було вільно стояти в дипломатичних взаєминах з державами, щоби московське військо, як що воно в разі потреби буде прислане на Україну, стояло під властю гетьмана, щоб українське духовенство було незалежне від московського патріярха й зоставалося далі під царгородським патріярхом і т. п.

Як би на підставі таких точок було доведено до українсько-московського порозуміння, то це була би унія двох держав, в цих обставинах досить корисна для України. Але московське правительство, знаючи саме ці обставини, не згодилося на таку унію і подиктувало від себе інакші точки порозуміння. Ці точки передано було Хмельникові й козацькій старшині в Переяславі в жовтні 1659 року, в чотирі місяці по великій українській перемозі під Конотопом. Вони були дуже некорисні для України. Тут не було мови про нічим необмежену гетьманську власть. Замість цього поставлено точки, які дуже обмежували самостійність України. І так: 1) гетьман мав посилати військо в похід, куди накаже цар, 2) гетьма-

нові не вільно приймати послів від чужих держав, 3) вільно входити в зносини тільки з Молдавією і Волощиною в граничних справах, 4) не вільно провадити війну з ким би то ні було без царського дозволу, 5) царські воєводи мали бути в Київі, Брацлаві, Умані, Переяславі, Ніжині й Чернигові, 6) Козацька Рада не може скинути гетьмана без згоди царя, 7) гетьман не може призначати ані усувати полковників без згоди Ради. Були ще й інші точки, а до цих точок додано для вдержання традиції ще й березневі точки 1654 р. хоч вони й були в суперечности з новими точками.

Ці всі точки, як бачимо, дуже обмежували самостійність України, але були ще й такі, які деморалізували українську суспільність і привчали її до анархії. Такою була точка, де говорилося, що московських прихильників не вільно карати без московського слідства, або та, де гетьманові „заборонилося без ради й поради усієї козацької черни“ іменувати полковників і взагалі всяких достойників. Перша з тих точок мала на цілі підтримати на Україні політичне москвофільство, а друга не допускала до витворення на Україні сильної адміністрації й заводила безладдя, анархію.

Зовсім природно, що й козацька старшина, й Хмельниченко не хотіли прийняти таких точок. Вони торгувалася як уміли, але остаточно мусіли згодитися. Дня 18. жовтня 1659 р. складено так званий переяславський договір. Він ріжнився від договору в 1654 року не тільки своїм змістом, але й дійсним значінням. Так званий в історіографії першим „переяславський договір“ зостався тільки на папері і в цілости не увійшов у життя. Переяславський договір 1659 року нормував дійсно відношення України до Москви. З тою подією перестала існувати Україна як незалежна держава,

якою вона була в останніх роках гетьманування Богдана Хмельницького, і спочатку за Івана Виговського. Замість незалежності прийшла тепер унія України з Москвою, яка означала нерівноправність України з Москвою. Ця унія була фактом не аби якої ваги й початком нової, восьмої доби в історії козацько-Української держави.

Українська держава цієї доби й давня українська держава княжої доби. Україна й Європа.

По півтретя століттях чужого панування знову повстала на українських землях українська держава. Її осередок лежав також на східній Україні, над Дніпром. Державний осередок, який колись повандрував зі східної до західної України, тепер вернув назад на східню Україну. Київ, Галич-Володимир і Чигирин, це не тільки осередки українських держав, але разом їх символи, які заступають цілий зміст нашої історії, що вяжеться з цими назвами. Київ, це осередок держави, яка опиралася на сконцентрованім життю над середнім Дніпром, осередок, зв'язаний з одного боку з лісовою смугою, яка давала захист населенню перед степовиками, а з другого боку з Дніпром, який будучи головним комунікаційним шляхом, що провадив до Чорного моря, а звідси до цивілізованих візантійсько-магометанських країв, був лучником сконцентрованого життя над Дніпром зі сконцентрованим життям цивілізованих країв передньої Азії. Галич і Володимир були наслідниками Київа, але такого світового значіння як Київ вони не мали. Вони стали головними осередками політичного життя тільки тому, що на східній Україні

настала політична руїна. А лежали на землях, які завдяки своєму віддаленню від степів, не були наражені на таку небезпеку зі сходу, як східня Україна й тому представлялися що до матеріальної й духовної культури ліпше ніж східно-українські землі. Чигирин стояв на границі хліборобської й степової України, немов на доказ, що українська держава повстала при допомозі степу, хоч оперлася на хліборобстві. І саме це є рішачим при означенню відношення української держави козацької доби до української держави княжої доби. Державу Хмельницького можна уважати наслідницею давньої київської чи галицько-велинської держави, і так розуміли це сучасники, коли вони називали нераз державу Хмельницького „князівством руським“, також „київським і чернігівським князівством“, а в гадяцькім договорі є мова про „велике князівство руське“, але всеж таки держава Хмельницького не була реставрацією давньої княжої держави. Вона опиралася на нових основах і таким чином була новою українською державою. Її збудувала суспільна верства (покозачене селянство), яка за княжої доби стояла на самім долі суспільного уверствування. Інші верстви пристали тільки опісля до нової політичної будівлі.

Нова українська держава означала дуже великий поступ у політичній еволюції українського народу тих часів. В попередній добі повстала вправді політична організація у вигляді запорозької Січи, але ціла ця козацька організація стояла ще далеко від справжньої держави в тодішнім європейським значінню. Тепер повстала держава, яка була збудована на європейських підставах, з усіма їх тодішніми ясними й темними рисами. Тодішні європейські держави йшли по шляху, що вів до абсолютної монархії в звязку зі знищенням полі-

тичних прав поодиноких суспільних верств. Тільки в Англії й Польщі пішла еволюція інакшим шляхом, бо в Англії обмежено королівську власть на користь сильного парляменту, а в Польщі — на користь станових привілеїв вищої й нижчої шляхти. А спільне було державам те, що державна власть централізувалася: в Англії в парляменті, в інших державах у королівській власті. Тільки в Польщі державна власть була zdeцентралізована по воєвідствах і шляхотських соймаках коштом польського сойму — стан, який нагадував середно-вічні європейські держави.

Що до суспільного ладу, то в романських державах і в Англії еволюція пішла в тім напрямі, що побіч земельної й родової аристократії витворилася грошева аристократія, а доля селянства покращала наслідком заміни особистих чинитьб на грошеві оплати й признання земельної власности селянам. В середній Європі стояла справа інакше, бо тут грошева аристократія ще не дійшла до такої економічної сили, як на заході, а що до селянства, то воно жило під тяжким ярмом панщини й кріпацтва. Ще вчасніший етап суспільної еволюції представляла Польща, бо тут не було ще навіть початків грошевої аристократії, давня родова аристократія мала цілковиту економічну перевагу, оперту на хліборобстві, а селянство було під тяжким гнетом всевладної шляхетсько-магнатської верстви.

Інакше становище мала Москва. Вона була чужим політичним тілом в Європі, яке не знало станових соймів, бо суспільні верстви не мали там своєї осібної політичної організації. Царський абсолютизм не виріс з перенесення станових привілеїв на власть монарха, як це було на заході, а опирався на патріархальній власті, яка виродилася в де-

спотизм. Подібно було ще тільки в Туреччині й у Кримі, що теж були контрастом до Європи. Але одно було спільне цим орієнтальним державам і західній Європі: централізм державної власти.

Між такими державами повстала нова, українська держава. З природи річи, маючи на увазі сусідів, вона могла що до свого політично-суспільного устрою бути подібною чи до Польщі, чи до орієнтальних держав, передовсім до Москви, з якою була злучена спільною вірою, хоч не спільною церквою. Але Україна зовсім європейським шляхом, а по часті польським. Європейським було те, що добробут мешканців України опирався на земельній власности, чого не було ані в Москві, ані в Кримі та Туреччині. Європейським було те, що поодинокі суспільні верстви мали свої особні політичні права. Польським було знову те, що тут так само, як у Польщі, одна суспільна верства, — там польська шляхта, тут українське козацтво, — мала цілковиту суспільну й політичну перевагу в державі. Там шляхта стає рівнорядним чинником з королем, а тут таким чинником, рівнорядним з гетьманом, є козацтво. Як на Україні, так і в Польщі міщанство стояло під економічним поглядом низько й представляло слабу політичну силу. Тільки за великого гетьмана здавалося, що Україна відсунеться від Польщі й піде за західними державами. Власть великого гетьмана була необмежена, абсолютна, оперта на присвоєнню гетьманській власти станових привілеїв козацтва. За Богдана Хмельницького всі ці ради генеральної старшини, чи ширші козацькі ради, козацькі сойми не мають значіння і їх скликається тільки виїмково, без права рішаючого голосу. Власть Богдана Хмельницького зовсім не була подібна до власти польського короля. Щойно по смерті великого

гетьмана Україна пішла шляхом польської політики. Виговський зорганізував сойм, який мав складатися з генеральної старшини, полковників і 20 депутатів від козацтва. А його зобов'язання, що не буде управляти без Ради Генеральної Старшини було для України тим, чим для Польщі конституція „Nihil novi.“ 1505 року. Це не було випадковим проявом. Україна й Польща опиралися на дуже подібних економічних підставах, наслідком чого маби схожий суспільний лад, а разом з тим і політичний. Обидві держави були збудовані на виключній перевазі одної суспільної верстви, — тут козацтва, там шляхти, — яка не маючи коло себе міцної міщанської верстви, як це було на заході, не боялася жадної конкуренції і тому могла з розв'язаними руками обмежувати владу чи гетьмана, чи короля. Тому в одній і другій державі не було суспільної рівноваги і це мало одні й ті самі наслідки: Україна так само, як і Польща стала жертвою анархії.

Огляд сьомої доби.

Сьома доба в історії української держави є найкоротшою з усіх інших, бо обіймає час тільки одинацятьох років. Але не зважаючи на те, вона має свою осібну індивідуальність. Вона відрізняється від попередньої доби тим, що в ній стає на українських землях своя, українська держава. Перша частина цієї доби, це рр. 1648—1655, коли в боротьбі з Польщею твориться українська держава. Спочатку спроба удержати політичну зв'язь з Польщею у вигляді автономної України, опісля, коли ця спроба не довела до цілі, настає цілковите зірвання України з Польщею в 1654 році. По-

літичний союз України з Москвою 1654 р. мав допильнувати цього зірвання. Союз сповнив своє завдання, але опісля став невігідним, а навіть небезпечним для української держави. З цього вийшов союз України зі Семигородом і опісля зі Швецією, а це означало незалежність української держави. Ніколи опісля не дійшла українська держава козацької доби до такої могутності, як саме тоді. Але вже в двох послідніх роках цієї доби видно, що українська держава сходиться з цієї висоти. Гадяцький договір означав політичну унію України з Польщею і тим самим упадок незалежності України. Він викликав першу війну України з Московщиною, в якій Україна по битві під Конотопом вправді тріумфувала над Москвою, але не на довго, бо все поспували внутрішні заворушення, в яких також і Січ Запорозька взяла діяльну, але негативну участь. І тому остаточний результат цієї доби був такий, що Україна звязалася реальною унією з Москвою в переяславським договорі 1659 року. Всеж таки навіть і цей результат був великим політичним здобутком для українського народу. Українська держава, хоч не незалежна, а в політичнім звязку з Московщиною, встояла таки, а хоч вона не обіймала цілої етнографічної української території, то всеж була доволі просторою, і в її межах була можливість розвиватися українському життю на всіх ділянках без перешкоди, самостійно, з дуже малою інгеренцією московського сусіда. Занадто короткий час цієї доби, щоби результат її можна було сконстатувати на всіх ділянках життя народу. Але на однім видно їх зовсім виразно, а саме під суспільним оглядом.

Перед повстанням української держави представляв український народ етнічну масу, яка під

суспільним оглядом була zdeформованою через відірвання від неї її верхів: давньої земельної аристократії, потомків колишнього українського великого боярства та княжих родів. Повстання української держави усунуло цю деформацію тим, що поусуненню польських верхів, які сиділи на українській масі, витворилися нові суспільні верстви: рядове козацтво та його старшина, що стали верхами української маси. Таким чином витворилася нова українська земельна вища суспільна верства, а в ній земельна аристократія, словом — все те, що відповідало суспільній будові тодішніх європейських народів.

Інша річ зі суспільною революцією. Вона почалася в 1648 році, майже рівночасно з політичною боротьбою козаччини, але результат її був негативний остільки, що зваливши польський суспільний лад, вона не потрапила поставити на його місці щось нове, а дальша суспільна еволюція пішла шляхом тодішніх європейських суспільних еволюцій, в тім і польської. Але не це було рішучим, а те, що завдяки суспільній революції і повстанню української держави український народ став дійсним володарем і власником своєї етнографічної території там, де мала владу українська держава.

Таким чином повстання української держави мало незвичайно важні наслідки як під політичним, так і суспільним поглядом. Український народ по півтреття століттях ставав знову рівнорядним з іншими європейськими народами. Стояло тільки питання: чи українська держава зостанеться раз на все при унії з Москвою, чи може вона стане незалежною державою, як у послідніх роках володіння великого гетьмана. На розв'язку цього

питання мусіли вплинути дальші зовнішні події, ціле угруповання політичних сил у східній Європі, але передовсім внутрішні обставини в українській державі.

ВОСЬМА ДОБА (1659-1709).

Зворот до Польщі. Роздвоєння України. Два гетьмани: Тетеря й Брюховецький.

Переяславський договір 1659 року був великим успіхом московської політики. Замість унії України з Польщею на підставі гадяцького договору, настала тепер унія України з Москвою. Таким чином Москва, здобувала перевагу над Польщею й рішила цю перевагу використати в новій війні з Польщею.

Виленський договір 1656 р. між Польщею й Москвою був потрібний обом сторонам тільки так довго, поки Швеція йшла побідним походом у Польщі й загрожувала не тільки Польщі, але й Москві. Але цей договір був з'єрнений також проти України, бо як одна, так і друга держава, звязавшись разом, могли виступити проти всяких офензивних плянів, які йшли б з боку гетьмана Богдана Хмельницького. З уступленням Шведів з Польщі та упадком великих плянів Хмельницького по його смерті, договір став для обох держав зовсім непотрібним і силою змінених обставин був розв'язаний. Першою зломила виленський договір Польща, заключивши з Україною гадяцький договір. Давня польсько-московська ворожнеча віджила

на ново: між ними дійшло до війни. Польща мала союзника в кримських Татарах, а Москва рахувала на Хмельниченка. Війна рішилася на Україні. Під Чудновом прийшло до битви між польсько-татарськими та московськими військами, яка скінчилася поразкою московських військ. Ратунок міг прийти тільки від Хмельниченка, але в козацькому таборі між старшиною виринула тепер думка відступити від Москви. Причиною цього було некорисне мілітарне положення Хмельниченка. Старшина не бачила причини, чому вона мала би конечно стояти в союзі з Москвою й наражуватися, коли унія з Москвою не була оперта на справедливості, а тільки подиктована Україні Москвою, яка використала некорисне політичне положення України. Це навернуло старшину й Хмельниченка до Польщі. Під Чудновом 1650 р. заключено договір, на підставі якого Україна мала пристати до унії з Польщею.

Ця нагла зміна в політиці українського пратительства показувала, що політика ця не мала ясно значеної програми, як було це за старого Хмельницького. Тоді були також зміни в політиці, але вони були оперті на міцніших основах. Коли Богдан Хмельницький заключив союз із Москвою, то зробив це тому, щоби раз на все зірвати з Польщею, а його новий союз зі Швецією мав доконати цей розрив таким способом, що ягайлонська Польща мала бути розвалена й всі українські землі прилучені до української держави. Таким чином чи союз з Москвою чи зі Швецією мали на оці одну й ту саму ціль: Ліквідацію Польщі з часів Люблинської Унії і поставлення на її руїнах незалежної української держави.

Тепер цього не було. Тут видко тільки хитання між Москвою та Польщею відповідно до того, котра

сторона брала гору, щоби сяк-так ратувати політичне становище України, не рахуючися з тим, що ці політичні чи стратегічні зміни мають тільки хвилеве значіння. Такі хитання в політиці викликували замішання в українській суспільності й тут витворювалися політичні партії, звичайно дуже ворожі собі, що себе взаємно поборювали.

Чуднівський договір не знайшов прихильности в українській суспільності. Вона розділилася на дві частини на меншу польонофільську, до якої належала козацька старшина, й більшу, москвофільську, яка мала на чолі звичайно демагогів і складалася головню з рядового козацтва. Такий розлам показував, що політичне положення України стало критичним, що внутрішня боротьба зачинається тут на широку скалю. Це й знеохотило Юрія Хмельницького й він у 1663. році зложив булаву. На його місце вибрала польонофільська партія Тетерю.

Вибір Тетері, рішучого приклонника Польщі, показував, що про зєднання обох партій не може бути й мови. Воно так і сталосъ, бо тимчасом, як правобережні полки пішли за Тетерею, лівобережні тягнули до Москви й тут два полковники: Яким Сомко та Василь Золотаренко добивалися гетьманської булави під московською протекцією. Але несподівано для них виступив на політичне поле тодішній січовий отаман, Іван Брюховецький, який прийняв на Січи титул „кошового гетьмана“ ще в 1659 році. Брюховецький виступив з поглядом, що тільки Запорозька Січ має вибирати гетьмана й тільки такий гетьман має панувати над Україною. А ця Україна мусітиме виглядати зовсім інакше. Козацька старшина таї взагалі вищі суспільні верстви мають бути знищені, а на Україні повинен настати такий суспільний лад, в якому не

було би місця на панів, все одно, чи була б це давня українська шляхта, чи нове козацьке панство. Переворот мав бути основний, а в поміч йому мала прийти Москва.

Таким чином Брюховецький виступив у ролі суспільного революціонера, хоч на правду він був тільки демагогом, який показував народові рожеві картини тільки на те, щоби народ пішов за ним і дав йому в руки гетьманську булаву. Брюховецький став політичним москвофілом, бо сподівався, що при допомозі Москви його справи підуть ліпше. А в тім інакшого вибору не було, бо його противник, Тетеря, гетьман на Правобережній Україні, держався міцно Польщі.

Московське правительство стало рішучо за Брюховецьким і затвердило його в гетьманстві. Таким чином українська держава розпалася на дві частини: Правобережну й Лівобережну, з двома гетьманами: Тетерею та Брюховецьким. Тепер почалася братовбійча боротьба. Тетеря з Поляками перейшов Дніпро й пішов на Лівобережжя. Але цей послідній похід Поляків за Дніпро скінчився для них нещасливо. Лівобережці стояли за Брюховецьким і поставилися до Поляків і до Тетери зовсім ворожо. Брюховецькому прийшли в підмогу московські війська, а тоді Поляки подалися на Правобережжя. Але й тут не могли встоятися, бо московсько-українські війська пішли на Правобережжя й тут вибухло проти Поляків і Тетері повстання. Поляки вийшли звідси, а недовго опісля пішов за ними й Тетеря. Правобережна Україна стала 1665 році свобідною від Поляків. З цього не скористав одначе ані Брюховецький, ані Москва. Вони, видко не мали надії вдержатися на Правобережжю, де народ не хотів московського панування так само, як і польського. Скінчилося поки що

на тім, що на Лівобережжю був гетьманом Іван Брюховецький, а Правобережна Україна знаходилася в огні повстання, без міцнішої політичної організації. Народ назвав ці часи, тай взагалі гетьманування Брюховецького руїною. Це була дійсно руїна. Тут руйновано в безпереривній боротьбі людське життя, добробут населення, а разом і українську державу.

Москвофільська політика Брюховецького. Опозиція проти нього.

Найяскравішим представником руйнуючої роботи на Україні був Іван Брюховецький. Його політика опиралася тільки на особистих мотивах. Але ставши гетьманом, зараз переконався Брюховецький, що вдержатися при гетьманстві не є легкою річчю. Він опинився відразу в темному куті. Коли Лівобережна Україна пішла за ним, то тільки наслідком демагогічних кличів, що він їх голосив. Але ставши гетьманом, він і не думав сповнити цих обіцянок. Брюховецький був надто реальним політиком, а при тім карієристом, щоби робити непевні експерименти для здійснення дуже неясних кличів. Брюховецький і його приклонники виступили з гострою критикою тодішнього суспільного ладу на Україні, але вони зовсім не уявляли собі, як повинен виглядати новий суспільний лад. І тому, коли партія Брюховецького взяла перевагу, вона не думала далі стояти на революційному становищу. Її головним завданням було удержатися при власті. А це не було легко, бо народня маса мусіла дуже скоро стратити довіря до провідників, які не додержали обітниць.

І саме це утруднювало становище Брюховецького та його приклонників і змушувало їх шукати підпори там, де вони вже раз знайшли її, тобто в Москві. І тепер почалася на велику скалю московфільська політика Брюховецького. Він знав дуже добре, що московське правительство тільки тому допомогло йому в добуттю гетьманства, що хотіло мати в українським гетьмані сліпе знаряддя своїх плянів, що йшли до того, щоб як найбільше обмежити самостійність української держави та зробити її залежною від Московщини. І тому Брюховецький пішов на зустріч цим плянам московського правительства. В 1665 році уложено було між Брюховецьким і його правительством та московським правительством договір, на підставі якого московське правительство мало само адмініструвати податками на Україні так, що всі податки мали йти в царську касу, а в десятих українських містах (Київ, Чернігів, Переяслав, Канів, Ніжин, Полтава, Новгород Сіверський, Кремінчук, Кодак і Остер) мало стояти московське військо в силі 12.000 людей під проводом московських воєводів. Уложено було також, що київських митрополитів мав настановлювати московський патріарх.

Цей московський договір 1665 року означав, що часть України, яка була під рукою Брюховецького, мала бути складовою частиною московської держави, не зважаючи на те, що їй оставалася певного рода автономія, яка полягала в тому, що на чолі країни мав стояти надалі гетьман, і що тут мало бути осібне українське військо, зложене з козаків. Таким чином Брюховецький пожертвував політичною самостійністю України тільки для того, щоби догодити собі й своїм приклонникам. За це дістав він і прихильна йому старшина від царя

право на земельні посілости на Україні, які вони собі зараз забрали.

Одначе така політика Брюховецького викликала реакцію. Козацька старшина з виїмком найближчого гуртка коло гетьмана, рішучо осудила таку політику. Вона не хотіла зрікатися своєї політичної самостійности. Те саме було й з духовенством. Замах на автономію української православної церкви викликав опозицію у духовенства, яке не думало уступити зі свого дотеперішнього становища. Таким чином вищі українські суспільні класи поставилися ворожо до Брюховецького. Але не менше ворожо поставилася до нього також українська маса: міщанство, рядове козацтво й селянство. Найбільше роздратовало їх те, що Брюховецький стягав високі данини, а московські скарбові урядовці, списавши населення та його маєток, наложили нечувано високі податки для московського правительства. Так само й Запорозжя з цієї причини поставилося ворожо до свого колись чоловіка. Брюховецький опинився відразу на розжаренім огні. Бунт проти нього був недалеким.

І тоді Брюховецький хопився свого способу. Бачучи, що цілий український народ ворожо настроєний проти нього й проти Москви, він рішив себе ратувати тим, що дав клич до повстання проти дотеперішньої своєї опікунки, Москви. Народ піднявся і таким чином у 1668 році дійшло до війни України з Москвою.

Ця війна була тим більш оправдана, що недавно, в 1667 році, Москва погодилася з Польщею у так званім Андрусівськім договорі, на підставі якого Україна мала бути поділена між Москвою й Польщею. Москва мала дістати лівобережну Україну й Київ на два роки, а Польща правобережну Укра-

їну. Це був страшений удар українській державі й українському народові й удар цей не зостався без відповіді.

Політичне становище Петра Дорошенка. Війна України з Москвою у 1668—1669 р. Упадок Брюховецького. Східна Україна в руках Дорошенка. Глухівський договір 1669 р.

Тимчасом як на лівобережній Україні гетьманував Брюховецький, на правобережній по уступленю Тетері й польських військ настало цілковите безладдя. Не було гетьманської влади, яка єдинила би цілу українську суспільність в одно. Замість цього було кільканацять козацьких і селянських відділів, які провадили боротьбу з Поляками, то виганяючи ще менші військові відділи Поляків, які zostалися ще на Україні, то виганяли польську шляхту, яка вслід за польськими військами все тягнулася до своїх маєтків на Україні. До збільшення замішання причинилися Татари, які користаючи з безладдя на Україні, розпустили свої загони й нищили край. Орда рішила взагалі виступити активно в політичних справах України. А в тім до цього запрошували її декотрі отамани козацьких ватаг, які при помочі Татар хотіли дістати гетьманську булаву. Таким був, наприклад, ведмедівський сотник Опара. Але в Бакчисераю постановлено, що найвідповіднішим чоловіком на гетьмана буде Петро Дорошенко, й тому на поручення Татарів его вибрано гетьманом у 1665. році. Це поставило Дорошенка відразу на перше місце на Правобережній Україні. Усі отамани козацьких відділів визнали його гетьманом і таким чином на Правобережній Україні

на ново повсталала центральна власть. Чигирин став знов осідком власти, хоч власть чигиринського гетьмана не обіймала ані Лівобережжя ані Волині й Поділля, як це було за попередніх гетьманів, що резидували в Чигирині..

Гетьман Петро Дорошенко розумів дуже добре, що єго становище дуже тяжке. Лівобережний гетьман загрожував становищу Дорошенка, бо була небезпека, що амбітний Брюховецький готов при помочі Москви сягнути рукою й по Правобережну Україну. Від заходу стояла все польська небезпека, бо хоч Польща не мала сили проти волі зєдиненої України вдержатися на українських землях аж по Дніпро, проте не було виключене, що при роздвоєнню України це могло й удатись. Ішло тільки проте, що сказалиб на це Москва й Кримська Орда, яким не було байдужним, хто є господарем на Україні.

В такій ситуації була вказана велика обережність у веденню політики. Треба признати, що Дорошенко дійсно провадив спочатку дуже обережну політику. Він хоч і звязався з Татарами і потайки провадив переговори з Туреччиною, проте рівночасно провадив переговори з Польщею й видавав себе ніби то за приклонника порозуміння з нею. Так само він листувався з московським правительством, бажаючи порозуміння з ним ціною повалення Брюховецького.

Але наступили події, які змусили Дорошенка відкрити свої карти і виступити рішучо. Першою такою подією був андрусівський договір 1667 р. між Польщею й Москвою, коли ці держави поділилися українськими землями, а другою — була війна Лівобережної України з Москвою у 1668 р. Андрусівський договір показав, що порозуміння України як з Москвою, так і з Польщею неможливе.

Сбі ці держави андрусівським договором показали себе ворогами соборної української держави, хоч би вона була навіть в унії з котрою небудь із них. Це мусіло, розуміється, вплинути на дальшу політику Дорошенка. Але заким він міг думати про політику на велику скалю, треба було покінчити справу з Брюховецьким.

А цей тимчасом зірвав зовсім з Москвою і почав з нею війну. Ця війна, що була популярною у населення Лівобережжя, мала зміцнити становище Брюховецького на гетьманстві. Але йому навіть і це не допомогло. Опозиція проти нього була така велика, що про порозуміння між нею й Брюховецьким для спільної акції годі було й думати. Це використав Дорошенко, й увійшовши з військом на Лівобережжя, зажадав від Брюховецького, щоби він зрікся гетьманства. Поява Дорошенка на Лівобережжю відразу осмілила противників Брюховецького. Коли зійшлися обидва війська, козаки Брюховецького збунтувалися проти нього і видали його Дорошенкови. Цей наказав привязати Брюховецького до гармати й тоді козаки кинулися й убили його.

Дорошенко зостався самотнім гетьманом України. Це була перша відповідь на андрусівський договір, другою було те, що цей гетьман зєдиненої України підняв зараз війну з Москвою на Лівобережжю, що її зачав ще Брюховецький. Сила його війська мусіла бути велика — а з ним були також і Татари — коли комендант московських військ, Ромодановський не відважився вступити в бій з Дорошенком і пішов у Московщину. Таким чином війна України з Москвою виказала поки що успіхи українських військ. Московські війська вийшли з Лівобережжя і в 1668 році ціла наддніпрянська Україна була в руках Петра Дорошенка.

Але скоро справа попсувалася на некористь України. Не знаємо напевно чому, але припускають, що відносини в Дорошенковій родині були причиною, що він покинув Лівобережжя й пішов до Чигирина. На своїм місці зоставив Дорошенко наказного гетьмана Демяна Многогрішного і цей мусів взяти на себе оборону України перед московськими військами, які тимчасом знов увійшли на Сіверщину. Тим разом московські сили мусіли бути дуже значні, бо Демян Многогрішний не відважився стати до рішучого бою. Він дожидав помочі від Дорошенка, але вона не приходила, а тимчасом переражене населення почало піддаватися Москалям. Ситуація стала відразу грізною, і тоді старшина рішила йти на уступки. Між нею взяла перевагу думка, що дальша боротьба з Москвою безнадійна особливо в північній частині Лівобережжя на Сіверщині. Щоби ратувати Сіверщину, рішено зробити політичний переворот. Скликано Раду Старшини, на якій вибрано Многогрішного гетьманом і рішено увійти назад в унію з Москвою. Многогрішний прийняв титул „сіверського гетьмана“ а слідом за тим приступлено до переговорів. Гетьман Многогрішний і старшина торгувалися досить довго з Москвою і хотіли вибороти як найбільші користи для України, але остаточно мусіли уступити. В березні 1669 року між „сіверським“ правительством і Москвою складено договір у Глухові, яким означувано відношення Сіверщини до Москви. Сіверщина могла мати свого гетьмана, якого затверджував цар, своє українське військо, зложене з козаків (60.000) і осібне правительство, яке мало адмініструвати краєм. Але всеж таки московське військо мало перебувати в Київі, Переяславі, Ніжині, Чернигові й Острі.

Таким чином Сіверщина з Київом, а далі полки: Переяславський і Прилуцький увійшли знову в унію з Москвою. Глухівський договір був кориснішим від московського договору з часів Брюховецького, але й ця унія не була зложена з двох рівнорядних держав. А та обставина, що московські війська були розміщені, особливо в Сіверщині, дуже обмежувала власть гетьмана. Становище його взагалі не було міцне ще й через те, що тільки північна частина Лівобережної України належала до Многогрішного, бо на Правобережжю, гетьманував далі Дорошенко, а в полудневій часті Лівобережжя запорозькі гетьмани: Петро Суховієнко, а опісля Михайло Ханенко потрапили потягнути людність за собою.

Такий був наслідок другої війни України з Москвою. Україна не змогла як слід оборонити себе перед московською інвазією і замість єдності до чого змагав Дорошенко, поділилася на три часті: Правобережна Україна з Дорошенком, Північна, Лівобережна з Многогрішним і Запорозька Січ укупі з полудневою частию Лівобережжя під Ханенком. Руїна української держави ставала чим раз нагляднішою. Але тимчасом виступив ще один чинник, що мав відограти визначну роль в найближчих роках по глухівським договорі, це турецька держава.

Політичний лад Східної Європи коло 1670 року. Правобережна Україна в союзі з Туреччиною і Кримом. Опозиція проти Дорошенка.

Друга половина XVII століття визначалася тим, що в східній Європі українська справа стояла на першому пляні політичних подій. Ріжниця була

в тому що, коли за Богдана Хмельницького Україна стала несподівано могутньою державою, яка мала не раз рішачу роль у політичному розвитку Східної Європи, то по Великім Гетмані і на Виговськім, за часів „Руїни“ вона дуже скоро сходить з цього визначного становища. Занепад української держави, викликаний внутрішньою анархією, мав ті наслідки, що найважливіші держави Сходу Європи почали провадити активну політику що до України зводячи українську політику до чим раз більшої пасивности. Особливо було це видно за гетьманування Брюховецького, коли Україна на якійсь час перестала відігравати самостійну політичну роль. Результатом внутрішнього занепаду України було те, що дві держави — Польща й Москва — уложили плян поділу української держави. З боку Польщі була це немов відплата за пляни поділу Польщі, що їх укладав гетьман Богдан Хмельницький. Обі ці держави зблизилися дуже значно, а товчком до цього була сама українська держава. Обі держави рішили поділитися Україною, бо ні та ні друга не мали на стільки сили, щоби опанувати цілу Україну. Це зближення між Польщею й Москвою було дуже важною, а для України дуже некорисною і небезпечною подією. Але побіч них зачинала грати рішачу роль на сході Європи Туреччина. Вона в тих часах трохи зреорганізувалася, в ній наставліпший лад, ніж це було, наприклад за Хмельницького, й тому вона могла тепер виступати рішучо. З усього було видно, що Туреччина не буде нічим свідком того, що робилося на Україні. Вона могла тепер сказати й своє важке слово в українській справі тим більше, що для Туреччини ніколи не могло бути байдужним, хочби з огляду на її васалю, кримську орду, чи над Дніпром буде незалежна держава, чи українські землі будуть поділе-

ні між сусідів. В інтересі Туреччини лежало не впустити, щоби на сході Європи повстала коштом України чи то могутня Москва чи ягайлонська Польща. І тому існування назалежної української держави вважалося турецькими політичними кругами за корисний факт: І тільки цим треба собі пояснити, чому Туреччина підпомагала Хмельницького й чому вона спонукувала кримську орду ставитися прихильно до українських змагань. Туреччина знала дуже добре, що молода українська держава матиме занадто роботи в себе дома тай зі своїми сусідами, щоби стати небезпечною чи навіть неvigідною для неї. Давні козацькі напади на Царгород належали вже до історії та й козацтво не могло тепер про це думати, зійшовши зі степів глибоко в хліборобську Україну. Таким чином Туреччина являлася природним союзником для українських політиків і тепер за Дорошенка активнішим ніж за Богдана Хмельницького. Щодо інших держав, то Швеція була занята справами центральної Європи і тому не могла входити в рахубу українських політиків, а наддунайські держави: Семигород, Волощина й Молдавія корилися тоді волі Туреччини. Подібне було й з Кримською Ордою, яка з огляду на сильну позицію Туреччини в тих часах не могла провадити такої самостійної політики як це було за Богдана Хмельницького, і йшла за вказівками з Царгороду.

В рахубу могла входити ще бранденбурсько-пруська держава, яка була заінтересована тим, що робилося в надбалтійських державах і особливо в Польщі. Саме тоді попсувалися відносини між Бранденбургією-Прусією й Польщею. Справа виглядала так, що Бранденбургія-Прусія могла б увійти в політичну антипольську спілку. Але була ще й інша можливість. В Польщі була партія, яка хотіла у-

війти в приятні відносини з Бранденбургією-Прусією, а навіть посадити електора Фридриха-Вільгельма на польськiм престолі. Таким чином вона хотіла забезпечити Польщу від заходу, щоби свободніше виступати в українській справі, тим більше, що не могло бути тайною для польських політиків, що на політичнiм овиді зарисовувався українсько-турецький союз.

З таким політичним положенням Європи мусіли рахуватися українські політики. Найбільше виглядів на здійснення давали переговори гетьмана Дорошенка з Туреччиною, але попри те він старався і Москву втягнути в війну з Польщею. Є також звістка, що Дорошенко хотів увійти в 1671 році в зносини з бранденбурським електором, а саме взяти активну участь у майбутній акції електора щодо осягнення польської корони. Цій акції перешкодили польські влади, які перехопили в свої руки лист Дорошенка до електора. Цей лист є доказом, що гетьман не дуже захоплювався своїм союзом з музулманським світом.

Переговори з Туреччиною йшли успішно. Турецьке правительство признало існування української держави в етнографічних границях. Говорено про Перемишль і Самбір від заходу, про Сівськ і Путивль від півночі, які мали входити в склад української держави. Це означало, що турецьке правительство рішило активно виступити в українській справі. І дійсно в 1671 році султан Магомет IV оповістив війну Польщі, а на весну 1672 року вирушив з військом на Україну. З турецькою армією получився Дорошенко й Татари. Боротися з такою силою Польща не могла. Союзники йшли наперед. Турки здобули Камянець Подільський і разом з Дорошенком підступили під Львів. Ще раз українські війська опинилися в галицькій Укра-

їні, але ненадовго. Переражені Поляки заключили в жовтні 1672 року договір із Турками в Бучачі, на підставі якого Туреччина діставала Поділля і Польща зрікалася всіх українських земель на схід від Горині на користь Дорошенка.

Це був великий успіх Дорошенкової політики і так сказати б сповнена половина його програми. Ішло ще про Лівобережну Україну, бо про західну годі було вже думати: на це потрібна була ще одна війна з Польщею. Здавалося, що Дорошенко зєдинить в своїх руках цілу Східну Україну. В цьому мали бути помічні знова Турки й тому мало б прийти до війни Дорошенка й Туреччини з Москвою. Московське правительство дуже затрівожилося такою можливістю і рішило увійти в переговори з Дорошенком. Він поставив свої умови, а головніші з них були такі: На Україні має бути один гетьман, якому має підлягати ціла Східня Україна й Січ Запорозька; Україна буде стояти в унії з Москвою, яка повинна обороняти Україну перед зовнішніми ворогами, але не може втручатися у внутрішні справи України; ніякого воєводи ані московського війська не може бути на Україні. Це була дуже смілива мова, якою говорив гетьман Дорошенко. Пригадалися часи Богдана Хмельницького. Це не могло бути приємне для Москви, але вона схилилася до порозуміння з Дорошенком.

Одначе ситуація змінилася несподівано на некористь України й Дорошенка. Передовсім Турки не підняли війни з Москвою, а Польща почала наново війну з Туреччиною, щоби звалити бучацький мир 1672 року. Польськими військами керував добрий полководець, Іван Собіський, і він то побив Турків під Хотином 1673 року. Це відразу змінило ситуацію. Москва вже не боялася турецького по-

ходу й наслідком цього не дійшло до порозуміння з Дорошенком. А в тім тоді виявилася слабкість становища Дорошенка, бо польські війська мали в своїх руках деякі оборонні точки на Україні, а проти Дорошенка виступив Ханенко, вибраний гетьманом на Запорозжю, якого підтримували Поляки.

Та найбільше підорвало становище Дорошенка те, що народня маса почала ставитися до нього неприхильно, а навіть ворожо. Це було наслідком його туркофільської політики, бо Турки й Татари в часі останнього свого побуту на Україні своїми рабунками й забиранням людей у неволю дуже роздратували народ. Усе тепер звернулося на Дорошенка. Усі його пляни впали відразу, а на Правобережжю почалася знов анархія. Видко було, що Правобережна Україна спадає в якусь бездонну пропасть.

Іван Самойлович гетьманом Східної України. Руїна. Упадок Чигирини й української держави на Правобережжю.

На Лівобережній Україні був гетьманом за часів Дорошенка Демян Многогрішний, про що була вище мова. Між ним і Дорошенком боротьби не було, бо Дорошенко вважаючи, що Многогрішний держить міцно лінію української політики в відношенню до Москви, не хотів вступати в боротьбу зі своїм політичним однодумцем. А в тім він не мав на це часу, поки власть його на Правобережжю не стала зовсім міцною. Але в 1672 р. козацька старшина скинула Многогрішного з гетьманства, бо він хотів бути занадто самотійним

перед старшиною. Його оскаржено перед московським правительством як противника Москви, арештовано й вислано до Москви. В Москві взято його на суд і признавши його „зрадником“ московської держави, вислано з цілою його родиною на Сибір.

Це був перший випадок, що козацька старшина віддала свого гетьмана під московський суд і перший випадок, що Москва відважилася назвати українського гетьмана „зрадником“. Ця подія є немаловажною в українсько-московських відносинах, бо вона показувала, що московські політичні круги перестали вважати гетьмана сувереном, володарем української держави, а тільки першим царським урядовцем на Україні. А найсумніше було те, що сама старшина виступала також з такою теорією, предкладаючи скарги на свого гетьмана московському судові. У московського правительства такий погляд був впливом його політики, яка змагала до як найтіснішого зв'язання України з московською державою, а вчинок козацької старшини був наслідком її деморалізації: старшина навчилася панувати над другими, але сама не хотіла слухати і тому рада була звалити владу над собою, як тільки це було можливе.

Старшина звалила гетьмана й вибрала собі за згодою Москви нового, бо сподівалася, що цей буде більше рахуватися із нею. Новим гетьманом став Іван Самойлович. Його вибрано поза границями України, на московській території. Тоді затверджено ще раз обома сторонами глухівський договір, але з тим, що вичеркнено точку, де говорилося, що українські делегати могли брати участь в дипломатичних нарадах з представниками чужих держав, разом з московськими делегатами в справах, що торкалися України. Таким чином у-

країнсько-московська унія мала виступати на зверх, як одноцільна царська держава.

Іван Самойлович змагав до того, щоби при допоміжці Москви усунути Дорошенка з Правобережжя і взяти в свої руки цілу Східну Україну. Московське правительство не хотіло спочатку втручатися в справи Правобережної України, але коли показалося, що становище Дорошенка сильно захитане, тоді рішено згодитися на плян Самойловича. Це було тяжким ударом для Дорошенка, бо як тільки Самойлович з московськими військами ввійшов на Правобережжя, то козацькі полки один по однім почали покидати Дорошенка й переходити на бік Самойловича. Дійшло до того, що ціла Правобережна Україна дісталася в руки Самойловича. Дорошенко держався тільки з невеликими силами в своїй резиденції, Чигирині. Наслідком цього в 1674 р. ціла Східна Україна, з виїмком самого Чигирина, була зєдинена під одним гетьманом і ввійшла в унію з московською державою.

Але ситуація змінилася знову, коли Дорошенко дістав поміч запорозького кошового Сірка й на Україну ввійшли Турки й Татари. Це примусило Самойловича й московські війська уступати з Правобережжя і тепер зачалася тут правдива анархія. З одного боку Дорошенко здобував для себе територію, караючи людей за непослух йому, з другого боку йшли Татари й Турки, які дуже пустошили українські землі, з третього боку йшов Самойлович з московськими військами й приманював людиність до себе, а з четвертого врешті боку показалися польські відділи й змушували людей до підданства Польщі. Ситуація стала на Правобережній Україні просто жахлива, безвихідна, щось подібне, до т. званого „чотирокутника смерти“ в 1919 році на Україні.

А найгірше було те, що ні одна з воюючих сторін, не рахуючи слабих сил Дорошенка, не хотіла виступити рішучо й з цілою силою. Ці чотири держави: Туреччина, Орда, Москва й Польща не бажали собі війни й увійшли з військами на Україну тільки на те, щоби при майбутньому поділі Правобережної України дістати частину її для себе. В такій ситуації Дорошенко не підтриманий належно своїми союзниками, Турками й Татарами скапітулював у 1676 році. Гетьманська власть на Правобережжю перестала існувати. Турки поспробували ще в 1677 р. вислати на Україну з турецьким військом Юрія Хмельницького, якого були захопили ще в 1672 р. підчас свого походу на Польщу, але це ні до чого не довело. В 1681 р. відкликали його Турки з України.

А тимчасом по Правобережжю вешталися війська: турецькі, татарські, московські, українські Самойловича й польські, руйнуючи страшно край. Тоді знищено було також давню гетьманську резиденцію, Чигирин. В 1678 р. заложили Москалі міни під чигиринську кріпость, аби вона не дісталася в турецькі руки. Коли Турки ввійшли до кріпости, вона вилетіла в повітря.

Знищення Чигирини було немов би символом знищення української політичної будівлі на Правобережжю. З української держави зосталася тут тільки руїна. Тепер сусіди приступили до поділу здобичи. Москва хотіла дістати правобережну Україну, але проти цього виступила Туреччина й Орда. Дніпро мав надалі бути границею. Лівобережна Україна зосталася при Самойловичу під зверхністю Москви, а Турки забрали край між Дніпром і Богом, який по первісному пляну мав полишитися пустинею, де нікому не вільно селитись, а опісля Туреччина

плян змінила й поручила кольтонізацію цього краю волоському воєводі, іменем Дука. Тоді почалася волоська кольтонізація, але передовсім українська з Лівобережжя. Край став залюднюватись наново.

Але кольтонізація розвинулася ліпше щойно тоді, як Польща за Івана Собіського почала війну з Туреччиною й волоського Дуку усунено. Тоді почало на Правобережжю відновлюватися козацтво. Виступають начальники поодиноких відділів, як Іскра в Корсуні, Самусь у Богуславі, Семен Гурко, названий Палієм, який здобув скоро популярність серед народу. Собіський сподівався, що ця нова козащина буде помічною Польщі в її війні з Туреччиною, але сталося інакше, бо Палій та інші полковники, увійшовши в конфлікт з польськими властями почали схилитися до того, щоби прилучитися до Лівобережної Гетьманщини. До чогось більше самостійного не була вже здібна Правобережна Україна. Роля її в будівництві української держави була скінчена. Пзки що справа вирішилася так, що ціла Правобережна Україна з виїмком Київа, який Польща відступила в 1686 р. Москві, дісталася назад під панування Польщі.

Політичне становище Лівобережної України від часів зруйнування Чигирини до північної війни 1700 року.

З хвилею коли на Правобережній Україні була зруйнована українська держава, Лівобережна Україна зосталася одинокою країною, що належала до української держави. Це так звана „Гетьманщина“. Вона обіймала Чернігівщину, Полтавщину й західну часть Харківщини. Вийшло отже так,

що центр політичного українського життя перенісся на схід України. Це мало політичні наслідки. Лівобережна Україна положена ближче до Московщини й тому Москва могла легше її опанувати, ніж Правобережну Україну. Українська держава на Лівобережжю мала від сторони московської держави зовсім відкриті границі так, що московські війська могли без перешкоди кожної хвили увійти на Україну. Ця небезпека кождохасної московської інвазії була причиною, що населення схилялося до уговоної політики з Москвою, щоби таким робом запевнити собі спокійне життя. І тому на Лівобережній Україні все брала перевагу москвофільська партія. З тим мусіли рахуватися лівобережні гетьмани й їх правительства. Це ослаблювало, розуміється, позицію українського правительства у відношенню до Москви.

За Самойловича це виявилось зовсім виразно. Він мусів слухати приказів з Москви, а найяркіше свідчить про це те, що Самойлович згодився на піддання української православної церкви під зверхність московського патріарха. Розуміється, що в таких обставинах не могло бути мови про самостійне провадження української заграничної політики. Це було зрештою виключене по договорі, зробленім з Москвою зараз при вступленню на гетьманство Івана Самойловича.

Політична ситуація була така, що між Польщею й Москвою прийшло до союзу, який мав на цілі спільну війну з Турками й Татарами. Це була часть великої коаліції, до якої належала ще Австрія й Венеція. Москва рішила вдарити на Крим, щоби розбити татарську Орду. В 1687 році велика московська армія в силі коло 100.000 людей разом з 50.000 українською армією пішла на перекопські степи. Але похід не вдався, бо Татари запалили

степ і змусили Москалів і Українців до відвороту.

Це мало лихі наслідки для самого Самойловича. Невдачу походу звалено на нього, й тоді московське правительство порозумілося з козацькою старшиною, яка також була невдоволена з нього, що до вибору нового гетьмана. Самойловича арештовано й без суду вислано на Сибір, а гетьманом вибрано Івана Мазепу, якого підтримувало при виборі московське правительство,

Скинення Самойловича з гетьманства було повторенням в гострішій формі того, що зробило московське правительство з Многогрішним. З усього видно було, що московське правительство ані не думало шанувати договорів, зроблених між Україною й Москвою. Воно поставило замість закону силу, якій мала улягти скорше чи пізніше українська держава. Не було що торгуватись і новий гетьман, Іван Мазепа, обраний в 1687 році, йшов шляхом уступок і роблення вигод московському правительству. В 1689 році українські війська знову брали участь у поході на Крим, який так само, як і перший, скінчився нещасливо. Але цим разом було інакше, як за Самойловича. Мазепа не стратив ласки в московського правительства й сидів міцно на гетьманстві. Україна вислугувалася при кожній нагоді. Так було між иншим в 1696 р. коли при здобуттю Озова були при московських військах козацькі полки.

Здобуття Озова було важною подією в історії московської держави, бо наслідком цього вона дісталася до полудневого моря, до чого не доходила ніколи козацько-українська держава. Для України цей факт не був корисним, бо наслідком цього міцніло на сході України московське панування. Україна ставала оточеною від півночі й від

полудня московською державою, немов залізним перстеном, який стискав чим раз більше і так уже невелику територію української держави. Це було наслідком політичних обставин, в яких опинилася Україна, але заважили тут також і інші обставини.

Географічні обставини. Український народ і його міграція.

В попередній добі були хвилі, коли могло здаватися, що воля людська потрапила усунути всі перешкоди, які ставила природа краю при будові української держави. Що воно так дійсно не було, видно з того, що навіть великий гетьман не зміг забезпечити могутнього становища української держави на довгий час. Могутність України була тимчасовим проявом, її не можна було вдержати на довше не тільки тому, що не стало великого гетьмана, не тільки тому, що українська суспільність мала занадто багато темних рисів, які перешкоджували будові держави, але ще й тому, що елементарні сили, себто географічні обставини впливали некорисно на розвій подій на Україні. Ділання цих сил не є нагальне, воно відбувається поволі, але зате є постійним, мов оте постійне спадання дощевих краплин, які в результаті вижолблюють навіть найтвердшу скалу. Тому-то цього результату ще не могло бути видно за Богдана Хмельницького, але його можна було завважати, чим довше стояла українська держава. Це видно вже трохи за Івана Виговського чи Юрія Хмельницького, але найвиразніше воно виступає протягом цілого часу цієї осьмої доби.

Коли зявлялося нараз два а навіть часом і більше гетьманів у різних місцях України, то це доказ, що українська держава не мала такого політичного центру, який опирався б на ширшій під-

ставі. Гетьманська резиденція, Чигирин не мала ані історичної традиції, ані економічних підстав до свого розвитку, ані не була ніяким культурним осередком і тому з нею могли ривалізувати інші місцевости. Перенесення гетьманської резиденції до Київа, до давнього політичного осередка старо-української держави і до культурного осередка східної України в XVII столітті було тяжкою до переведення справою, бо це було би наглядним доказом зірвання з козацькими традиціями, тай через те осередок козацько-української держави був би віддалився від полудневої України, землі, де найміцніше стояла козащина. Недостача відповідного осередка української держави мала тим прикріші наслідки, що Україна була велика простором, а населення мала досить рідке й тому тяжко було його зорганізувати. Недостача природних, оборонних границь були причиною, що сусіди з усіх боків шарпали державу й легко проникали в глибину її території. Не було географічного чинника, який причинявся б до об'єднання України. Навіть Дніпро відігравав тепер якусь дивну роль. За київської держави він був головним торговельним шляхом і таким чином лучив поодинокі частини України, тепер цього не сповняв. Торговля на Україні була в цілковитім занепаді, продукція невелика так, що не було багато чого Дніпром возити тай не було як возити, бо ціла долішня часть Дніпра була в татарсько-турецьких руках. Замість цього став Дніпро границею двох частей: Правобічної і Лівобічної України, з яких кожда мала не раз осібних гетьманів. Андрусівський договір 1667 р. і дальші договори між Польщею та Москвою зробили з Дніпра границю між польською й українською державою і таким чином знехтували зовсім географічне значіння найбільшої української ріки.

Тай взагалі колишне корисне географічне положення київської держави тепер зовсім не виявлялося в козацько-українській державі. Ця держава не мала ніякої користі з Чорного моря, бо була відтята від нього степовиками, а не мала також того, що мала давня київська держава: цивілізованих сусідів на полудне від Чорного моря й над Каспійським морем.

Давня київська держава була в тіснім звязку з тодішнім цивілізованим світом, а козацько-українська держава лежала здалека від тодішніх центрів цивілізації. Тільки через Польщу Україна могла входити в зносини з західньою Європою й тудою тільки могли йти торговельні дороги з України. Це мало ту недогоду, що робило Україну залежною в торговельних зносинах від Польщі, від котрої Україна зрештою небагато могла діставати користей, бо Польща що до цивілізації стояла нижче від західно-європейських держав, а під оглядом економічним представлялася слабо. Торговля була тут в упадку, доказом чого слабій економічний стан міст. На Україні теж бачимо слабій розвиток міст. Вони не потрапили сконцентрувати в собі більшої маси людей, коло них не гуртувалося населення, як це бачимо на заході Європи.

Упадок політичного центру на Правобережжю, яким був Чигирин і пересунення центру на Лівобережжя не було корисним фактом з двох причин: українська держава відсувалася таким чином від західно-українських земель, і через те втрачала звязок з західньою Україною. Ніколи не було так за козацької доби, щоб усі українські землі були зєдинені в українській державі. Не було так навіть в часі найбільшої могутности України за Богдана Хмельницького, все ж таки українська держава чи

за нього, чи за Виговського і в добрих часах Дорошенка обіймала таку велику територію, що мала по часті всеукраїнський характер. Ще за Дорошенка в українських політичних кругах говорилося про західно-українські землі. З упадком державної будови на Правобережжю українська держава стала далеко меншою, бо обіймала тільки Лівобережну Україну і втратила свій всеукраїнський характер. Наслідком пересунення на схід вона не була вже наражена на інвазію з польського боку й тому Польща перестала бути в політиці української держави небезпечним противником, з яким треба було рахуватися кожної хвили.

Але замість того українська держава втратила самостійність що до Москви. Як довго вона була просторою, як довго її центр лежав на Правобережжю так довго вона представляла поважну силу й звязати цілу її територію з московською державою не було так легко. З Лівобережною Україною була справа інакшою. Лівобережна українська держава ближча під географічним поглядом до Московщини, була й слабшою від зєдиненої Великої України й тяжчою до оборони перед московською інвазією, ніж Правобережна Україна. З цього виходить, що українська держава цієї доби перейшла великі територіяльні зміни. Але ці зміни стояли в тіснім звязку не тільки з політичними подіями, про які була вже мова вище, але також і передовсім з міграцією українського народу, яка розвинулася тоді дуже інтензивно.

Міграція з цього часу, тобто з другої половини XVII століття, була наслідком політичних обставин, які настали тоді на Правобережній Україні. Ця частина України була тоді, як зрештою протягом цілого часу, відколи розвинулася козачина, найважливішою українською землею, бо тут

лежав центр української держави. Тут були перші побіди над польськими військами за Богдана Хмельницького. По вигнанню польських військ жила Правобережна Україна, а саме Наддніпрянщина та Побожжя в кількох останніх роках гетьманування Богдана Хмельницького і за Івана Виговського досить спокійним життям. Але зараз опісля, коли наслідком внутрішньої колотнечі ослабла українська держава, почалися інвазії чужих військ в напрямі до політичного центру тодішньої України, Чигирин. І саме ця безпереривна боротьба на території Правобережної України, знущання над населенням чужих татарських, турецьких, польських і московських військ, нищення його майна було причиною, що населення зачало тікати з цих zagrożених війною околиць й шукало захисту деінде. Одиною такою країною була північна частина Лівобережної України, де життя було спокійніше й безпечніше. І саме туди звернулася українська міграція. Але вона не задержалася на тій лівобережній території, яка належала до української держави, але йшла поза її границі, далеко на схід, до країв, які лежали тоді пустарями. Тут повстала „Нова Україна“, так звана „Слобідська Україна“ від того, що кольтоністи діставали „слободи“, се б то увільнення від усяких повинностей, від московського правительства, яке ці землі уважало своїми і їх теж кольтонізувало своїми людьми.

Міграція відбувалася часом поодиноким, але найчастіше більшими групами. Емігранти забирали з собою усе своє майно, навіть живий інвентар, організувалися в більші групи під проводом своїх „отаманів“, і так озброєні проходили крізь воєнні терени України.

В цій добі дуже збільшилася еміграція з Пра-

вобережної України. В 1659 р. по смерті Виговського, коли польські війська ввійшли знову в глибину України, відбулася сильна еміграція на Лівобережжя. Так само було в 1665, 1666, і 1670 рр. і врешті в 1674, 1675 та 1679 р. Наслідок був такий, що Правобережжя, а саме Київщина й Побожжя дуже запустили. І це було стихійною катастрофою для Правобережної України. Втративши населення вона не могла вже більше піднятися з руїни, а хоч недовго опісля зачала вона знову заселятися й тут повстало нове козацтво, то всеж більшого значіння це козацтво не осягло вже ніколи. Правобережна Україна зосталася пасивним чинником на політичному полі.

Інакше представлялася справа з Лівобережною Україною, що була під владою гетьманів. Вона устояла надалі, як активна одиниця під політичним оглядом, бо не тільки що не втратила населення, але ще його збільшила наслідком імміграції з Правобережжя. Хоч за Самойловича дійшло вже до того, що звідси, з державної України починало населення емігрувати поза її границі на Слобідську Україну. Причиною цього було не перелюднення, а суспільні обставини, з яких в державній Україні була не задоволена селянська маса. Селянство бачучи кращі для себе умовини життя на Слобідській Україні, йшло туди не тільки з Правобережжя, але також і звідси. Таким чином на сході України, на обезлюднених степах повставала Нова Україна, котра значно розширила підставу, на якій могла будуватися українська держава.

Але тоді це не вийшло на користь українській державі. Вона не мала сили заволодіти новими українськими землями й Слобідська Україна зосталася під московським пануванням. Замість того

Московщина зміцніла що до скількості населення, забезпечила себе від Татар через повстання заселеної смуги землі від полудня, а звязавши з собою українське населення на Слобідській Україні, дала вона тим немов приклад для його головної маси, яка містилася чи то в українській державі на Лівобережжю чи то в Польщі, що вона може своє політичне життя вмістити в рамках московської держави.

І щойно значно пізніше, по страшнім упадку українського народу в XVIII і XIX століттю, новішими часами, цей великий прибуток українських земель на сході, який зазначився аж під Кавказом і Каспійським морем, став виявляти своє дійсне значіння. Україна здобула таку обширну етнографічну підставу, що на ній може істнувати велика українська держава, далеко більша ніж це було за козацької доби.

Політично-суспільний лад в українській державі від переяславського договору 1659 р. до битви під Полтавою в 1709 р.

Міграція українського народу в другій половині XVII в. показувала, що великий рух української маси, який зачався був Хмельниччиною, не скінчився ані з хвилею остаточного зірвання з Польщею, ані з хвилею унії з Москвою. Раз розхвильована маса не могла так скоро прийти до рівноваги й це показувалося на всіх полях українського життя. Міграція була тільки одним з проявів цього руху, хоч може найважливішим і таким, що виявив найбільше далекосяглі наслідки. Розхвильовання маси бачимо між иншим також на полі суспільних відносин, бо тут воно виступає

зовсім виразно, а в наслідок цього суспільний лад довгий час не міг скристалізуватися як слід. Це видно особливо на Правобережній Україні, яка зрештою перебула дещо інакшу суспільну еволюцію, ніж Лівобережна Україна.

Правобережна Україна була протягом цілої другої половини XVII ст. осередком політичного життя, але разом з тим тереном безперервної збройної боротьби. Що в таких обставинах не міг скристалізуватися суспільний лад, це зовсім ясно. І тому, як перед переяславським договором 1659 р. так і в цій добі суспільний лад не є ще викінченим, уміцненим. І тепер, як і перше, докладного розмежування між поодинокими суспільними класами ще нема. Козацтво є й надалі найважливішим чинником, але воно як суспільна класа не було в собі замкнене й не могло таким бути, поки тривав воєнний стан. Кожного часу можна було перейти чи то з міщанської, чи селянської класи в козацтво. І тому скількість козаків не була ніколи постійна й змінювалася відповідно до такої чи інакшої воєнної ситуації. Козацтво було класом, яка в тих неспокійних часах мусіла відігравати першорядну роль завдяки своєму військовому характеру, а це зробило з козацтва найбільше упривілейовану суспільну класу. Воно мало в своїх руках земельні посілості, а його старшина стала на місці давніх польських дідичів на Україні. Тільки воно тепер ще не мало тих вигід, що їх мали польські пани. Селянство ще не було віддане в його руки й панщина ще не могла тут закріпитися. Проте початок до цього був уже зроблений, бо селянство було віддане під юрисдикцію козацької старшини, яка мала в руках державні уряди, і було об'язане новим дідичам до деяких повинностей.

а саме: 1) гатити греблі, 2) збирати сіно і 3) возити дрова.

Таким чином доля селянства була все таки кращою в порівнянні з тим, що було за польського панування. Інша річ, що соціальна еволюція йшла в тім напрямі, щоби селянство міцніше піддати під владу нових, українських дідичів-урядовців. До цього однак не прийшло, бо тимчасом упала українська держава на Правобережжю.

Великі потрясення перебуло на Правобережжю в другій половині XVII століття також міщанство. Коли читаємо, що ряд міст і містечок в полудневій частині тодішньої української Наддніпрянщини по правім березі Дніпра зник зовсім з лиця землі, зруйнований в часах воєнної заверюхи, то це наглядний доказ упадку міщанства на Правобережжю. В таких обставинах міщанство не відігравало і не могло відігравати визначної ролі в державнім життю. Воно стояло слабо під економічним оглядом і не мало виглядів, щоб його становище могло змінитися на краще. Не тільки загранична, але й внутрішня торгівля підупала. І тому нічого дивного, що хліборобство було важним заняттям населення особливо міст менших, і що міщанство не раз входило до козацької кляси. Таким чином міщанська кляса не була замкнена в собі й не мала в цьому інтересу. Але розплинутися в козацтві міщанство все таки не могло, бо цьому перешкодило особливо те, що важніші міста мали самоуправу, оперту на німецькому праві.

Найменші зміни перейшла православна церква. Соціальна революція не торкалася церкви. Вона зосталася при своїх давніх земельних посілох і тому представляла поважну економічну силу. Це був, побіч козацької старшини, найбільше консервативний чинник на Україні. І коли на Правобе-

режжу зачиначо все розкладатися, коли козацтво упало тут зовсім, а міщанство опинилося в дуже тяжкому положенню, то церква одна держалася завдяки своїй традиції та організації.

З упадком Чигирини й української держави на Правобережжю скінчилася доба, в якій суспільний лад розвивався в рамках української держави. Хмельниччина зруйнувала давній суспільний лад, створила умовини до будування нового суспільного ладу, але часи Руїни не дали змоги цьому новому суспільному ладу зміцнитися, скристалізуватися. Місце польської шляхти заняло на Правобережжю козацтво, але як суспільна кляса воно не було таке зорганізоване, як польська шляхта. Хоча козацтво, а передовсім козацька старшина здобула польські маєтки на Правобережжю, то всеж користати з них як слід не могло, бо цьому перешкоджувала воєнна заверюха. Треба було довшого й спокійнішого часу, щоб козацька старшина тай узагалі козацтво стало на Правобережжю так міцно, як польські магнати, польська шляхта. А тимчасом цю нову земельну упривілейовану клясу, нову земельну аристокрацію стрінула катастрофа: упадок української держави на Правобережжю. Це значило поворот польської шляхти. Але катастрофа стрінула також селянство. З упадком української держави на Правобережжю і з настанням польського панування введено назад панщину в давних розмірах на всіх українських землях на захід від Дніпра. Не можна сказати, щоб дальша еволюція без польської інгеренції не довела до такої панщини на Правобережжю. Вона насталаб тут, по всякій правдоподібности так само, як в українській державі на Лівобережжю, але всеж таки це не сталося б так скоро, як під польським пануванням, та й панщина ця не була така сама.

Для інших суспільних клас: для духовенства й міщанства упадок української держави на Правобережжю не мав такого великого суспільного значіння, бо суспільне становище обох цих клас не змінилося: церква зісталася на далі в посідання великих земельних посілостей, а міста далі розвивалися слабо.

Іншим шляхом пішов розвиток суспільного ладу на Лівобережній Україні. Лівобережна Україна не переживала такої страшної воєнної завірюхи, як Правобережна, й життя йшло тут спокійнішим руслом. Лівобережна Україна не втратила політичної самостійності й тому суспільний розвиток ішов тут у рамках української держави, хоча заважили тут теж по часті чужосторонні впливи, а саме московські. Наслідком цього бачимо тут суспільну еволюцію, неперервану таким способом, як це було на Правобережній Україні. Тому суспільна еволюція на Лівобережній Україні є дальшою консеквенцією суспільного життя, що його витворила Хмельниччина й факт існування української держави.

Були й тут збройні розправи за Івана Брюховецького й Петра Дорошенка, але це було ніщо в порівнянні, з тим, що діялося на Правобережній Україні. Наслідком цього суспільний лад міг тут кристалізуватися скорше і міцніше. Найбільше скористала з цього козацька старшина. По вигнанню Поляків з Лівобережної України вона придбала для себе насамперед землі польських магнатів і на це дістала правну апробату з боку гетьмана й царя, якого для більшої певности теж просила про признание їй цих земель. Наслідком цього дуже скоро витворилася й тут на Лівобережній Україні нова земельна аристократія. Не маючи таких перешкод, як на Правобережній Україні, ця нова

аристократія дуже скоро зрозуміла своє суспільно-економічне становище й рішила його використати. Зробити це їй не було тяжко, бо козацька старшина добре знала польський суспільний лад і мала готові взірці для своєї соціальної політики. І тому козацька старшина заводила тут так само, як і на Правобережжю деякі повинности селянина-хлібороба у відношенню до значного козака-урядовця. Але тут справа пішла далше. Тут не скінчилося на обовязку гатити греблі, косити сіно та возити дрова. Тут дійшло до того, що заведено на ширші розміри панщину, яка за гетьманування Івана Мазепи обіймала два дні в тижні. Це означало, що суспільний лад в українській державі став робитися подібним до польського суспільного ладу тай в загалі до суспільного ладу тодішньої середньої Європи. Виявилось, що Хмельниччина й найближчі роки, що наступили по ній, були тільки „інтермеццо“-м у суспільному розвитку, по яким мусіло прийти те, що було „на часі“ тоді в Європі. Настала отже панщина, селяне стали підданими козацької кляси.

А ця кляса почала за Самойловича й Мазепи міцно організуватися. На Правобережній Україні козацтво ніколи не було суспільною клясою, докладно відділеною від інших кляс. Щойно на Лівобережжю дійшло до цього. За Самойловича встановлено було реєстр, і хто не був вписаний до нього, той не міг бути козаком і був звичайним селянином, над яким стояло марево панщини. І під-цим оглядсм рядове козацтво було одної думки зі старшиною. Воно не хотіло приймати до себе нових людей, бо боялося обезцінювати таким чином своє упривілейоване становище. А упривілейовання було велике, бо кождий козак чи багатший чи біднійший мав особисту свободу й крім військової служби не

був обов'язаний до ніяких повинностей, ані щодо держави ані щодо інших суспільних клас. Як одні, так і другі були власниками землі, яку дістали чи то від гетьмана чи то від царя, або купили її від селян, нерас за дурничку, змусивши їх силою до такої продажі.

Це означало, що козацька кляса стала цілком тим самим, чим була тоді шляхта в європейських державах, а козацька старшина — це те саме що тодішня магнатерія в Європі. І навіть зверхніми ознаками була вона зовсім подібна до неї: козацька старшина вважала себе „шляхетською“ клясою, виводила свій рід від старших шляхетських родів і приймала їх герби. Словом — тодішнє козацтво — це нова шляхта зі шляхетською, земельною аристократією. Це те саме, що польська шляхта з панами-магнатами на чолі, це те саме що німецький „адель“ з графами, ляндграфами чи фірстами на чолі.

Що до міщанства, то воно так само, як на Правобережжю, не грало тут першорядної ролі. Але ріжниця була в тім, що коли там наслідком воєнних подій багато міст позникало зовсім, тут такої катастрофи не було й розвиток міст був правильніший. Тай ще в тому ріжниця, що коли на Лівобережжю козацька кляса почала замикатися в собі, то між нею й міщанством настало виразне відмежування так само зрештою, як і між міщанством і селянством, від коли на Лівобережній Україні настали найбільші розміри панщини.

Духовенство було й на Лівобережній Україні звязане своєю осібною організацією, а церква мала в посіданню великі земельні простори, наслідком цього представлялася вона поважною економічною силою.

Коли порівнати суспільний лад Лівобережної

України з Правобережною, коли там ще була українська держава, то видно, що на Лівобережній Україні був суспільний лад краще скристалізований, ніж на Правобережній. Але й тут ця кристалізація, відмежування поодиноких суспільних клас від себе не було таке різьке, як це було в західній або в центральній Європі. Причина цього була та, що економічний добробут усіх суспільних клас опирався на хліборобстві. Бо навіть міщанська класа не могла стати самостійно від хліборобства. Вона займалася ним і торговала головно хліборобськими продуктами.

І саме в торгівлі хліборобськими продуктами займала Україна досить поважне місце. Маємо відомости, що з України експортовано збіжжя і худобу до Польщі й Москви, експортовано також туди вино, тютюн, коноплі і т. п. Таким чином українська держава, особливо Лівобережна, була продуцентом для сусідів, а навіть для дальших країв, бо наприклад коноплі експортовано звідси до Москви, а та вивозила їх до Риги, а звідси йшли вони до центральної й західної Європи.

Недавно збудований новий суспільний лад в українській державі був ще так мало усталений, що всякі пересунення були ще можливі, а вони походили з того, що нові суспільні верстви не зжилися ще зі своїм суспільним становищем. Це було найкраще видно між самою козацькою верствою, якої суспільне й політичне становище було ще надто свіже, щоб тут були вже усталені й традицією усвячені форми. І тому між козацькою аристократією, старшиною та рядовим козацтвом дуже скоро повстав антагонізм, а далі й боротьба. Таку боротьбу видно по скиненню з гетьманства Самойловича. Тоді зараз почалися розрухи рядового козацтва проти старшини, яке уважало доконаний

переворот за пробу з боку старшини запровадити, в українській державі панування аристократії чи навіть олігархії. Ці розрухи набрали навіть дуже гострих форм, бо наприклад, прилуцькі козаки вкинули свого полковника й полкового суддю в огонь і засипали його землею. В інших полках теж погромлено старшину.

Така внутрішня боротьба між самим козацтвом, між рядовим козацтвом та його старшиною була викликана суспільно-економічними й політичними обставинами. Рядове козацтво було занадто перейняте давною запорозькою традицією. А між січовиками на Січі не було таких різниць, як в українській державі між козаками. Тому козацтво рядове не хотіло терпіти упривілейованого становища козацької старшини. Тут повторилося те, що було в інших європейських державах, де теж видко було не раз опозицію нижчої шляхетської класи до вищої, тільки в нас воно проявилось у занадто гострій формі. А в тім ціла акція рядового козацтва не мала в собі нічого позитивного, бо мала на цілі тільки знищити становище старшини, але не виступила з ніякою ані суспільною, ані політичною програмою.

І хоча ця боротьба могла мати справдання в надужиттях старшини, в хабарництві, яке було тоді дуже поширене між нею, то всеж акція рядового козацтва зісталася тільки руйнуючою роботою і не мала ніяких корисних наслідків. Більше значіння міг мати виступ Петрика 1692 року. Петрик був урядовцем військової канцелярії, що увійшовши мабуть у конфлікт з українським правительством, утік на Запорожжя. Покладаючися на настрій Січовиків, він сподівався, що потрапить втягнути їх в акцію проти української держави й викличе повстання на Україні. Петрик увійшов тому в зносини

з Кримською Ордою і хан признав його українським гетьманом, обіцяючи здобути для нього Київщину, Чернигівщину, Правобережжя і навіть Слобідщину. Така готовість хана до підтримання українського авантюриста пояснюється тим, що тоді Орда, як і Туреччина, стояли в боротьбі з Москвою й Польщею. Петрик виступив з демагогічними кличами, оповіщаючи народ, що він іде визволяти його з-під нових, українських панів. Але акція Петрика не вдалася, бо Січ не хотіла лучитися з Ордою, а простий народ на Україні і рядове козацтво не підняло повстання. Українське правительство завчасу розставило військо на Україні й це звело на нівець пляни Петрика.

Побіч таких фактів як ці, не бачимо зрештою в українській державі якоїсь суспільної боротьби. Це виглядає трохи дивним, коли зважити, що суспільний лад на Лівобережній Україні гіршав на некористь селянства. Але це можна собі пояснити по части тим, що рухливіші елементи з поміж селянства емігрували з Лівобережної української держави далі на схід, до Слобідської України, а опісля навіть знову на Правобережжя, коли в полудневій Київщині в 1685 році признано населенню всякого рода полегші. А в тім селянство не могло виказати давнішої енергії, бо все рухливіше покинуло його й перейшло до козацтва.

Лишається ще дещо сказати про Жидів, які за польського панування відігравали на Правобережній Україні чималу роллю. Підчас Хмельниччини багато Жидів повтікало з України, а багато їх вимордовано. Повтікали передовсім арендатори панських маєтків разом із своїми польськими протекторами. Але по містах на Правобережжю Жиди позоставалися й далі, хоча може й в меншому числі. І тут вони займалися далі торгівлею. Це був на-

род, який за українських часів хоч і був переслідуваний, а за польських часів мав обмеження на полі торгівлі й ремесла, всеж таки потрапив не тільки встоятись побіч християнського населення, але навіть захопив у свої руки переважну частку торгівлі. Тільки загальна катастрофа, яка стрінула міста в українській державі на Правобережжю, не могла минуть й Жидів. Вони мусіли чекати на кращі часи, і ці часи настали для них, коли Польща знову взяла в свої руки Правобережну Україну.

Про інших іногородців, а саме про Поляків, які зісталися на Україні, можна сказати загально, що вони, повтікавши зі Східної України ще за Хмельниччини, верталися туди за кожним разом, як тільки польські війська входили на її територію. Що якась частка Поляків, особливо мешканці міст, зосталася цілий час в українській державі, це можемо цілком справедливо припустити, але ця частка не відогравала ніякої важкої ролі в тодішніх подіях.

Дуже важним є питання: як ставилися поодинокі суспільні класи до української держави? На таке питання була вже відповідь при огляді попередньої доби історії української держави. Тепер відповідь буде трохи інакшою, відповідно до змінених суспільних обставин. Взагалі можна сказати, що відношення деяких суспільних клас до української держави погіршилося. Це треба сказати особливо про селянство, а також і про рядове козацтво.

Як довго суспільний лад в українській державі не був скристалізований, так довго обі ці класи не могли нарікати на своє становище тим більше, що безнастанні військові події на Україні, не давали думати про ніщо інше, як тільки про війну, що

побіч великої руїни, яку викликала на Правобережжю, давала певній частині населення часом кращі вигляди посунення до гори в суспільній будові, то що. І тому ці суспільні класи й ставилися прихильно до української держави. Українська держава була для них передовсім захистом перед польським пануванням. Рядове козацтво мало в цій державі привілеї, а селянство мало можливість козакування тай — доля його покращала. Можна було нарікати хіба лише на те, що українська держава не є такою міцною, щоби відперти усі інвазії сусідів і дати населенню так дуже потрібний мир. Це треба сказати особливо про відносини на Правобережжю.

Але всеж таки ідея української держави, не увійшла ще глибоко в українську масу. Ця маса не здавала собі справи з того, що можна робити опозицію українській владі, але тільки тоді, як це не загрожує існуванню самої держави. Український народ був занадто розхвильований, великим політичним і соціальним переворотом, аби відразу прийти до духової рівноваги. Покоління, яке взяло участь у революції, не було пристосоване до еволюції. Скинувши з себе чужу владу, воно не так легко хотіло піддаватися новій, хоч і своїй, українській. У всякому разі воно хотіло мати також голос у всіх важніших справах, і коли було слухняне владі, то тільки під певними умовами. І тому воно стає не тільки на опозиційному чи ворожому становищі до правительства в українській державі, скоро йому не подобалася його політика, але готове кожної хвилі звалити його при помочі революції.

І тому ми бачимо, з якою легкістю українська маса переходить до Брюховецького, як вона, пригорнувшись до Петра Дорошенка, покидає його

опісля їй переходить до Самойловича і. т. и. У маси немарозуміння законности чи незаконности власти, для неї сьогодні та, завтра інша влада була законною.

Розуміється, що такий настрій маси не міг бути корисний для будування української держави і коли в нас настала політична руїна, то причини її лежали між иншим і в такому психічному настрою української маси.

Спокійнішою їй більше психічно зрівноваженою представляється українська маса на Лівобережній Україні за Самойловича й Мазепи. Давне революціонізоване покоління вимирило, а наслідком спокійних часів нове покоління ставало більше зрівноваженим. Але їй тоді видко непожадані для розвитку української держави прояви. Перш за все треба се сказати що до рядового козацтва. Ця класа особливо за Самойловича й Мазепи уміцнила своє упривілейоване становище в українській державі, але не зважаючи на те, не вміла звязати себе як слід з державою. Замість того, щоби свою опозицію до старшини виявляти в рамках української держави, вона досить численно йде на Запорозьку Січ, виключаючи себе, так сказати б по нинішньому з українського горожаньства. Вона йде туди, бо там нема ніяких суспільних норм, а дуже добра нагода до широкого, очайдушнього життя. А крім-цього вона йде також на Слобідську Україну, покидає свою державу і йде в землі, що були під московським пануванням, бо там не матиме діла з козацькою старшиною, замість того, щоб зостатися дома їй спробувати політичної боротьби з українською аристократією, як це бувало в старих європейських державах.

Розуміється, що головна маса козацтва, яка зосталася в українській державі, признавала, що

для неї в корисним фактом існування цієї держави. Вона не хотіла ні польського, ні московського панування, бо добре розуміла, що упривілейоване становище козацтва не дасться удержати ні в одній, ні в другій державі. Але всеж таки вона ставила не раз на перший плян свої клясові інтереси перед державними і не хотіла бачити, що при цілій своїй опозиції до козацької старшини, вона всеж таки має з нею спільні інтереси, і що в імя цих інтересів мусить іти солідарно зі старшиною й одноставно з нею стати в рішаючій хвилі для української держави.

Того не можна було вимагати від селянства. Заведення панщини в українській державі поставило селян в опозицію до держави. І тому цілком зрозуміле, що для селянства було байдужною річчю чи існує українська держава, чи ні. А в тім це зовсім природний прояв, і його бачимо скрізь по всіх європейських державах, з виїмком Швейцарії та Англії, де селянство проживало в кращих умовах. Часи соціальної революції минули вже давно. Селянство не мало надії на нову революцію, тому воно частинно емігрувало на схід, на Слобідську Україну, не маючи жалю за українською державою.

Міщанство було в нас найслабшим суспільним а тим самим і політичним чинником. Коли козацька кляса замкнулася в собі й недопускала в себе людей з іншої кляси, тоді міщанство віддалялося чим раз більше від козацтва, а разом і від української держави. Особливо міста, що мали самоуправу, були мало звязані з державною машиною й тому міщанство стояло осторонь від політичного життя. Воно було пасивним чинником в політиці подібно, як це було в Польщі, почавши від XVI століття аж до кінця її існування.

Зовсім інакше представляється справа, коли

взяти під увагу вищі суспільні класи: козацьку старшину й вище духовенство. Такі вигоди, які давала їм українська держава, не могли вони мати в жадній іншій. Тільки в українській державі могла козацька старшина мати провідну політичну роллю. Так само автономія православної церкви на Україні ніде не могла знайти такої опіки, як саме в українській державі. І тому обі ці класи були головними прихильниками незалежної української держави, і їм передовсім лежало на серці її добро.

Для зрозуміння відношення населення до української держави було б дуже пожаданим знати соціальну політику українського правительства. Але про цю справу не багато можна сказати, бо маємо про неї дуже мало відомостей. Але одно певне, в цілій цій доі аж до Самойловича виразної соціальної програми не видно ні в гетьманів, ні в українського правительства. Суспільний лад творився стихійно, а гетьмани й їх правительства „плили — так сказати б — з водою“. І тому, коли на державній Україні вищі суспільні класи поволі здобували собі перевагу, то це в цій добі аж до часів гетьмана Самойловича не було ділом ні гетьманів, ні їх правительств. Конечність оборони української держави, особливо на Правобережжю, не давала можливості провадити якусь означену соціальну політику. Ми знаємо, що в українській державі, аж до часів упадку Чигирини, не був як слід скрісталізований суспільний лад. А хоч це не було наслідком політики української влади, то всеж таке слабе скрісталізування лежало тоді в її інтересі, бо українська влада потребувала для борони загроженої з усіх боків держави не одної чи другої суспільної класи, а цілого народу, великих мас. І тому українська влада, хоч держалася козацько-шляхетської ідеології, проте не могла переводити

її рішучо в життя. Вона не могла обстоювати думки створення осібної, замкненої в собі козацької класи, як це зроблено було пізніше, в спокійніших часах, за Самойловича.

Щойно по упадку української держави на Правобережжю, коли на Лівобережній державній Україні настали спокійні часи, могла українська влада провадити активну соціальну політику. Зачав її гетьман Іван Самойлович. Його політика — це зреалізування козацько-шляхетської ідеології. Козацтво, це в нього класа, на якій має опиратися українська держава. А провідну роль має вести козацька аристократія, яка повинна бути мозком держави. Інші суспільні класи повинні стояти на дальшою пляні, а селянська маса, мусить бути тим чинником, який запевнить добробут козацькій класі. Тому Самойлович дбав про те, щоби селянство не ухилялося від своїх повинностей. А коли він бачив, що Слобідська Україна стала „обітованою землею“ для селянства, то він робить заходи, щоби припинити еміграцію туди селянства з державної України. В 1680-році скаржить ся гетьман перед царським правительством, що його держава пустіє, бо люде втікають на Слобідську Україну, і тому треба, щоби московське правительство доставляло гетьманові його людей, що втікли на Слобідщину. Самойлович знав дуже добре, що поки люде мають можливість втікати з його держави, поти не можна буде зміцнити панування козацтва над селянством. І коли гетьман хотів дістати в свої руки Слобідську Україну, то на це могла вплинути може не так охота поширити територіяльно свою державу, як радше знищити привілеї краю, який сусідував з українською державою. Таким чином можна усунути з очей його селян вид „обітованого краю“. Що гетьман під цим поглядом був доволі рішучий

звидко з того, що коли йшло про московських втікачів до української держави, то він теж був безоглядним і доставляв їх назад московському правительству.

Соціяльна політика гетьмана Мазепи була дальшим продовженням політики Самойловича. Мазепа так само безоглядно йшов по аристократичній дорозі і в своїм універсалі 1701 року виразно признавав, що дводневна на тиждень панщина є зовсім законною і її треба держатися. А поставивши так селянство, він був як найбільшим приклонником козацької старшини й вищого духовенства, які повинні мати провідну роллю в українській державі. Це повинна бути така аристократична держава, якими були з малими виїмками всі інші, тодішні європейські держави. Україна мала стати цілком європейською державою.

Аристократизм української держави полягав у тому, що тільки козацька кляса й особливо її старшина брали участь в управі державою. Козаки це були — сказати б по нинішньому — повноправні горожане української держави. Вони були найважливішим політичним чинником який був найтісніше звязаний з державою, який мав що до неї найтяжчі обовязки, як військову службу, але разом найбільші політичні права. Українська держава була збудована козаччиною і для козаччини властиво існувала. Козацтво й українська держава були так тісно звязані з собою, що оба ці поняття немов зливалися в одно. Тому цілком справедливо можна назвати тодішню державу козацькою чи козацько-українською. Це цілком клясова чи становна держава, де кожда з суспільних кляс стояла в осібнім відношенню до держави. Так воно було в усіх тодішніх європейських державах, так воно було також у Польщі й на Україні, з тою тільки

відміною, що як у Польщі, так і на Україні міщанська кляса була занадто слабою і тому не могла стати рівнорядним чинником із шляхетською чи козацькою верствою.

В Україні не витворилася на більші розміри ані в цій добі, ані пізніше система репрезентації кляс у соймі, як це було тоді в європейських державах, з виїмком тих, де зміцнився абсолютизм, як наприклад у Франції (де в 1614 році скликано послідній раз сойм, зложений з репрезентантів кляс). На це не було часу. Давня військова Рада, в якій міг брати участь кождий козак, тратила чим раз більше своє значіння і, почавши від гетьманування Самойловича, її вже не скликувано. Місце її заняла Старшинська Рада, сойм, зложений з Генеральної Старшини, полковників та представників від полків, який зрештою був скликуваний вже перед Самойловичем. Найбільше значіння мала Рада Генеральної Старшини, яку скликували гетьмани для порішення усіх важніших державних справ. А в тім цілий адміністративний лад зостався в цій добі таким, яким витворився був ще за часів Хмельниччини. Українська держава ділилася, як і перше, на полки. В Лівобережній Україні було їх десять: Стародубський, Чернігівський, Київський, Ніжинський, Прилвцький, Переяславський, Лубенський, Гадяцький, Миргородський і Полтавський.

Як у попередній добі, так і тепер військова влада була получена з адміністраційною й судовою. При полковниках і при сотниках були уряди, влада яких обіймала полкові, чи там сотенні округи. Начальним урядом була Генеральна Канцелярія, на чолі якої стояв генеральний писар. Так само, як у полкових чи сотенних урядах, була й тут ціла влада сцентралізована: генеральна Канцелярія була найвищим військовим, адміністраційним, скарбовим

і судовим урядом. Козацька адміністрація була державною адміністрацією й тому мала всестановий характер. Це видно з того, що її влада обіймала не тільки козацьку клясу, але також і інші суспільні кляси з певними тільки обмеженнями. Так від козацької адміністрації було залежним по часті духовенство й міщанство, особливо дрібне, яке не користувалося німецьким правом, і в цілості селянство.

Духовенство було тільки в часті залежне від козацької адміністрації, бо зрештою воно мало самоуправу, власні суди. Безпосередньою владою для духовенства були його владика. Як у попередній, так і в цій добі церква відогравала в українській державі важну ролю. В часах політичної руїни на Правобережжю церква була одиноким чинником, який мав міцнішу організацію, а її начальники — київські митрополити — стояли в політичній звязку з гетьманами. Діонізій Балабан був приклонником Виговського, а Осип Тукальський — Дорошенка, а оба разом горячими приклонниками автономії православної церкви на Україні і її противниками підданя української церкви під московську, до чого зміряло московське правительство. На Лівобережній Україні не було митрополитів, а тільки адміністратори й вони показали менше відпорности що до Москви. Тільки нижче духовенство було неприхильне Москві.

Великим ударом для православної церкви на Україні було те, що вибраний в 1685 році на соборі митрополит признав над собою власть московського патріярха. Це був наслідок москвофільської політики Самойловича і вищих духовних кругів на Лівобережній Україні. Від того часу православна церква на Україні наслідком москвофільського напрямку, що в ній запанував, стала шкідливою

ділати на дальший розвиток українських самотійницьких змагань.

Побіч духовенства в цій добі, як і в попередній мали самоуправу міста. Тільки тепер стало виразнішим розмежування між адміністрацією міщанською й козацькою. Коли за Хмельниччини магістратські суди були не раз одинокими судами по містах і тому мали юрисдикцію над усією людністю, то з хвилею, коли зорганізовано там козацькі суди, магістратські стали знову чисто — становими, міщанськими, а оскільки де, як напр. у Стародубі, Ніжині або Острі, розтягали свою юрисдикцію над сусідньою людністю міста, то тоді в склад їх увіходили також козацькі урядовці: полковники, полкові судді, полкові сотники й осавули та міські отамани. А в тім усі міста, не виключаючи Київа, так само як і духовенство, були залежні від гетьмана.

А гетьманська влада була й у цій добі начальною владою України з характером влади монаршої. Тільки ж вона не мала такого становища, як це було за Богдана Хмельницького або хоч би й за Виговського. Тяжке політичне положення української держави, безпереривна боротьба, особливо на Правобережжю, були причиною, що гетьмани в імя солідарности навні мусіли дуже рахуватися з козацькою старшиною і не раз їй уступати. А в тім між гетьманом і козацькою старшиною не могло бути повного порозуміння. Гетьмани хотіли мати рішачий голос у всіх справах, покликуючись у цьому відношенню на становище Богдана Хмельницького. Але їм не доставало авторитету „Великого Гетьмана“ й тому повставали непорозуміння між гетьманською владою й старшиною. Коли гетьмани хотіли присвоїти собі право призначування козацьких старшин, то старшина

вважала це за замах на свої політичні права. Старшина хотіла вважати гетьмана тільки за „першого між рівними“, а не за зверхню владу над собою. І тому вона, хоч як опозиційно настроєна до заходів Москви що до обмеження політичної самостійности, входила не раз у порозуміння з царським правительством поза плечима гетьмана, випрошуючи собі земельні посілости. В українській державі зачинало витворюватися щось на взір шляхетської олігархії, а шляхетська олігархія є все смертельним ворогом міцної влади одного „самодержця“.

І на Україні олігархія підняла рішучу боротьбу з гетьманською владою коштом політичної самостійности України. Арештування старшиною Многогрішного й віддання його в руки чужої влади показувало, на який небезпечний шлях пішла козацька старшина.

Це розумів дуже добре гетьман Іван Самойлович і тому, хоч на гетьманство поставила його козацька фронда, він не довіряв старшині і старався зміцнити своє становище роздаванням старшинських гідностей своїй рідні. Три сини гетьмана були полковниками, а доньку видав він за московського боярина, що став опісля воєводою у Києві. Говорено навіть, що Самойлович задумував передати гетьманську булаву синові, щоби таким чином зробити гетьманство спадковим у своїм роді. Скільки в цьому було правди, годі сказати, але такі поговірки є доказом, з яким недовірям ставилася старшина до свого гетьмана.

В такій ситуації мусіло прийти до рішальної боротьби, котра скінчилася — як знаємо — програю гетьмана. Наслідки цього були такі, що справа призначування старшинських урядів була розряzana по думці старшини. Гетьман не тільки

що не міг іменувати старшини, але й не міг усувати її від урядів без царського дозволу. В умовах що їх поставлено при виборі на гетьмана Мазепи, це було виразно зазначене. Це був тріумф козацької олігархії, а програна гетьманату. Усе показувало, що політична еволюція йшла в українській державі по шляху обмежування влади гетьмана. Це був шлях, по якому давно вже йшла польська держава, де вже задовго перед тим, на початку XVI. століття, дуже обмежено королівську владу.

Адміністрація й особливо військо, вимагали великих коштів, тому до давніх податків установлено податки на мливи, а продукцію горілки, тютюну та дьогтю виарендовувала держава за відповідною оплатою, полишивши за собою монополію. А в тім усі податки йшли на користь тільки України, бо до царської каси з України нічого не впливало. На ці аренди дуже нарікало населення, тому було в пляні доходи з аренд заступити іншими, але їх не пошукано й аренди зісталися і надалі. Побіч податків мала держава доходи з граничних оплат. Граничні оплати мусіли платити купці з усіх держав, навіть з Московщини, не зважаючи на те, що вона стояла в політичній звязку з Україною.

Так само як за Богдана Хмельницького бито монету також і за інших гетьманів. Є виразна звістка, що за Петра Дорошенка бито срібну монету в Торговиці, в Брацлавщині.

Зваживши, що українська держава знаходилася в дуже небезпечному політичному положенні і в безпереривній війні аж до капітуляції Дорошенка, буде цілком зрозуміло, що військо в українській державі і в цій добі, як і попередній, представлялося поважно що до своєї чисельности. У-

країна була в можності поставити коло 100.000 правильного війська.

Але в цій добі повстав на Лівобережній Україні осібний рід війська, т. зв. „охоче військо“, зложене з найманих охотників — добровольців. Були в ньому й чужинці, як от Поляки, Румуни, Серби та інші. Це військо ділилося на кінні полки „компанійці“, й на піші, що звалися „сердюками“. Це військо було підпорою як для гетьмана, так і для старшини, бо на звичайне козацьке військо не все можна було покладатися при тому антагонізмі, який був між старшиною й рядовим козацтвом.

Непевність суспільних відносин наслідком суспільних антагонізмів, нескристалізовання суспільного ладу в державній Україні мало свої причини між иншим також в особлившому відношенню Запорозької Січі до української держави.

Запорозька Січ не перейшла тої суспільної еволюції, яку перейшла хліборобська Україна. Вона цілий час зоставалася військовим товариством з примітивним соціяльним підкладом. Січ існувала далі завдяки втікачам з України, які втікали не тільки з тих земель, що були під польським пануванням, але також і з української держави. Причина цього була все одна й та сама. Це були люде, що не хотіли піддаватися під українсько-козацький лад, як давніше під польсько-шляхотський. Що на Січ ішли також люде взагалі неспокійної вдачі, які не хотіли зжитися з державними порядками, це зовсім зрозуміло. Але власне завдяки такому своєму складові Січ представляла собою чинник, який під суспільним оглядом мусів стояти в опозиції так само до української держави як давніше до польської. Тут задержалися вповні давні січові традиції про рівність, братерство, і нічого дивного, що січовикам не подобався суспіль-

ний лад у державній Україні, який ставав європейським. Січ зосталася антисупільним і антидержавним чинником і яко такий досить небезпечним для державної України. Бо цілком природно, що існування Січи перешкоджувало цілковитому скристалізуванню супільного ладу в українській державі, даючи в себе захист усім невдоволенням.

Свою провідну політичну роль Січ давно вже відіграла, і в цій добі, як у попередній стояла вже на дальшому пляні, відіграючи часом лише дуже непожадану роль для інтересів України. Із Січи вийшла руйницька робота ще за гетьманування Виговського, а в цій добі ця руйницька роль виступила ще виразніше. Звідси вийшов Брюховецький на руйнування політичного життя України. Обстоювання Запорожців за таким чоловіком вказує на моральну вартість і політичну мізерію тодішніх січовиків. Коли між Дорошенком і Польщею повсталася боротьба, то польське правительство мало в Січи чинник, готовий кинутися на гетьманську Україну і допомогти повалити противника Польщі. Тільки кошовий Сірко йшов разом із Дорошенком. Ворожнечу Січи до державної України видно дуже яскраво за Самойловича й Мазепи, а кошовий Гусак у листах до Мазепи писав, що в державній Україні стало людям гірше, ніж за польських часів. Але це не перешкоджувало Січовикам тоді нападати на українських купців та їх грабувати. З цього видно, що про зєдинення Січи з державною Україною не могло бути й мови. Січ зосталася особним політичним організмом, який не хотів звязати себе з українською державою.

Але замість того українська держава була звязана з московською. Другий переяславський до-

говір 1659 р. був рішачою подією під цим оглядом. І хоч за Дорошенка Україна відірвалася від звязку з Москвою і пішла під турецький протекторат, то всеж капітуляція Дорошенка в 1676 р. положила кінець цій комбінації, а Лівобережна Україна ще в 1669 р. увійшла знову в унію з Москвою. Унія України з Москвою була чимсь посереднім між унією персональною і реальною. Унія ця опиралася передовсім на спільнім монарху в обох державах. Додатковою точкою було те, що на Україні мали бути царські воєводи, і ця точка змінювала характер унії, роблячи з персональної унії щось зближене до унії реальної.

Україна зосталася до кінця цієї доби самостійною державою. Вона мала осібну адміністрацію, осібне судівництво, осібне військо, осібну скарбовість, осібні гроші, осібні граничні оплати, а московські купці мусіли їх оплачувати, візджаючи в границі української держави. Договір в Батурині 1663. р. зроблений між Брюховецьким і царським правительством, зостався тільки на папері. Москву не допущено до адміністрування українськими податками і в глухівським договорі 1669. р. і в Конотіпським 1672. р. нічого не згадується про податки. Москва дійсно не стягала з України ніяких податків. Гетьман був вибираний козацькою старшиною, й Москва не відбирала старшині цього права. Тільки завдяки антагонізму, який бував між старшиною й гетьманами, Москва здобула собі вплив на вибір гетьмана.

Так представлялося відношення України до Москви, але тимчасом зайшли такі події, які мали змінити це відношення і взагалі становище української держави.

Участь України в Північній війні. Полтавський погром. Орликові заходи.

Гетьман Петро Дорошенко був останнім гетьманом, який при допомозі татарсько-турецького світа хотів зєдинити Україну й зробити її незалежною від Польщі й від Москви. Капітуляція його в 1676. р. означала кінець змагань за соборність і незалежність України. Лівобережні гетьмани Многогрішний, Самойлович і врешті Мазепа — стояли при унії України з Москвою і не зійшли з цього становища навіть тоді, як звязок з Москвою виказав непожадані для України наслідки. Таку саму політичну програму мала й козацька старшина, яка не бачучи можливости відчахнутися від Москви, пішла на опортуністичну політику хоч узагалі була неприхильно настроєна до Москви.

Опортуністичну політику провадило також духовенство, відколи знесено автономію української церкви, хоча все таки традиція самостійности української православної церкви мусіла у нього задержатись.

Міщанство й селянство не мало особлившої причини боятися московського панування, бо вони представляли собі, що їх доля під Москвою, коли не покращає, то й не стане гіршою.

З недовірям до Москви мусіло ставитися рядове козацтво. Воно вже тоді мало на стільки політичної свідомости й розуміло, що йому українська держава потрібна й що під Москвою йому нема чого доброго сподіватись. А в тім московські політичні круги полишили ширшу козацьку масу тимчасом на боці, вдоволяючися приєднуванням до себе провідників козацтва. Це дуже добре бачило рядове козацтво і тому не мало причини тягнути за Москвою. Тільки воно було занадто переняте

клясовою політикою. Антагонізм до старшини був причиною, що рядове козацтво не журилося за-надто обкромлюванням самотійности України, бо було вдоволене, що при цьому обкромлюванню все таки найгірше виходила козацька старшина.

Остаточо вийшло так, що головним противником московських змагань що до обмеження са-мотійности України зосталася козацька старши-на, не зважаючи на свсю поки що опортуністич-ну політику. З усіх суспільних кляс була вона най-краще під політичним поглядом зорєнтованою й не могла не бачити, до чого йшла московська по-літика. Вона згодилася на Переяславський договір 1659 р., а так само на Глухівський договір 1669 р. й Конотопський 1672 року, але це зробила під натиском політичних обставин. Ми знаємо, як дуже торгувалася старшина з московськими політиками в 1659 і 1669. році. Впровадження московських воєвод на Україну було образою українських самотійницьких почувань. Так само дуже роздратовало взагалі українські вищі кляси скасування автономії православної церкви на Україні. Це був дуже тяжкий удар для свідомо-го українства. А в тім, до чого була здібна Москва, було видно з її відношення до змагань Брюхо-велького, а насильне скинення Івана Самойлови-ча з гетьманства, хоч не любленого старшиною, вже зовсім відкрило очі козацькій старшині. Во-на побачила незнану їй досі московську методу в політиці, методу безоглядну, що не перебирає в засобах у боротьбі. По таким факті можна було дійсно затривожитися плянами Петра I що до ска-сування козацтва й заміни його на регулярне вій-сько. Ідилля між старшиною й московськими по-літиками мусіла скорше чи пізніше скінчитися,

а тоді ставала для української держави небезпека втрати політичної самостійності.

З огляду на це мусіла українська свідомо суспільність поставити собі питання, яким чином можна би вийти з цього безвихідного становища. Відповідь могла бути тільки одна: рішуча боротьба й цілковите розірвання звязку з Москвою.

Але приступити до цього було тяжко. Обкромлена й тільки на Лівобережну Україну обмежена держава не мала на стільки сили, щоби стати до боротьби з Москвою. Стратегічно боротьба була б дуже тяжка, бо московська держава зачинала оточувати Україну не тільки від півночі, але й від сходу. Союзників Україна не могла ні звідки мати. В останніх десятиліттях XVII століття стояло у великій боротьбі два табори: з одного боку велика коаліція, зложена з Австрії, Венеції, Польщі й Москви, з другого Туреччина й Орда. Україна мусіла проти всяких своїх інтересів стати по стороні коаліції. Самойлович і Мазепа пішли в підмогу московським військам. Воно й не могло бути інакше, зваживши, що ця війна ставала для Туреччини правдивим погромом. Україна не мала вибору.

Тимчасом з 1700. роком настали нові події на півночі Європи. Цар Петро I. уложив плян великої війни зі шведською державою і в тій цілі порозумів ся з польським королем Августом II і Данією. Петрові йшло про те, щоби здобути для Москви побережжя Балтійського моря. В цій війні мусіла й Україна взяти участь і Мазепа вислав козаків у поміч Петрові на балтійський терен війни. Але зараз виявилось, що шведський король Карло XII є не абияким противником і коли прийшло до збройної розправи, то показав мілітарну перевагу над своїми противниками. В 1706. р. стояла справа так, що ціла Польща була вже в ру-

ках Карла XII. і його приклонника, Станислава Лещинського, якого він поставив польським королем на місце Августа II. Дійшло до того, що одиноким поважним противником зістався Петро I, бо Данія у першій ще році перестала воювати.

Наслідком цього політична ситуація на сході Європи значно змінилася. Росія відразу втратила перевагу. Всеж таки справа не була мілітарно рішена й ще музіло прийти до остаточного бою, який мав рішити питання: хто буде мати перевагу на сході Європи, Москва чи Швеція?

Ясно було, що для України прийшла рішуча хвиля. Становище було дуже подібне до ситуації з останніх років великого гетьмана, коли в політичній комбінації України увійшла Швеція. Хмельницький увійшов тоді в союз зі Швецією. Тепер треба було також рішитись, чи не піти би на цей самий шлях. Приступлення України до Швеції могло би з більшою правдоподібністю війну рішити на користь Швеції і таким чином увільнити Україну від московської переваги. Україна могла би стати незалежною державою й дуже добре розвиватися побіч обезсиленої Польщі й Москви. Могутня Швеція стояла би тоді на сторожі політичної рівноваги Східної Європи й не допустила би до того, щоби Польща й Москва коштом України знову стали могутніми. Існування незалежної України було в інтересі Швеції, яка через це й музіла бути природною союзницею України.

Так думали тодішні українські політики, так думала козацька старшина передовсім. Що до самого гетьмана, то маючи на увазі його скрайно-опортуністичну політику що до Москви, можна би поставити питання: чи й Мазепа був таких самих поглядів, як старшина? Але на це питання годі

дати відповідь, бо що до цього не маємо відомостей. Фактом є, що в 1706 році Мазепа увійшов в тайні переговори з Карлом XII. Чи зробив це з власної волі, чи під впливом старшини, цього не знаємо. Але одно знаємо, що Мазепа хотів міцно поставити свою владу на Україні и поширити територію свого панування. Що до цього псслідного, то йому пощастило захопити в свої рўки Правобережну Україну, усунувши з відти Палія, який атаманував над козаччиною на Правобережжю. Палія несправедливо обвинуватив перед Петром і наслідком цього вислано його на Сибір. Таким чином Мазепа став гетьманом і на частині Правобережної України, а саме у Хвастівщині, хоч цар не бажав собі цього, бо не хотів псувати сусідських відносин з Польщею, яка мала претенсії до цілої Правобережної України.

Ця справа й бажання Мазепи створити з гетьманської влади міцну власть на взір монархічної показують, що амбіція Мазепи йшла дуже далеко. Що такому чоловікові могла подобатися ідея незалежності української держави, це дуже правдоподібне. Але Мазепа до останньої хвилі не відважився зірвати з царем. Щойно самі обставини змусили його до цього.

Карло XII закинув свій первісний плян — іти просто на Москву, а замість цього завернув у вересні 1708 року на Україну. Для Мазепи було це несподіванкою й застало його зовсім неприготованим. При собі мав він мало війська, а головні свої сили порозсилав то на Білу Русь, то до Польщі. Зате на Україні було тоді багато московського війська. Можна сказати — ціла українська держава була окупована московськими військами. Що в таких обставинах не було що рахувати на повстання на Україні, це річ ясна, і на це мабуть Мазепа

й не рахував. Але не зважаючи на те, може бути що під впливом старшини рішив він хоч тепер у послідній хвилі зірвати з Москвою і підняти на спілку зі Шведами і тими силами, які мав під рукою боротьбу за незалежність України.

Тоді прийшло до заключення союзу між Україною та Швецією. Союз був опертий на засаді, що Швеція признає Україну по обох боках Дніпра незалежною державою і гарантує її територіяльну ненарушимість. Так почалася третя війна козацько-української держави з Москвою.

Цар Петро дуже налякався повстання нової коаліції проти нього, й рішив ділати скоро. Ішло про те, щоби за всяку ціну не допустити до повстання на Україні. І це дійсно вдалося завдяки присутности там московських військ. Тимчасом, як Мазепа зі своїм кількатисячним військом пішов на зустріч Карлові XII, щоби получитися зі шведським військом, московські війська при помочі одного зрадника здобули гетьманську резиденцію Батурин. Тоді Батурин дуже потерпів. Людність його здесятковано, а само місто дуже зруйновано. По інших містах теж покарано людей підозрілих у спілці з Мазепою. Цей рішучий виступ московських військ зробив своє: народ не ворухнувся, хоч як між ним було багато невдоволених особливо тим, що московські власти змушували людність будувати кріпость на Печерську в Києві ще в 1706—1707 роках. Крім того пущено між народ царські листи, де представлено Мазепу зрадником православної віри. Разом з тим дістало українське духовенство припоручення, щоби по церквах виклинали Мазепу і всіх тих, хто получився з ним. При тій нагоді представляло себе московське правительство обронецем простого народу, якому гарно живеться в московській державі, тимчасом як Мазепа обди-

рає народ і накладає на нього тягарі. І не можна сказати, що московська агітація не мала успіхів, а найприкріше з усього те, що українське духовенство виклидало в церкві гетьмана Україпи, який ще до того великі заслуги положив для православної церкви. Так само слухняною показалася козацька старшина, яка на припоручення царя зіхалася у Глухові й, скинувши формально Мазепу з гетьманства, вибрала гетьманом Івана Скоропадського.

Таким чином Україна мала двох гетьманів. І щойно на полі битви мало рішитися, хто з них удержиться при гетьманстві. Та тут мусіло рішитися щось далеко важніше. Або мала повстати незалежна українська держава з Мазепою на чолі, або українська держава мала втратити свою самостійність. Настала одна з таких хвиль, в яких рішається доля народів. Московські війська мали численну перевагу, але не маловажним успіхом було те, що Запорозька Січ під проводом Костя Гордієнка стала солідарно по стороні законного гетьмана. Збройна розправа почалася на Січі і туди вислано московські війська. Січ здобуто в маю 1709 р., а дня 27 червня ст. ст. 1709 р. стрінулися війська шведські й українські з московськими під Полтавою. З московськими також було трохи українських військ з партії Скоропадського. Там прийшло до рішального бою. Армія союзників була зовсім розбита, Петро I затріумфував.

Битва під Полтавою була послідньою більшою акцією українського й шведського війська. Грізна донедавна для Петра союзницька армія перестала існувати і її головна частина мусіла капітулювати перед Петром. Тільки невелика горстка її втекла разом з Мазепою і Карлом XII на турецьку територію. Ціла Лівобережна Україна і частина Право-

бережної опинилася під окупацією московських військ.

Але приклонники незалежності України не вважали ще справу скінченою і тим самим втраченою. Українські емігранти згуртувалися у Бендерах біля старого й хорого вже тоді гетьмана, а коли він умер дня 22 серпня 1709 р., то біля Пилипа Орлика, якого в квітні 1710 року вибрано гетьманом України. Орлик і взагалі українська еміграція рахувала тепер на Туреччину. Всім було звісне, що Туреччина не може переболіти свого недавнього погрому і що вона готова до війни зі своїми ворогами. Несподівана московська перемога під Полтавою вказала Туреччині на небезпеку з московського боку. Ще було можливим її усунути тепер, поки була надія, що Україна може ще встоятися як держава. Уложено великий плян. Орлик мав разом зі своїми козаками й союзниками Татарами вдарити на Правобережну Україну, а Турки вислати велику армію для рішучого бою. Українським самостійникам видавалося, що українська справа ще може бути розв'язана по лінії незалежності української держави і тоді навіть було уложено конституцію для України. Ціла Європа мала бачити, чого хоче українське громадянство і яка ціль його боротьби з Петром I.

Конституція Орлика є дуже інтересним історичним документом, показуючи, який політичний світогляд мали тоді вищі українські круги. З цього видно, що козацтво як вище, так і рядове хотіло брати участь в управі державою. Власть гетьмана мала бути обмежена. Він мав полагоджувати тільки пильніші справи й то лише за радою Генеральної Старшини.

Усі важніші справи повинен предкладати гетьман значно розширеній тепер „генеральній Ра-

ді“, яка мала складатися з генеральної Старшини, з полковників і полкової старшини, зі сотників та з делегатів, вибраних від кожного полку. Крім цього, в Генеральній Раді мали брати участь також послы від Запорозької Січи. Генеральна Рада мала бути скликувана гетьманом три рази на рік: на Різдвяні свята, на Великдень і на Покрову.

Так створено орган, який мав бути „соймом“ в українській державі. Нова „Генеральна Рада“, числом коло 250 людей замітна особливо тим, що в ній мали брати участь також представники полків. Це означало, що тут примінено репрезентативну систему що до одної суспільної класи. А в тім нова Генеральна Старшина означала поступ у напрямі демократизації політичного життя в козацько-українській державі. В давній генеральній Раді брала участь тільки козацька старшина до полковників включно і тільки 20 представників від полків тепер побіч представників рядового козацтва також і сотники. Створення нової Генеральної Ради, було уступком для козацької маси, яка давнішими часами брала участь у Загальній, Військовій Раді. Велика різниця була в тому, що давніше у Військовій Раді виступало козацтво, як незорганізована маса, а тут її участь була оперта на виборчій системі.

Генеральна Рада обмежувала власть гетьмана. Але в конституції були ще й інші обмеження: Державним скарбом повинен завідувати Генеральний Підскарбій, як це давніше бувало, а не гетьман, як це було за послідніх гетьманів. Так само тільки Генеральний Суд міг карати старшину за провини, а не гетьман. А всі державні уряди мали бути виборними. Що до податків, то аренди (виріб горілки, тютюну, то що, повинні бути знесені, а Ге-

неральна Рада мала подбати про інші доходи для держави.

Ці точки конституції показували, що в українській державі замість козацької олігархії мала настати козацька демократія. Колиб шукати аналогії між європейськими державами що до політичного ладу, то конституція Орлика 1710. року найбільше нагадує Польщу. Обмежування власти гетьмана відповідає власти польського короля, обмеженого соймом і незалежними від нього урядовцями, а козацька демократія відповідає польській шляхотській демократії, яка розвинулася в Польщі в XVI століттю коштом шляхетської олігархії. Від інших європейських держав відбігає Україна так само як і Польща, бо там чим раз більше міцніла власть володарів, а станові сойми тратили своє давнє значіння. Що в конституції була точка, де говорилося, що в українській державі має бути православна віра пануючою і що треба дбати про те, щоб інші віри не зміцніли надто в українській державі, то це було зроблено цілком на взір того, як робилося тоді скрізь по Європі.

Що до становища української держави навні, то Україна мала бути незалежною, під протекторатом Швеції. Про границі української держави сказано було, що від заходу має бути границею ріка Случ. Українська церков мала бути незалежною від московського патріярха підлягаючи царгородському патріярхові, як це було давніше.

Конституція 1710 року має тільки теоретичне значіння, бо події, що зараз наступили, перешкодили плянам Орлика та його приклонників. Правда, Орлик вирушив в 1711. році на Правобережну Україну зі своїми козаками, січовиками й Татарами, але його похід не дав ніяких результатів. Чогось

більше рішучого можна було сподіватися від походу турецьких військ в тім самім році. 1711 року над Прутом Турки дуже притиснули московське військо, але зараз опісля Туреччина замирилася з Москвою. Полтавського погрому не направлено. Він зостався в цілій силі з тяжкими для України наслідками. Орлик пробував ще раз порушити Туреччину до війни з Москвою, але йому не вдалося. Так само ще одна його проба в 1712 році здобути Правобережну Україну, яка була окупована московськими військами, не дала ніяких наслідків. На цьому скінчилася третя війна козацько-української держави з Москвою. Погром України був невідкличний. По цім Орлик покинув Україну і пробував ще дипломатичних заходів в українській справі, але ці заходи не увінчалися успіхами.

Українська держава й Європа.

Полтавський погром відбився досить сильним відгомонам скрізь по Європі. Там зразу зорєнтувалися, що на полтавськiм боєвищі виросла нова політична сила, з якою треба буде рахуватися європейським державам. Замість могутньої досі Швеції стала тепер Росія, яка зломилла не тільки Швецію, але також і українські змагання що до здобуття політичної незалежності. Разом з тим Україна перестала бути активним чинником у політиці східної Європи. В цій добі вона всеж таки такою була, не зважаючи на зростаючу внутрішню анархію в українській державі. За Дорошенка здавалося навіть, що Україна зможе стати знову такою же могутньою, як за Богдана Хмельницького. Союз України з Туреччиною став незвичайно важним політичним фактом, який міг змінити карту східної Європи на користь України, а разом

з тим уміцнити домінуюче становище Туреччини на довгий час. Подібне значіння мав і союз України зі Швецією за Івана Мазепи. З усього видно, що українська держава представляла собою важний політичний чинник, який міг заважити на долі східної Європи. Східна Європа стояла в цій добі під знаком політичного тріалізму, зложеного з України, Польщі й Москви. А цей тріалізм лежав в інтересі так само Туреччини, як і Швеції таї в загалі тих держав, яких політика вязалась зі східною Європою. Знищення одної з цих держав викликалоби забурення в політичній рівновазі й смертельну боротьбу двох інших держав за гегемонію в східній Європі. Таким чином існування незалежної української держави було корисним фактом з різних поглядів. А це існування було не тільки залежне від зовнішніх політичних обставин, але передовсім від внутрішнього ладу в самій українській державі.

Тодішні європейські держави можнаби поділити на кілька груп з огляду на їх політично-суспільний лад. На континенті вже міцно стоїть монарший абсолютизм, а взірцем під цим оглядом є Франція, яка здобуває на якійсь час перевагу в західній і середній Європі. Побіч неї була Швеція, де також у другій половині XVII століття зломано станови привілеї і створено міцну королівську власть. Шляхом монаршого абсолютизму пішла Данія з Норвегією, німецькі держави з яких на перше місце вибилася брандебурсько-пруська держава, а далі держава, австрійських та єспанських Габсбургів. Подібно представляється справа в Португалії та в італійських державах: Савої й деяких інших. Тільки Голандія, Венеція, Генуя і Швайцарія та ще деякі менші держави пішли республі-

канським шляхом. Тут мішанство з гарним розвитком промислу й торгівлі, а в Швейцарії тісний зв'язок села з містом були чинниками, на яких опиралося державне життя. Зовсім осібно стояла Англія, де по довшій боротьбі між королівською властю й парламентом останній став переможцем, а опертий на почуття національної єдності всіх суспільних верств став взірцем всіх пізніших репрезентаційних тіл на континенті Європи. Але, незважаючи на всі ці різниці, одно було спільне державам західної й середньої Європи: знесення в більшій чи меншій мірі середовічних станових політичних привілеїв. Цього не було однак в Польщі, бо тут у самім розцвіті було станове життя, яке найкраще виявлялося в шляхотсько-магнатській верстві. Тут не було ще державної єдності, а кожний стан стояв осібно зі своїми привілеями. Осібно шляхта, осібно міщанство, два стани, які почувалися взаємно дуже чужими. Тай ще одно звертало в Польщі увагу: тут кріпацтво стояло так міцно, як ніде в інших краях, і тільки східня Німеччина та деякі краї німецьких Габсбургів виказували подібні відносини.

Таким чином Польща стояла позаду європейських держав. Вона могла щойно в будучині піти тим шляхом, котрим ішли європейські держави в другій половині XVII століття, як би не анархія, яка зачалася в Польщі, а яка не тільки перешкоджувала дальшій еволюції в сказанім напрямі, але й стала загрожувати дальшому існуванню польської держави.

Подібним шляхом, як Польща, йшла й Україна в другій половині XVII століття, хоч як вона стояла у ворожому становищі до Польщі. Через те й українська держава з цієї доби стояла позаду європейських держав. Тут так само, як у Польщі

станове життя було в повному розцвіті. Політичне становище козацтва дуже нагадувало польську шляхту, а боротьба козацької старшини з гетьманською властю мала такий самий характер, як боротьба польської магнатерії з королівською властю, і як там побіч шляхетської аристократії прийшла до значіння шляхоцька демократія, так і тут у самій козацькій верстві йшла долішня струя, яка змагала до повалення політичного значіння козацької старшини і до створення козацької демократії. Конституція Орлика 1710 року є документальним ствердженням демократично-козацької ідеології. І це, а крім того обмеження влади гетьмана на користь як козацької демократії, так передовсім козацької аристократії, а далі упослідження міщанства, було причиною, що суспільної рівноваги не було в українській державі так само, як у Польщі. Це викликало внутрішню анархію, яка ще ясніше виступила на Україні, як у Польщі. Над українським народом стояла ще більша гроза втрати своєї держави, як над польським.

При цій своїй подібній еволюції до Польщі Україна всеж таки була звязана з західною і середною Європою, одначе так само, як і Польща. У неї йшла еволюція, хоч і спізненим, але подібним шляхом, як у західній і середній Європі, бо те, що було тоді на Україні й в Польщі, перебули тамті держави ще в середніх віках. Тимчасом зовсім окрему групу від України представляє в Європі з одного боку Москва, а з другого Туреччина й держави, звязані з нею. Їх політична еволюція інакша й незалежна від того, що було в західній і середній Європі.

Огляд восьмої доби.

Осьма доба історії української держави означає занепад цієї держави як під зовнішнім так і внутрішнім оглядом. Найважливіше було те, що українська держава протягом цілої цієї доби, з малими виїмками стояла в унії з Москвою. Переяславський договір 1659 року увійшов у життя, а це означало, що Україна не мала в цій добі політичної незалежності, не рахуючи добрих хвиль за гетьмана Петра Дорошенка. Ще гірше було те, що з упадком Дорошенка впала українська держава на Правобережжю, бо Лівобережна Україна не була настільки міцною, щоби сама одна могла видержати натиск московської держави. Ніколи перед тим, ні за козацьких, ні за княжих часів не було так, щоби політичний осередок України лежав так далеко на сході, як саме тепер. Це була новина, оправдана почасти напрямом української колонізації тих часів, але непожадана для західно-українських земель, які втратили територіальну близькість державної України. При такому положенню політичного осередка на периферіях етнографічної України і при великій її просторі повставала небезпека, що українські землі можуть втратити почуття національної єдності і що західно-українські землі відлучаться від державної України.

Але далеко гірше представлялася справа анархії в українській державі. Під цим оглядом ця доба нагадує третю добу історії української держави, хоч тільки Правобережна Україна зі своєю „Руїною“ може рівнятися з Наддніпрянщиною XIII ст. Тоді політичне життя з центральної України перенеслося на захід, тепер на схід, а тут зосталася політична руїна. Восьма доба зоставила руїну на Правобережжю і таку назву дав її український

народ. — Це була дійсно руїна — й духовна, й матеріальна. Сталося те, що було з деякими німецькими землями в часі трицятилітньої війни.

„Руїна“ на Правобережжю є особливим історичним фактом і тому заслуговує на особливу увагу. При розгляді „Руїни“ було сказано, що суспільність, яка виросла серед революції, не була здатна до еволюції. Запереченням цього міг би бути факт, що за Богдана Хмельницького будова держави йшла дуже скорим ходом. Але річ у тому, що тоді енергія суспільності була звернена навіні, а недавнє польське панування стояло ще всім перед очима й страх перед його поворотом змушував до солідарності. А в тім і особа Богдана Хмельницького була виїмковим проявом такої міцної індивідуальності, що мусіла заважити дуже багато при угрупованню політичних сил України. Генії не з'являються часто і в добі „Руїни“ не з'явився чоловік такої міри, як Великий Гетьмай, не зважаючи на те, що Петро Дорошенко був дуже визначною історичною особою й найвизначнішою в українській суспільності цієї доби. А в тім зазначити треба, що при кінці гетьманування Великого Гетьмана показалися вже початки анархії у вигляді військових бунтів на західнім фронті й опозиції козацької старшини до гетьмана. З цього видно, що анархія була просто елементарним проявом, який скорше чи пізніше мусів з'явитися в українській державі і який не могла здержати ніяка одиниця, хочби з якою сильною волею. Анархія була наслідком особливого психічного настрою одної частини української суспільності. І тут знову степ, як колись при розкладі давньої київської держави, відіграв негативну роль. Існування степів з людною, що не була міцно зв'язана з землею, з хліборобством

а жила в первісних господарських формах мусіло шкідливо впливати на населення української держави. „Степовий світогляд“, який опирався на негуванню міцних організаційних форм, на негуванню держави, а ставляв собі ідеалом безмежну свободу й волю одиниці, незв'язану формами, що їх витворила тодішня європейська цивілізація, мусів бути суперечністю до української держави, яка будувалася саме на основах європейських. І хоч одна частина цієї степової людности була на свій лад зорганізована в Запорозькій Січі, то й ця Січ, де панувала однобічна, тільки військова а не громадянська дисципліна, була занадто степовим витвором, щоби стати на таких основах, на яких стояла українська держава. Між нею й українською державою була суперечність, яка довела до взаїмних конфліктів. Січ являється антидержавним, деструктивним елементом і таким вона є не тільки за Брюховецького, але з малими виїмками протягом цілої цієї доби. І цей антагонізм Січі до української держави був другою характеристичною рисою, якою визначалася ця доба. Він дуже причинився до анархії в українській державі.

Некорисною обставиною в цій добі було також те, що європейська цивілізація переходила на Україну через польську призму. Польща другої половини XVII ст. попала була в анархію, хоча без порівняння меншу, як Україна, але всеж таки досить виразну. Законодавство стало в Польщі на мертвій точці, а адміністрація без езекутиви. Такі події, як усунування короля, вибраного законним способом, і признавання польською шляхтою нового короля (Станіслава Лещинського), накиненого заграничною силою, або просто таки перехід шляхти до табору наїздника на Польщу, шведського короля Карла X Густава, мусіли мати вплив і на відносини

на Україні. Скинення з гетьманства чи то Многогрішного, чи Самойловича при чужій допомозі мало свої аналогії в польській історії. Таким чином від заходу йшов на Україну „світогляд анархістичного польського шляхтича“, щоби тут стрінутися зі „степовим світоглядом“. Оба ці світогляди мусіли дуже шкідливо впливати на політичні відносини в українській державі. Тимчасом, як вищі українські верстви, які освітою були ближчими Польщі, приймали „світогляд польського шляхтича“, нижчі верстви діставалися під вплив степовика-Українця. А наслідок цього був: повстання негативного типу Українця. І цей негативний тип довів до руїни української держави на Правобережжю.

Трохи ліпше представлялася справа на Лівобережній Україні, де консолідація суспільности ставала кращою, але Лівобережна Україна без Правобережної була занадто слаба, щоби стати незалежною. Були одначе в цій добі дві хвилі, коли здавалося, що Україна забезпечить свою незалежність. Це було раз за Дорошенка, коли він стояв на вершці своєї могутности, а другий раз у хвилі, коли побідні шведські війська увійшли на Україну, щоби тут разом з українськими військами звести рішучий бій з Москвою. Але за цими ясними хвилями прийшли зараз темні. Капітуляція Петра Дорошенка в 1676 році означала кінець всеукраїнської держави, а полтавський погром 1709 р. означав кінець незалежності східно-української держави. Це був остаточний результат цієї доби.

ДЕВ'ЯТА ДОБА (1709-1782).

Значіння битви під Полтавою. Гетьман Іван Скоропадський. Скасування гетьманства 1722 р. Малоросійська колегія. Гетьман Данило Апостол.

Битва під Полтавою мала величезне значіння, не тільки для України, але взагалі для цілого Сходу й Півночі Європи. Перед полтавською битвою стояла можливість утворення міцного антимосковського блоку, зложеного зі Швеції, Польщі й України. Унія України з Москвою мусіла би бути розірваною, а українська держава стала би незалежною. Тимчасом московська перемога все те змінила цілковито. Замість Швеції тепер здобула перевагу на сході Європи московська держава зі шкодою для згаданих вище трьох держав. Правда, полтавська битва не закінчила ще Північної війни, котра затягнулася аж до 1721 року, але це не змінило вже справи на користь Швеції. Швеція вийшла з цієї довголітньої війни така ослаблена під мілітарним і фінансовим поглядом, що від того часу перестала бути першорядним чинником в європейській політиці й зійшла на становище навіть треторядної держави. Не ліпше вийшла й Польща, бо хоч вона вигнала Лещинського, накиненого їй Карлом XII, то все ж з цього нічого не виграла, бо на польським престолі засів знову

нездарний Август II, який піддався під опіку Петра I. Це був початок вмішування Росії у польські справи, який скінчився затратою політичної незалежності Польщі й розчленуванням її між три сусідні держави.

Найгірше вийшла Україна. Для неї полтавський погром був також рішачим і наслідки його на Україні показалися найшвидче. Гетьманська Україна опинилась в руках московських окупантів, які господарювали тут по своєму, не питаючися нового гетьмана. Тепер не було що говорити про самостійність України. Царське правительтво стало на становищі, що Україна є складовою частиною великої російської держави й тільки тим вирізняється, що має автономію. З цього виходило, що одним сувереном України є цар, а гетьманська власть є тільки пережитком давніших часів. Тому надавати землю на Україні має тільки цар, а не гетьман, хоч перед полтавською битвою воно було інакше. Гетьманська власть була тільки толерована, без якої Москві можна б дуже добре обійтися. А втім її дуже обмежено. Передовсім до Скоропадського приставлено московського боярина Ізмайлова, без згоди якого гетьман не смів нічого робити.

В 1710 році відкликано Ізмайлова, а встановлено двох московських високих урядовців резидентами України. Оба ці резиденти були разом контролерами гетьмана, якому царське правительство не довіряло, хоч яким уляглим чоловіком показувався Іван Скоропадський. Так само великим ударом для гетьманської влади було те, що цар з поминенням прав гетьмана сам не раз іменував полковників та иншу козацьку старшину, звичайно зпоміж Москалів. Щоби міцніше тримати в руках гетьмана, назначено йому на резиденцію, замість

спаленого московськими військами Батурина, Глухів, положений під самою московською границею. Там стояло два полки московських військ, щоби гетьман мав цілком звязані руки. А найгірше було те, що всі московські війська — а було їх на Україні десять полків — мусіло удержувати гетьманське правительство. Чужі війська стояли на Україні, а тимчасом козаків висилано на копання каналів і будування кріпостей то до Петербурга, то до Астрахані, то на Кавказ. При таких роботах вигибали козаки тисячами. І нічого не помогло, що гетьман Скоропадський вислугуваввся Москві і ще в 1711 році зруйнував на приказ царя нову Січ, що її оснували собі січовики над рікою Камінкою, по правім боці Дніпра.

З усього було видно, що цар Петро стояв міцно при своїому пляні: знищити самостійність України. Виразним знаком цього було те, що українські справи, які належали до Міністерства закордонних справ нарівні зі справами інших держав, в 1722 р. переказано сенатові. І тому, коли в 1722 році помер гетьман Скоропадський, цар рішив не допускати до вибору жадного гетьмана. І дійсно зараз тоді встановлено так звану Малоросійську Колегію, зложену з шістьох московських командантів з Веляміновом на чолі. Це була контрольна власть над генеральною і військовою канцелярією, над судами, навіть над найвищим військовим судом, мала взяти вона в свої руки й українські фінанси.

Скасування виборного гетьманату, а ще гірше — встановлення Малоросійської Колегії, яка зовсім не вязалася з українською адміністрацією, а була накинена згори, було ярким насильством над Україною з боку царя. Рік 1722 це кінець самостійної української держави. Замість того

існував на Лівобережній Україні політичний організм, який був чимось посереднім між державою й автономічною провінцією і який названо в Петербурзі урядово „Малою Росією“. І з цим мусіла погодитись українська суспільність. Від неї вимагано, щоби вона своєю державою признала російську імперію, а всякі думки про самостійну Україну закинула. Ціла українська історія мала бути вичеркнена зі світогляду української суспільности, бо вона від Виговського почавши, представляє зраду всеросійської державної ідеї.

Розуміється, що українська суспільність не відразу прийняла московський світогляд. До неї треба було поступово підходити і чимось оправдати нові політичні зміни. А йшло головне про те, щоби перед менше свідомою масою, перед рядовим козацтвом та селянством оправдати встановлення Малоросійської Колегії. Ця Колегія мала ніби то ставати в обороні селянства, якому робила кривду козацька старшина. Одначе цар не вважав можливим зовсім скасувати гетьманство й зараз по смерті Скоропадського іменував гетьманом („наказним гетьманом“) Павла Полуботка.

Але ці заходи не могли закрити правди перед очима народу. Українська суспільність добре вже пізнала московські методи й не забула страшних репресій перед полтавською битвою. А в тім Москалі поступали так, що далі дратували українську суспільність. Начальник Колегії Велямінов поводився грубо навіть із самим Полуботком, а московська військова старшина й рядовики допускалися надужить, здирали народ і робили йому різні кривди.

В таких обставинах тяжко жилося козацькій старшині. Вона не могла переболіти утрати політичної самостійности України і свого визначно-

го становища в ній. Але приходилось всетаки годитися з долею й ратувати бодай те, що зосталося. Цим шляхом пішов і Полуботок. Він старався запровадити лад в адміністрації, а передосім у судівництві. А коли його візвано до Петербурга, то він разом із старшиною вніс петицію до царя, щоб Україні повернено давні права. Розуміється, що це ні в чім не змінило політики Петра I, а на оправдання цієї політики була петиція стародубського полку, в якій просилося московських судів і московських полковників. Ця петиція була замовлена Веляміновом, але вона всетаки показувала, до якої нікчемности були вже тоді здатні деякі круги української суспільности. Стародубська петиція, це якраз відповідний додаток до факту проклинання гетьмана Мазепи українським духовенством.

Самому Полуботкові пішло як найгірше. Тоді, як він перебував у Петербурзі, цар вислав на Україну Румянцева з тим, щоби дістати від населення відповідь, яких порядків воно собі бажає: московських чи українських. Тоді Полуботок дав знати своїми післанцями на Україну, щоби ніхто не боявся виявити вільно свою думку. Це йому признали провиною і його вкинено до в'язниці, де він по кількох місяцях помер у 1724 році. Старшина довший час зоставалася ще у в'язниці. На Україні став паном ситуації Велямінов.

В таких обставинах смерть Петра I в 1725 році була щастям для України, бо його наслідники не виказали стільки енергії в нищенню самостійности України. Але виразна зміна настала щойно в 1727 році. Тоді вступив на царський стіл малолітній Петро II, а його опікуни не зумали йти політичними шляхами Петра I. Вони були того погляду, що скрайно-централістична політика може викликати

непожадані наслідки й тому воліли йти на уступки на точці федералізму. З цього вийшла користь для України, бо зараз в 1727 році скасовано Малоросійську Колегію, тих старшин, що ще сиділи в арешті в Петербурзі, випущено на волю, а що найважливіше — дозволено вибрати гетьмана. І дійсно в 1727 році вибрала старшина в Глухові „за порадою“ московського резидента, Наумова, гетьманом Данила Апостола. Українські справи передано з сенату знову до Міністерства закордонних справ.

Але на цьому скінчилися всі полекші, бо разом з вибором гетьмана московське правительство предложило так звані „рішительні пункти“, де застерігало собі право інгеренції у внутрішніх справах України. В цих „пунктах“, було між иншим сказано, що гетьмана можна вибирати тільки за царським дозволом; що кандидатів на полковників і генеральну старшину, в кількості трьох на одно місце мається представляти цареві, а цар має іменувати одного з поміж них. В Генеральнім Суді має бути по три Українців і Москалів. Московські війська, які стояли на Україні, мали бути розквартировані й прохарчовані коштом українського населення. Ці точки звязували дуже міцно Україну з Московщиною на некористь першої. Унія з Москвою давно вже перестала бути тільки персональною. Її цілком знівечено за Петра I, а хоч тепер відношення Москви до України по часті змінилось, то всеж унія України з Москвою була тепер оперта на нерівнорядности спільників. Українська держава підпала під залежність московської держави.

Зі смертю царя Петра II в 1730 році, за цариці Анни, почалися знову гірші часи для України так, що коли Данило Апостол тяжко захорував в 1733 році, то московське правительство не дозволило, щоби генеральна старшина заступала

гетьмана в управі, а назначило Управляючу Раду, зложену з трох Українців і трох Москалів з кн. Шаховським на чолі. Це було підготуванням нового правительства на випадок смерти хорого гетьмана. На це не треба було довго чекати, бо в 1734 році гетьман умер.

Апостол був гетьманом, який вважаючи на реальні обставини, провадив умірковану політику що до Москви. У внутрішній політиці змагав до зміцнення гетьманської влади, до запровадження порядку в адміністрації, до усунення хабарництва і надужить. Тоді зреорганізовано також судівництво і скарбовість, а особна комісія мала зібрати разом усі українські закони й права. Зі смертю Апостола настали знову гірші часи на гетьманській Україні. Москва не дозволила на вибір нового гетьмана, й Україною стала управляти згадана вище Управляюча Рада.

Політичне положення східної Європи й політичні вигляди для України в часі від 1733 до 1739 року.

З усього було видно, що московська рука чим раз більше тяжіла над Україною. Видобутися з цього прикрого положення власними силами Україна не могла і з цього здавали собі добре справу не тільки на Україні, але й емігранти Мазепинських часів. Зосталася надія на чужу інтервенцію в справі України. Але й ця інтервенція по прутським мирі 1711 року виглядала дуже далекою. Вважаючи, що Швеція й Польща були тоді вже обезсилені, зосталася тільки Туреччина разом з Кримом і в решті Австрія, яка по двох побідних війнах з Туреччиною 1699 і 1718 року стала могутньою державою і важним чинником в політиці східної Європи.

І сталося так, що саме тоді стрінулися з собою суперечні інтереси Австрії й Росії і то якраз з приводу України. Політика Петра I, змагала до того, щоб знищити Україну не тільки під політичним поглядом, але також і під поглядом економічним. Ішло про те, щоби гетьманська Україна перестала бути самостійною під економічним поглядом і стала залежною від Росії. В тій цілі поробило царське правительство ріжногогс рода застереження що до торгівлі гетьманської України, а між ними й такі, що робили неможливою дальшу торгівлю гетьманської України зі Шлезком, який тоді належав у цілості до Австрії. Отже саме тому Австрія виступила в обороні шлезько-української торгівлі й інтервенювала в цій справі. Але до конфлікту не дійшло, бо Росія поробила деякі уступки і в 1723 році між обома державами прийшло до порозуміння. Це було некорисно для України, бо економічно вона на тім майже нічого не виграла, а на політичнім небосклоні зарисувався австрійсько-російський союз. До такого союзу прийшло дійсно, тоді, як у Польщі вмер Август II. Обидві держави зобов'язалися тоді посадити на польськїм престолі його сина, Августа III.

Але це викликало велику європейську війну, в якій по однім боці стояла Австрія і Росія, а по другім Франція, Еспанія й Сардинія. Польща була пасивною в цій війні. Вкінці Август III здобув перевагу над французським кандидатом, Станиславом Лещинським.

Наслідком того всього ожили надії гетьмана Орлика та його приклонників. Була можливість, що в разі поразки Австрії французські війська могли посадити в Польщі Лещинського, а тоді й Польща моглаб активно виступити проти Росії. Політична ситуація поліпшувалася на користь

України, бо австрійські війська програвали на всіх фронтах, а що найважливіше, — Кримська Орда почала нападати на Московщину й Туреччина лагодилась до війни з Росією. Орлик мав надію, що й січовики виступлять проти Росії і таким чином можна буде й гетьманську Україну підняти на Росію.

Туреччина дійсно почала в 1735 році війну з Росією, але січовики, яким не довго перед тим дозволено вернути на Запоріжжя, zostалися вірними Росії. З плянів Орлика нічого не вийшло. Австрія заключила в 1735 році мир зі своїми противниками і таким чином війни не перенесено на схід Європи. Август III лишився в Польщі, а російсько-турецька війна скінчилася в 1739 програною Туреччини. Росія дістала чорноморські степи без морських берегів і таким чином оперезала гетьманську Україну ще й з полудневого боку. Озів мав бути знесений як твердиня і в такому виді переходив знову до Росії.

Так розв'язалися воєнні конфлікти, які, здавалося, могли корисно вплинути на долю України. Сама Україна не показала ніякої активності на свою користь, хоч можна припускати, що Орлик розвинув свою агітацію в напрямі антимосковського повстання. Це було доказом, що українське громадянство, хоч не погоджувалося зі своєю політичною долею, однак не мало сили її змінити.

Управляюча Рада на Україні 1734—1750. Гетьман Кирило Розумовський (1750—1764). Кінець гетьманства 1764 р. Скасування автономії гетьманської України 1782 р.

Управляюча Рада, яку поставлено на чолі адміністрації гетьманської України, складалася

з шістьох людей: трьох Москалів з князем Шаховським і трьох Українців з генеральним обозним Лизогубом. Україну знову піддано під опіку петербурзьського сенату на доказ, що вона є тільки складовою частию російської держави. З усього було видно, що вертаються часи Петра I. Московські окупанти розвели на гетьменщині терор, побоючися повстання на Україні. Зачалася тоді масові ревізії й арештування особливо старшини так, що ніхто не був певний свого життя і майна. Характеристичною подією було скинення з митрополичого престоло Ванатовича, а з урядів — ігуменів київських монастирів за те, що вони в царський день не відправили молебнів. А вже до розпуки доводили народ московські війська, які підчас російсько-турецької війни були стаціонавані на Україні. Вони забирали коні, воли та й взагалі весь господарський прибуток, не оглядаючися ні на розпорядки, ні на закони. Протягом цілої війни від 1735 до 1739 року Лівобережна Україна мусіла удержувати великі московські армії. Та найгірше було те, що багато народу пігнано на війну, чи то до фронтової служби, чи то з підводами, то що. І тому не диво, що московський міністр Волинський, переїхавши в 1737 році Україну, писав таке: „До самого візду мого на Україну не думав я, що така вона пуста і так багато народу пропало, а й тепер стільки вигнано (на війну), що не зосталося й стільки хліборобів, щоб їм самим для себе збіжжя посіяти, і хоч то вважають за їх упертість, що багато поля лишилося без засіву, але як по совісти розсудити, то й робити нема кому і нема чим, бо вже стільки торік волів викуплено й на підводах поморено, а тепер ще й понад те з одного ніжинського полку взято в армію 14.000 волів,

а скільки з інших полків узято, того докладно сказати не можна“.

Ці слова очевидця найкраще показують, яку тяжку долю переживала тоді гетьманська Україна. Але заким вона мала впасти ще нижче й зовсім затратити свою політичну індивідуальність, настало ще кільканацятилітнє інтермеццо, трохи відрадніші обставини. Вони тісно вязалися з відновленням гетьманства в 1750 році.

Це відновлення було ділом козака Олекси Розумовського, який здобувши вплив на царицю Єлисавету, зумів це використати для добра свого народу. Єлисавета згодилася на відновлення гетьманства й гетьманом мав стати молодший брат Олекси, Кирило. Тільки тому, що він був ще молодим, треба було пождати з вибором гетьмана. Зроблено це щойно в 1750 році. Тоді оповіщено вибір гетьмана і він відбувся в 1750 році в Глухсві. Вибраний був кандидат цариці Кирило Розумовський. Тоді знову передано справи Гетьманської України Міністерству Закордонних Справ. (Недовго опісля передано їх на бажання самого Розумовського сенатові, бо гетьман посварився з Міністерством). Під власть гетьмана віддано також Запорозську Січ. Ішло про те, щоби Січ провадила таку саму політику, як і Гетьманщина. Московське правительство тепер більше боялося за Січ, ніж за Гетьманщину і недовіряло січовикам. Воно знало дуже добре, що „Орликівці“, які перебували в Бакчисераї, ще в 1735 році хотіли відтягнути січовиків від Росії і звязати з Кримом. Але факт злуки Запорожжя з Гетьманщиною реального значіння не мав і Січ зосталася й далі самостійною.

Гетьман Розумовський мав європейську освіту його зроблено було перед тим президентом петербурзької Академії Наук, але він стояв здалека від

українського життя й перебував у Петербурзі. Замість його управляла гетьманською Україною Генеральна Старшина. Всеж таки на Україні полекшало, бо московських урядовців покасвано, а московські війська, рахуючися з впливами Розумовського, поводитися краще. Користаючи з того, Генеральна Старшина перепровадила деякі реформи в судах. Взагалі за гетьманування Розумовського життя на Україні плило спокійно. Забулися часи терору й старшина осмілилася виступати з проектом зробити гетьманську зладу спадковою в родині Розумовських. Але це було вже по смерті протекторки Розумовського, цариці Єлисавети Катерина II, що вступила на царський престол по короткім пануванню царя Петра III, пішла політичними шляхами Петра I, і рішила скасувати автономію як Надбалтійських провінцій так і України. Хоча Катерина II ставилася прихильно до особи Розумовського, проте не зробила тут виїмка і настрашившись проекту що до родини Розумовських, зажадала від гетьмана, щоби він зрікся гетьманської гідности. Хоч як нерадо, але під загрозою втрати ласки цариці Кирило Розумовський зрікся гетьманства. Дня 10 листопада 1764 р. видала Катерина II маніфест, в якому проголошено, що Кирило Розумовський зрікся гетьманської власти. Провибір нового гетьмана не було жадної згадки. Ця подія означала кінець гетьманства на Україні.

Гетьманство було щиро українською інституцією, витвореною українським народом. Початок цієї власти був на Запоріжжю, де вона мала спочатку чисто військовий характер. Щойно поступенно стала вона адміністраційною властю на певній часті української території. Від часу Великого Гетьмана стало гетьманство суверенною властю

в козацько-українській державі. Предтечею гетьманів можна вважати Дмитра Вишневецького, але щойно від кінця XVI століття власть січових отаманів запустила глибше коріння на українській території і тому, коли рахувати від Криштофа Косинського, то гетьманська власть існувала на Україні коло сто сімдесяти років. Як що рахувати від часу, коли повсталася самотійна козацько-українська держава, тобто від 1648 року, то гетьманів було тринадцять, не рахуючи тих, що їх власть мала за кагдо льокальне значіння, а всі вони разом панували сто шіснацять років. Це числа не надто великі, але всеж таки інститут гетьманату тісно зв'язався з українською історією.

По усуненню з гетьманства Кирила Розумовського на Гетьманщині встановлено знову „Малоросійську Колегію“, зложеною цим разом з вісьмох людей: чотирьох Українців і чотирьох Москалів. Але в дійсности ціла власть належала до начальника Колегії, графа Румянцева. Такі інструкції достав Румянцев і так держався він цілий час на Гетьманщині. Він став генерал-губернатором на Україні. Маючи таке міцне становище, Румянцев поводився на Гетьманщині, як пан-володар, поступаючи дуже суворо з українським громадянством.

Видко було, що наближається кінець автономії Гетьманщини. Не допомогло й те, що депутати від усіх українських суспільних клас, які мали на заклик цариці Катерини II висказати свої бажання, висловилися за відновленням давньої автономії гетьманської України та покликувалися на давні права. В 1780 році заповіджено було з Петербурга, що автономія Гетьманщини буде знесена, а дня 27. жовтня 1781 вийшов царський указ, яким касовано автономію Гетьманщини, касовано „Малоросійську Колегію“, яка в тих обставинах була в сетаки бодай

тінню давньої автономії, касовано осібну українську адміністрацію, суд і військо, і таким чином зрівнювано зовсім Гетьманщину з іншими провінціями російської держави. В 1782 указ увійшов у життя і цей факт означив кінець автономії лівобережної України. В 1783 році заведено врешті на гетьманщині російську податкову систему. Гетьманщину поділено на три губернії Київську, Чернігівську і Новгород-Сіверську. Україна перестала існувати як політична індивідуальність.

Таким чином рік 1782 є епохою в українській історії. Він є дальшою консеквенцією 1709 року. Тоді впала самостійність української держави, тепер звалено українську політичну будівлю цілковито.

Гетьманська Україна і Запорозька Січ. Зруйнування Січи в 1775 році.

З хвилею, коли зачалася агонія українсько-козацької держави, тим більшого значіння набрала знову Запорозька Січ, бо тільки тут ще розвивалося українське життя досить самостійно, хоч і з певними обмеженнями з боку Росії. А становище тодішньої Січи дістало тим більшу вагу, що якраз у часах агонії Гетьманщини Січ переходила дуже важну еволюцію, яка в інших обставинах могла стати знову такою державно-творчою силою, якою вона була в другій половині XVI і в першій половині XVII.

Для Січи полтавський погром мав теж дуже велике значіння, бо побідна Москва не пустила розбитих під Полтавою січовиків на Запоріжжя. Вони мусіли шукати захисту деінде, а коли заходи Орлика не дали жадних наслідків, січовики пішли

під прстекцію Криму і заснували собі Січ на татарській території. Щойно в 1734 січовики дістали дозвіл вернути на Запоріжжя. Вони дійсно вернули туди в числі 7000 і заснували звісну в історії Нову Січ. Московське правительство поставило їм умову, що вони будуть підлягати головному командантові московських військ на Україні. Москва дбала, щоби мати в руках січовиків, і хоч в 1750 р. піддано Січ під власть гетьмана Розумовського, то зроблено це тільки тому, що московське правительство хотіло при помочі Гетьманського правительства держати Січ в руках міцніше

В дійсности Січ була далі самостійною і не думала піддаватися приказам гетьманського правительства. А в тім між Гетьманщиною і Січю була згода, бо вони себе взаємно тоді потребували. Гетьманська Україна потребувала соли, якою торгували Запорозці, тай інших товарів, що їх привозили Запорозці з Криму й Туреччини, а Січ потребувала хліборобських продуктів з Гетьманщини. Була ще одна справа, яка лучила Січ з Гетьманщиною. Це було те, що в граничнім поясі між Гетьманщиною й Січю зачало московське правительство почавши від 1730 р. будувати кріпости й заселювати край військовими кольоніями, зложеними з Сербів, Українців і Москалів. Разом з тим московські діличі, що мали свої посілости в полудневій часті Гетьманщини, хотіли усадовитися на запорозьких землях, заселених заходами Січи. Це було причиною ворожнечі між Січю і московським правительством та московськими панами з Лівобережної України в другій половині XVIII ст. Ця кольонізація загрожувала не тільки Січи, але й Гетьманщині. Наслідком цього Січ стала відділеною територіяльно від Гетьманщини і таким чином Москва перешкодила можливості утворення тіснішої

політичної й економічної кооперації Гетьманщини з Запорозькою Січю. Московське правительство старалося ріжними способами обезсилити два тодішні центри українського політичного життя.

Запорозька Січ тільки на одинацять років пережила знесення гетьманства. Її зруйнували московські війська в 1775 р., саме в тім часі, коли завдяки кольонізаційній політиці посліднього кошового, Петра Кальнишевського починала витворюватися міцніша підстава, оперта на хліборобстві, для дальшого існування Січи. Вигнані січовики заснували собі кілька нових Січей, то над Дунаєм, то в Банаті, але ці Січи не дійшли ніколи до більшого значіння. Державно-творчу працю розвели тільки потомки так званого „Чорноморського війська“, себ то тих січовиків, яким Росія в 1783 р. признала осібну військову самоуправу. Переселені в 1792 р. над Кубань ці Кубанці, маючи й надалі військову самоуправу, взялися до державного будівництва підчас великої російської революції 1917 року. Це сталося рівночасно з тим, як на Великій Україні повставала в 1917 р. нова українська держава.

Географічні обставини. Кольонізація. Населення гетьманської України та його заняття.

Торговля України й московська політика.

Географічне положення української держави змінилося в цій добі наслідком псширення української етнографічної території на сході аж по Дін. Через те положення української держави перестало бути таким періферичним, як у попередній добі. Всеж таки велике віддалення її від західно-українських земель було причиною, що державна Україна

втратила політичний зв'язок із західною Україною. Ніколи перед тим, навіть за часів розкладу наддніпрянської України в XIII і XIV ст. не відчужилися так деякі частини України, як саме в цій добі. Це був розлам України, який і досі зостався по части у відмінній політичній ідеології Галичини й усіх інших українських земель.

Дуже важною подією було те, що українська держава діставала чим раз виразніші границі й то не тільки від сходу, від сторони Слобідської України, але навіть по части й від полудня. Тільки ж ця подія не вийшла на користь державній Україні, бо вона не допускала можливості її територіяльної експанзії в обох цих напрямках. Як на сході, так і на полудні оперезували московські кріпости й військові кольонії гетьманську Україну. Таким чином відсунення татарсько-турецької границі далі на полудне, яке було наслідком побідно для Росії закінченої російсько-турецької війни 1739 р. в результаті було некорисним для України, бо через те українська держава була з трьох боків оперезана землями, які були в московських руках. Наслідком цього гетьманська Україна була відтята також і від Запорожжя. Все те вказувало на політичну й стратегічну програму України у відношенню до Москви. І це був один із тих елементарних фактів, який змушував гетьманську Україну закинути політичний сепаратизм і держатися політичного зв'язку з Росією. Чорне море, яке колись відогравало таку корисну ролю в розвитку давньої київської держави, перестало цілком відогравати ролю в політиці української держави. Українська держава мала замкнену дорогу на світ і зосталася в сфері московських, по части також і польських впливів.

Кольонізація виказала в цій добі також важні

зміни. Українська колонізація поширялася на сході й на півдні чим раз далі, але нове було те, що побіч української колонізації з'явилася на українських степах також і московська, яка могла раз на все відтяти український елемент від Чорного моря, як би він не показав міцної колонізаційної експанзії в цьому напрямі.

Одно було втішне що населення Гетьманської України дуже зросло так, що в хвили знесення гетьманства воно виносило коло чотирі й пів мільона голів. Це було на всякий випадок поважне число, як що рахувати, що в 1762 р. ціла російська держава разом із Гетьманською Україною мала не більше як 19 мільонів населення.

Що до способу заняття населення, то воно — розуміється — і в цій добі було в подавляючій більшості хліборобським. З хліборобством було тісно зв'язане скотарство, а разом з тим і торговля, бо великі земельні власники, отже передовсім козацька старшина, провадили на більшу скалю також торговлю хліборобськими продуктами, навіть із заграничними краями.

Не зважаючи на те, що населення Гетьманщини швидко збільшалося, добробут його також збільшився завдяки тому, що Гетьманська Україна не переживала якихось більших катастроф. В тім часі настала на Гетьманській Україні інтензивніша хліборобсько-скотарська господарка. Це значно збільшило продукцію на Україні, а слідом за тим могла гарно розвинути загранична торговля, якби не перешкоди, що їх стрінула вона з боку московського правительства.

Аж до часів полтавської битви Гетьманська Україна була подібною що до якості до продукції московської держави і тому Україна не потребувала Московщини, як краю, звідки можна би щось

імпортувати, як рівнож не могли рахувати на Московщину як ринок збуту для своїх товарів. Наслідком того між Україною і Московщиною торговельні взаємини були дуже слабкі й обмежувалися властиво тільки до того, що через Гетьманську Україну йшла транзитна торгівля футрами до середньої Європи. Замість того Україна стояла в тісних торговельних взаєминах із середньою, а навіть потрохи з західною Європою. Торговельні шляхи з України йшли передовсім на захід, через Правобережну Україну, Волинь і корінну Польщу до Шлезка і Гданська, а через білоруські й литовські землі до Кенігсберга. Гетьманська Україна експортувала туди свої сирівці, а на Литву й Білу Русь і до Кенігсберга вивожено головно збіжжя. Сюдиж, як і до Гданська й на Шлезк, експортовано й волів, юхт, віск, лій, сало, олію, щетину, вовну, горілку, тютюн і хміль. Особливо торгівля збіжжям і волами стояла на визначному місці. Гетьманське правительство дуже сприяло цьому експортові зогляду на те, що козацька старшина теж брала участь у торгівлі, особливо волами та збіжжям. Натомість імпортувала Гетьманська Україна зі Шлезка господарські прилади й вовняні вироби. З Гданська привожено сукна, люксусові товари та зброю, яку привожено також певно й з Кенігсберга. Через Шлезк входила Гетьманська Україна в торговельні зносини не тільки з Австрією, але й з Німеччиною, а є також звістки, що купці з Гетьманської України входили в торговельні зносини з Голландією та Францією.

Ця західна торгівля була для України найважливішою й саме на ній опирався добробут Гетьманщини. Полуднева торгівля, з Кримом мала далеко менше значіння і відбувалася туди при посередництві Запорожжя.

І от Петро I рішив взятися до переустрою української торгівлі, а цей „перестрій“ мав скінчитися тим, що Гетманська Україна мала стати залежною під економічним оглядом від Москви. Стали появлятися царські укази, на підставі яких невільно було вивозити товарів з України з центральної і західної Європи через Польщу, а тільки московськими пристанями. На такі пристані призначені були Петербург і Архангельськ, а на полудні Озів. Таким чином Україна ставала залежною від Московщини що до торговельних шляхів.

Але крім цього московське правительство завело протекційну систему для московської торгівлі зі шкодою для України. І так воно наказувало імпортувати деякі товари на Україну тільки тому, що це робило би конкуренцію московському промислові. Отже не вільно було імпортувати сукна, ігол, полотна, панчіх і т. д. Знову вовну не вільно було вивозити з України, щоби змусити Українців продавати вовну тільки до московських фабрик.

Але найгіршою шкодою для української торгівлі було те, що московське правительство протекціонувало московський елемент, а саме великих земельних власників, які по полтавським погромі підіставали в значній кількості землі поконфісковані у „Мазепинців“, тобто приклонників Мазепи.

Така політика московського правительства, яка почалася за Петра I і ще опісля не перевелася, мала дуже лихі наслідки. Вона викликала факт, що 1) Українська торгівля стала залежною від Московщини, 2) Занепад української торгівлі; 3) Занепад українського промислу; 4) Занепад міщанської класи на Україні і 5) Повстання московського елемента на Україні. Що така еволюція господарства на Гетьманській Україні йшла рівнобіжно з занепадом політичної самостійності її, це ясне.

Одне дуже добре доповняло друге і приготувало для Гетьманської України катастрофу.

Інша річ, що українська торгівля мала перешкоди також інакшого рода, які не були наслідком особлившої політики московської політики, а наслідком тодішніх обставин як у Москві, так і в Польщі. Як в одній, так і в другій державі були численні надужиття, що до митових оплат, а не раз не обходилося також без рабунків. Це причинилося також немало до того, що Гетьманська Україна не могла використати як слід своєї продукції і розвинути добре свою торгівлю.

Ці економічні обставини показали свої наслідки також і в суспільному ладі Гетьманської України.

Суспільний і політичний лад на Гетьманській Україні від полтавського погрому до упадку автономії України.

Суспільний лад на Гетьманській Україні є далшим продовженням еволюції попередньої доби. Він щораз більше зближається до тодішнього європейського ладу, значить, стає аристократичним. Це видно передовсім з того, що велика земельна власність дуже міцніє під економічним поглядом. Вона є тою суспільною клясою, яка завдяки панщинним порядкам найбільше продукує, ще й провадить торгівлю хліборобськими продуктами на велику скалю. Тільки ж що до свого національного складу вона у цій добі значно змінюється, бо багато землі на Гетьманській Україні дісталось в руки московських дворян. Це сталося завдяки зга-

даній вище конфіскації земель у Мазепинців, які віддано московським дворянам.

Цей факт має величезне значіння, бо це був початок помосковщення України, яке протягом ХІХ ст. дійшло до великих розмірів.

Що до суспільної політики, то московське дворянство йшло шляхами козацької старшини. Воно так само, як і старшина змагало до того, щоби панщина стояла міцно на Україні. Тому не тільки поневолено селянство, так званих з польська, „посполитих“, але бувало й таке, що навіть козаків змушувано до панщини й таким способом роблено з них „посполитих“. А в тім став загальним погляд, що „посполиті“ не мають земельної власности і що вони сидять тільки на ґрунті пана діди́ча, відповідно до того, як це говорилося в Литовськiм Статуті, який в найновішій редакції виказував багато польських впливів.

Побіч приватної великої земельної власности були ще так звані „ранові маєтності“, які одначе в цій добі звичайно переходили до рук одної і тої самої родини. Це показувало, що вони колись, по упадку автономії Гетьманщини, мали стати приватною власністю бувшої козацької старшини. З гетьманською властю було звязане посідання Гадяцького ключа й Биківської волости.

Побіч великої земельної власности, що була в руках старшинських родів, так званих „бунчукових товаришів“ і московських дворян, були ще в цій добі, як і в попередній, великі земельні посілости церковні, особливо монастирські. Найбільше було їх у Чернигівщині. Щойно по упадку автономії Гетьманської України знесено в 1786 р. церковні земельні маєтки. Козацька старшина задержала свої посілости й по упадку автономії.

Велика земельна власність розвивалася кош-

том селянства, на яке наложено в цій добі ще більші тягарі. Крім двох днів панщизняних селянство було змушуване до данини в натурі. Таке положення викликавало невдоволення між селянством, але тільки раз, по смерті Скоропадського, дійшло до селянських розрухів, які здушив Павло Полуботок. Гайдамацький рух, що протягом XVIII, а особливо в 1768 р. виступив з великою силою на Правобережній Україні, в гетьманській Україні не розвинувся. Тут все таки не було таких тяжких умовин для селянства, як у Правобережній Україні. Були й тут спроби заведення кріпацтва, як от у 1739 р., але в 1742 р. дозволено селянам переходити від одного дідича до другого. А хоч старшина обстоювала заведення кріпацтва, то його заведено аж по упадку гетьманства, в 1783 р.

Побіч „посполитих“ найчисленнішою верствою було рядове козацтво. По перепису 1764 р. було на Гетьманщині селянських (посполитих) голов родин: 585 000, а голов козацьких родин 363.000. Ядром козацтва була Полтавщина. Суспільне його становище в цій добі зосталося таким самим, як поперед, тільки розмежування між ним і старшиною стало виразніше. Воно мало землю у своєму посіданню, при чому власність була індивідуальна, не рахуючи пасовиск і лісів а часом і піль, які були власністю козацької громади, як цілоти. По упадку автономії Гетьманщини козацтво зосталося надалі при своїх посілостях і було від панщини клясою свобідною. Її обовязком була тільки військова служба.

Ніяких суспільних змін не бачимо також в міщанстві. Воно й у цій добі не є міцною клясою. Тільки міщанство деяких міст, як от Київ, Стародуба, Чернигова, Ніжина й по части Полтави, представлялося міцнішою економічною клясою.

Безперечно, що в цій добі дуже значно зміцнів суспільний лад у Гетьманській Україні, але цілком скристалізованим він не був і тепер. А під тим оглядом були неоднакові обставини на території Гетьманської України. Тут і там переходили ще міщане і „посполиті“, себ то селяне, до козаків. А бувало навіть таке, що козаки бажаючи ухилитися від військової служби, або наслідком задовоження переходили до „посполитих“. А в тім, як давніше, так і тепер було багато втікачів на Запорожжя і на Слобідську Україну і це не допускало цілковитого поневолення селян. Щойно по знищенню Запорожжя можна було думати про закріпощення селян — посполитих, і це було зроблено московським правительством у 1783 р.

Що до відношення поодиноких суспільних верств до української влади, то тут можна сконстатувати деякі зміни. Їх видно передовсім у великих земельних власників, бо ця суспільна верства перестала бути одноцільною що до свого політичного світогляду. Її можнаби поділити на три нерівні групи. Перша група — найчисленіша, — зложена з потомків давньої української шляхти й козацтва, стояла на становищі самостійности Гетьманської України. Вона при кожній нагоді покликувалася на давні „права й вольности українського народу“, признані царями перед полтавським погромом. В цій добі перебувала Гетьманська Україна остільки в гіршій політичній становищі, що навіть спрепаровані московським правительством так звані березневі статті 1654 р. були для старшини недосяжним ідеалом. Томуто вона покликувалася на них за Петра I, та й пізніше, в 1763 і 1767 р., та бажала, щоби царі заховували ці статті. Під загрозою цілковитої затрати політичної автономії козацька старшина й українська шляхта закинула

зовсім боротьбу з гетьманством за політичну владу в українській державі. В цій добі не тільки не було таких виступів старшини проти гетьманства, як це було за Многогрішного та Самойловича, але навпаки, старшина обстоювала гетьманство, а в 1763 р. робила навіть заходи, щоби гетьманство стало спадковим у родині Розумовських. Таким чином, між гетьманською владою, козацькою старшиною та українською шляхтою прийшло до тіснішого зв'язку, бо старшина дійшла до переконання, що автономію України, а тим самим і політичне становище української аристократії можна врятувати тільки поставленням міцної гетьманської влади. Це не означало однак, щоби українська аристократія втрачала своїх станових привілеїв, свого політичного значіння. Вона стояла за ним, щоби український сойм (Генеральна Рада) відбувався бодай раз у рік і щоби цей сойм мав законотвірну владу в Гетьманській Україні, але в склад його мала входити ціла Генеральна Старшина. Взагалі перед очима цієї української аристократії стояла все ще самостійна, а навіть незалежна українська держава. Тому вона обстоювала межі гетьманської України, жадала посунення їх на схід коштом Слобідської України, а запорозькі степи уважала власністю української держави. Її розуміння політичних справ наказувало їй домогтися наложення податків на всі суспільні верстви з виїмком козацтва, яке за те давало військову службу. Ці податки повинні йти на адміністрацію України, на військо й на школи. Гетьман Розумовський домагався від цариці Катерини II заснування університету в Києві й Батурині. Старшина розуміла також дуже добре, що економічний стан є підставою політичного розвитку й тому їй лежала дуже на серці продукція й торгівля гетьманської України. І тому, коли в 1723 р. цар за-

казав Жидам-чужинцям вїздити в межї гетьманської України, а в 1742 р. подібний царський указ вийшов удруге, то українські політики стояли на тїм становищі, що дати дозвіл торгувати жидам є в інтересі розвитку торгівлі на гетьманській Україні. Цього домогалася українська старшина в своїй петиції до цариці в 1763 р. Словом, українська козацька старшина й шляхта показали в цій добі чимало розуміння політичних інтересів української держави. Це сталося наслідком еволюції, яку вона перебула протягом цілого часу, почавши від 1648 р. Наслідки цієї еволюції видко також і в її поглядах на суспільні справи. За Богдана Хмельницького вона ставилася байдужно до селянських мас, за Самойловича й Мазепи обстоювала панщину селянства, а при кінці цієї доби за гетьмана Розумовського вона домогалася заведення кріпацтва, вважаючи, що це є конечним для корисного економічного розвитку просвічених українських верств і самої української держави.

Далеко менша що до числа була друга група великих земельних власників. Ця група складалась з людей, які втратили віру в самостійність української держави й погодилися з тим, що Україна мусить стояти в тіснім політичнім звязку з російською державою. До таких людей належав гетьман Іван Скоропадський, Семен Палій, колишній демагог з Правобережної України, який вернув із Сибіру і та часть старшини, яка в часі полтавської кампанії стояла на московськїм боці. Дуже яскравий приклад занепаду політичної думки між козацькою старшиною в такій рішаючій хвилі! Українська аристократія не потрапила вже тоді стати одностайно, опинилась в двох ворожих таборах і дала приклад братовбійчої боротьби між Українцями. Це було на малу скалю те, що й підчас світо-

вої війни, коли Українці проливали свою кров у двох ворожих собі арміях австрійсько-угорській і російській з переконанням по обох боках, що борються за добру справу. Ця група української аристократії держалася утилітаристичної політики, і мала в собі також наскрізь здеморалізовані елементи. Прикладом може бути старшина стародубівського полку, яка просила царя Петра I. завести на Україні московську адміністрацію.

Найбільше шкідливою для ідеї самостійної України була третя група великих земельних власників, яка складалася з московських дворян. Це були приклонники політичного єдинства з Росією і вороги всяких українських сепаратистичних змагань.

Така розбіжність політичних поглядів викликувала фермент, зовсім непожаданий тим більше, що ці різнородні погляди української аристократії переходили й до нижчих суспільних верств, особливо до рядового козацтва. Всеж таки ідея самостійності України не зійшла з голів українських вищих верств. В 1767 р. при нагоді виборів депутатів для виявлення бажань населення це показалося дуже виразно.

Гірше представляється під тим оглядом духовенство, передовсім вище й тут видно було московську руку. Замість того, щоби митрополитів, єпископів і архимандритів вибирано свободними голосами, які потребували тільки затвердження з боку царя й св. Синоду, було так, що Синод призначував своїх людей на ці достоїнства, не питаючись ради українських кругів. Це було знехтованнем автономії української православної церкви, а мало такі наслідки, що вища церковна гієрархія стала байдужною для ідеї самостійної України. Це був початок тої негативної ролі, яку відіграла

православна церква на Україні протягом ХІХ і в ХХ ст. Церква й духовенство перестали бути чинниками, що перед тим вязалися з само-стійністю України.

Що до рядового козацтва, то воно далі було приклонником самостійної України. Великі податки, які накладало московське правительство, надужиття московських урядовців і московських військ, розміщених на Україні, а висилання козацтва на далекі роботи поза границями України, усе те викликавало невдоволення між козацтвом. Московський натиск причинився zarazом до зменшення антагонізму між старшиною й рядовим козацтвом. Як одні, так і другі бачили, що найважливішою справою для них є існування самостійної України. І тому, коли на приказ цариці Катерини ІІ, упривілейовані українські стани так само, як і такіж стани в московській державі вибрали в 1767 р. депутатів, що мали предложити цариці бажання громадянства, то депутати як від української аристократії, так і від рядового козацтва виступили з бажанням повернути політичну самостійність Гетьманській Україні.

Таких депутатів з тими ж бажаннями вислали тоді й міщане. Міщанство бачило дуже добре, що московська політика змагає не тільки до знищення політичної, але також і економічної самостійности Гетьманської України. Обмеження в торгівлі з заграницею, протегування московського промислу й торгівлі й московського елементу на Україні, мусіло українському міщанству відкрити очі на небезпеку московського панування і шкоду з упадку політичної самостійности гетьманської України.

Що до селянства, то в цій доі селянство ставилося так само байдужно до автономії Гетьман-

ської України, як і попереду. Ще не прийшов той час ані на Україні, ані взагалі в Європі в якому селянство, діставши поліпшення своєї долі, могло звязати себе міцніше з державою. На Україні було ще до того дуже далеко і щойно велика східно-європейська революція 1917 р. принесла йому великі здобутки й поставила близько до української держави.

Найважливішим і рішачим для дальшого існування української держави було відношення гетьманської України до Москви. Давня унія України з Москвою 1659 р. перейшла важні зміни, а 1709 р. був для неї переломовим. Коли перед тим ця унія була чимось посереднім між персональною й реальною унією двох держав, то по полтавським погромі це відношення дуже змінилося на некористь України. Скасування гетьманства, хоч не відразу, остаточно було дуже великим ударом для української держави, тим більше, що „Малоросійська Колегія“ була інституцією накиненою зовні, суперечною з цілим адміністративним ладом Гетьманської України та з її історичними традиціями. Але навіть коли був і гетьман, то його власть була дуже обмежена. Сам вибір його був тільки формальністю, бо в дійсності гетьмана назначував цар. А власть царя дійшла на Україні до того за Данила Апостола, що навіть членів Генеральної Старшини іменував цар, вибираючи одного з поміж трьох кандидатів представлених йому гетьманом. Пізніше цар іменував також козацьких полковників. Словом, цар-володільць України ставав чим раз ближче перед очі Українцям, відсуваючи в тінь українського гетьмана. Скасування гетьманства було вступним актом до цілковитого скасування автономії України та заміна її на провінцію російської держави.

Гетьманство було головною перешкодою для плянів московського правительства що до України, але від коли власть гетьмана обмежено, або таки зовсім не було гетьмана, від тоді справа обмеження автономії України йшла скорим ходом. Накинена Україні „Малоросійська Колегія“ в найкращому випадку складалася тільки з половини членів, які були українцями, друга половина були Москалі. Так само Генеральний Військовий Суд мав складатися тільки з трьох членів української старшини, а три інші були московськими офіцерами. В скарбових урядах теж була двоїстість. Один підскарбій був Українцем, а другий Москалем. Це було так постановлено московським правительством за гетьмана Данила Апостола. А ще за Петра I вийшов царський указ, що козацькими полковниками можуть бути також Москалі. А коли зважити, що на гетьманській Україні перебували московські митові урядовці, то це показує, як разом з московським елементом втискалася московська державна машинерія в українську. Швидко показали й наслідки цього. Передовсім на населення гетьманської України наложено податки, на що жалується гетьман і українська шляхта та козацька старшина. Підчас російсько-турецької війни в 1733—1739 рр. населення гетьманської України мусіло прохарчовувати московські війська, йому реквіровано тоді припаси живности та худобу. Козацьких привілеїв непошановано, і московські царі висилали козаків на будівання кріпостей, а навіть на будову каналів поза границями України. Грізним фактом для України було те, що московське правительство почало колонізувати запорозькі степи московським елементом, а в самій Гетьманській Україні цар назначував Москалів урядовцями й надавав їм на Україні землю на власність.

Коли додати до того московську політику що до церковних та економічних справ, то видно, як московські царі й московські політики всіма способами змагали до того, щоби знищити самостійність Гетьманської України й прилучити її як провінцію до московської держави. Видимим знаком цієї політики було й те, що за гетьмана Розумовського вийнято Київ зпід власти гетьманської і влучено безпосередньо до московської держави. Це сталося остаточно й невідклично в 1763 році.

Коли не було гетьмана, то Малоросійська Колегія сповняла його функції. Вона мала контролю над Генеральною Канцелярією і тим самим над цілою адміністрацією. А в тім по гетьмані Данилі Апостолі звязано в одно генеральну Канцелярію з Управляючою Радою.

Побіч гетьмана стояла Генеральна Колегія, але вона переходила різні зміни, бо не тільки, що як не було гетьмана, була вона звязана з Малоросійською Колегією, але взагалі круг її діланья був обмежений. Від неї відділено в цій добі фінансові справи й суд. В 1728 році утворено для фінансів „Скарбову Канцелярію“. Побіч неї була також „Рахункова Канцелярія“, яка була контрольним органом у фінансових справах. Над цими канцеляріями стояло двох підскарбіїв. Побіч тих усіх канцелярій була ще особна „Артилерійська Канцелярія“, яка завідувала артилерією.

Великі зміни у цій добі перейшов суд. Він став цілком самостійним від Генеральної Канцелярії і мав над собою тільки гетьмана, або Малоросійську Колегію. Всі суди стали колегіяльними. Найнижчими судами були сільські, громадські суди, далі були суди: сотенні, полкові й врешті Генеральний Суд, зложений з шістьох осіб: трьох козацьких старшин і трьох московських офіцерів. Генераль-

ний Суд був тільки апеляційною інстанцією для нижчих судів.

За гетьманування Рзумовського настала знову реформа в судівництві. Генеральний Суд доповнено виборними депутатами від полків, полкові суди названо гродськими судами і зорганізовано на польський взір, крім того утворено було знову на польський взір підкоморські й земські суди.

Таким чином у цій добі зайшли досить великі зміни в адміністрації і судівництві Гетьманської України. Усе, так сказати б, кристалізувалося й викінчувалося. Знаменне було те, що судівництво відділено від адміністрації, що було тоді зроблено в цілій Європі. Також і у відношенню гетьманської власти чи то Малоросійської Колегії до урядовців у гетьманській Україні настала зміна і то в такому напрямі, що виборність урядів дуже обмежено. Гетьмани, а як їх не було, то московське правительство дуже часто назначували козацьку старшину, особливо полковників, власть яких у полках дуже зміцніла. Полковники знову іменували звичайно сотників. Часом тільки сотників вибирали, але не рядовики, а лише сотенна старшина. У важніших справах скликував гетьман Раду Генеральної Старшини, а часом Гетьманську Раду, зложену з генеральної старшини й полковників. Обі ці Ради заступали в цій добі станові репрезентаційні сойми в тодішніх європейських державах. А в тім аж до кінця існування автономії Гетьманщини не було в цій добі ніякого репрезентаційного, виборного тіла. Орликова конституція зосталася на папері.

Козацька адміністрація мала і в цій добі почасти всестановий характер. Не тільки села, які вибрали собі отаманів, але й менші міста підлягали козацькій адміністрації, як і нижче духовенство.

Навіть над містами з магдебурським правом протягали полковники свою власть. Тільки вище духовенство, яке не було вже в цій добі виборним, а було назначуване московськими церковними властями, стояло поза українсько-козацькою адміністрацією. Православна церква на Гетьманській Україні оставала осібним організмом, який зв'язувався з московською церквою і з московською державою.

З фактом автономії Гетьманської України було зв'язане існування осібного козацького війська. Але в цій добі зменшено його наслідком наказів московського правительства. До 1735 р. було сталого козацького війська 50.000. Опісля було його тільки 30.000, а 20.000 резерви. Але факт існування осібного козацького війська був ослаблений тим, що протягом цілого часу на Гетьманській Україні стояло також московське військо. Це оправдувано konieczністю оборони України. А в тім і українського війська було не раз менше, часом тільки 20.000, бо не було засобів на удержання більшого числа.

Так виглядав політичний лад Гетьманської України в останній добі існування її автономії. Поволі ставав він чим раз більше аристократичним. Замість козацької демократії витворилася козацька аристократія. Широкі козацькі маси усунено від управи Гетьманщиною. Щойно від полковників зачиналися впливові козацькі уряди. Всі інші козацькі уряди, отже навіть сотники, втратили своє давнє значіння. Так само про відновлення давньої Загальної Козацької Ради, в якій брала участь козацька маса, не було тепер і мови. Тепер мусіла стати на денному порядку справа відношення козацької аристократії до гетьманської власти, але цьому перешкодило скасування гетьманства й врешті автономії гетьманської України.

Гетьманська Україна та Європа.

Великі війни початку XVIII століття: північна й суцесійна еспанська усталили на довгий час політичний вигляд Європи. Результатом цих воєн було: перевага Росії на сході Європи, упадок могутності Швеції, а на заході політична рівновага коштом усунення політичної переваги Франції. Від того часу найважливішою справою на сході Європи була: поступи Росії в її війнах із Туреччиною. Так зване орієнтальне питання стало висуватися чим раз більше на перший план, а в ньому головну роль грали Австрія й Росія. По розгромленню турецької мілітарної сили з кінцем XVII і на початку XVIII становище Туреччини в Європі стало загрожене й повстало питання, хто має бути наслідником упадаючої держави. А це питання чим раз більше вязало політику Австрії з політичними обставинами східної Європи. Дальше стояла до цього питання західня Європа, де наперший план виступив антагонізм англійсько-французький.

Далеко менше значіння мала для Європи українська справа. Швеція, побита в північній війні, втратила політичне значіння й через те її політична програма була далеко вузша й Україна лежала зовсім поза кругом її політики. Туреччина теж була занадто слабою, щоби думати про відновлення свого політичного становища на сході Європи з часів гетьмана Дорошенка. А в тім гетьманська Україна була занадто всунена в територію московської держави, щоби входити в рахубу при стратегічних операціях підчас воєн Туреччини з Росією. Ціллю турецької політики була тільки оборона північного берегу Чорного моря, а навіть і ця ціль не була осягнена, і в другій половині XVIII ст. Росія зіпхнула звідси Туреччину.

Що до інших європейських держав, то вони не мали особлившої цілі цікавитися Україною, бо зріст російської держави ще не загрожував інтересам держав чи то середньої чи західної Європи. Через те не було в Європі антагонізму до Росії, навпаки, Австрія шукала з нею порозуміння в орієнтальній справі, а Прусія і Австрія в польській справі. Це й було причиною, що упадок самостійності України не викликав в Європі якихось некорисних наслідків. Європа стала байдужною до української справи як за часів Орлика, так і протягом цілого XVIII та XIX ст. Для Європи перестала бути Україна не тільки активним, але навіть і пасивним політичним чинником.

Для одної тільки Польщі було справою першорядної ваги, як уложиться остаточно відношення гетьманської України до Росії. Могутня Росія почала зовсім поважно загрожувати Польщі, але Польща не здобулася на ніяку політику, яка мала б на цілі шукання порозуміння з Гетьманською Україною. Хоча вона була ще по Росії найбільше просторою державою в Європі, та все таки у цій добі вона попала вже в цілковиту анархію. Про якусь далекосяглу зовнішню політику не було вже мови й Польща стала пасивним чинником у зовнішній європейській політиці, майже так само як Україна. Поділи Польщі та її упадок стоять не тільки хронологічно, але й прагматично дуже близько до упадку гетьманської України.

Гетьманська Україна була остаточно прилучена до російської держави в 1782 р., але увійшла в цю державу як чинник чужий і суперечний до суспільного й політичного ладу в російській державі. Україна опиралася на станові організації, на станових привілеях і на особистій власності, чим нагадувала середню й західну Європу, в Росії цьо-

го всього не було. Росія представляла собою тип „патріархальної“ держави, де власть монарха ніколи не була обмежена становими привілеями, його абсолютизм не виріс у боротьбі зі станами й не був наслідком побіди над ними, а опирався на давній патріархальній засаді становища батька в родині. З цієї засади вийшло, що він один є власником землі в своїй державі і що всі мешканці цієї держави є однаковими його підданими, без ніяких особливих прав і без ніяких застережень.

Колиб порівнати суспільний і політичний лад Гетьманської України цієї доби з іншими європейськими державами, то він в цій добі, які в попередній, найбільше зближений був до польського. Та сама перевага одної суспільної верстви над іншими, тут — козацтва, там у Польщі — шляхти. Такий самий слабкий розвиток міст на Україні, як і в Польщі. Адміністрація й судівництво дуже подібні до польського, навіть назви на означення деяких урядів чи установ ті самі на Гетьманській Україні, що й у Польщі. Гродські, земські й підморські суди, це не тільки назви, але й їх ціла організація принесена на гетьманську Україну з Польщі. Навіть становище козацької аристократії дуже нагадує польську магнате́рію. Як у Польщі шляхетська аристократія верховодила над цілою шляхетською масою, так і тут, на гетьманській Україні козацька аристократія верховодила над козацькою масою, не зважаючи на те, що ні одна, ні друга аристократія особливих прав на це не мала. Її політичне значіння опиралося на міцній економічній підставі, опертій на володінню великими земельними просторами й на вищій освіті. Це й було причиною, що як шляхетська, так і козацька маса не могла дорівняти своїй аристократії. А в тім, коли б порівняти політичний устрій

гетьманської України й Польщі, то він був більше аристократичним на Україні, як у Польщі. Доказом цього є те, що в польськiм соймі сходилася рядова шляхта з магнатами, а в гетьманській Україні не допущено в цій добі до найширшого законодавчого тіла, яким була „гетьманська рада“, не тільки рядових козаків, але навіть козаків, що стояли рангою нижче від полковника. Це йшло зрештою по давній лінії, якою йшли гетьмани: Самойлович і Мазепа ще в попередній добі. Тільки в цій добі не було вже боротьби між козацькою олігархією й гетьманством, а не було тому, що загрожена в своїм становищі московською централістичною політикою козацька старшина потребувала для оборони своїх прав і автономії України існування авторитетного гетьманства.

Тільки що до свого суспільного ладу гетьманська Україна не була такою аристократичною як Польща. А не була такою наслідком недокінченої ще кристалізації суспільних верств.

Завдяки подібності до Польщі свого політичного й по часті суспільного устрою гетьманська Україна стояла в цій добі на кінці європейських держав разом із Польщею. Європейські держави оперлися вже тоді, або на парламентарній монархії, як Англія, або на абсолютній монархії, як переважна частина європейських держав, або врешті на республіканізмі, як напр. Голляндія або Швейцарія. Гетьманська Україна так само, як і Польща ні одного, ні другого не мала. Вона опиралася ще на давні, середньовічні засади. Гетьманська Україна й Польща це типи наймолодших, європейських політичних організмів. Це було наслідком того, що еволюція східної Європи була віддавна спізненою в порівнянні зі середньою й особливо зі західною Європою. А заважили тут передовсім

економічні обставини, які переживала тоді східня Європа. Тимчасом, як на заході Європи продукція промислових виробів відогравала в господарським життю народів велику роль і гроші вкладано вже не тільки в торгівлю, але й у продукцію, то тут, на сході Європи мала ще перевагу натуральна господарка. Зв'язання гетьманської України з Росією віддалило Україну ще більше від Європи. — Про економічну самовистарчальність, яка була засадою державної політики в Європі, не могло бути й мови на гетьманській Україні так само, як у Польщі і в Росії.

Огляд дев'ятої доби.

Дев'ята доба історії української держави представляє поступенний занепад, який закінчується упадком автономії гетьманської України в 1782 р. Полтавський погром зіпхнув українську державу зі становища самостійної держави, зв'язаної унією з Москвою на становище васальної держави, яка ставала чим раз більше залежною від Росії, аж врешті стала провінцією цієї держави. Відношення України до Росії змінювалося зрештою відповідно до того, чи на чолі України стояв гетьман чи стояла Малоросійська Колегія. Гетьманство давало Україні тавро політичної окремішности, опиралося на традиції і на популярности, яку воно мало в українській суспільности. Цього всього не мала Малоросійська Колегія, яка була немов експозитурою московського уряду. І саме антиукраїнська політика московського царату і його правительства була причиною, що відношення до Росії було найважливішою справою для українського громадянства. Воно бачило в цих московських змаганнях велику небезпеку для гетьманської України, хоч якоїсь

активності не показало. Полтавський бій був послідною оружною розправою між Україною й Москвою, і в цій добі не видно в українського громадянства ні спроб, ні навіть думки збройної розправи з Росією. Нарікання на московську самоволю, скарги на те перед царем, петиції й депутації були одиноким засобом української політики. Видко було, що українська суспільність не була вже здатна до чогось інакшого. А в тім, гетьманська Україна була занадто малою в порівнанню з чим раз більше розростаючою Росією. Оружна боротьба була для гетьманської України безвиглядною і тому одна частина українського громадянства держалася утилітаристичної політики щодо Москви.

Українська держава цієї доби затратила свій давніший всеукраїнський характер і обстоювала інтереси тільки одної частини українського народу. Українське громадянство гетьманської України так було заняте береженням своїх інтересів, що не бачило перед очима інтересів цілого українського народу. Тому воно мало цікавилося тим, що робилося на українських землях під Польщею і тому Польща стояла зовсім поза овидом української політики цієї доби. І в тім була велика зміна в порівнанню з попередньою добою.

Що до свого внутрішнього ладу, то гетьманська Україна є дальшим продовженням української держави попередньої доби. Суспільний і політичний аристократизм в українській державі не був чимось новим, а тільки завершенням тої політично-суспільної еволюції, яка зачалася була ще в попередній добі.

Ця доба скінчилася для української держави катастрофою, яка була підготовлювана поволі й систематично. Скасування автономії гетьманської

України в 1782 р. не було чимось несподіваним, а остаточною консеквенцією того, що робила Москва протягом цієї доби на гетьманській Україні. І тому українське громадянство прийняло цей послідній акт державного конфлікту між Україною й Москвою назверх спокійно, без якогось протесту. Але сам факт був першорядної ваги, бо скасування автономії гетьманської України означало кінець української держави козацької доби. Це була ліквідація колись могутньої за Богдана Хмельницького української держави.

Кінцеві уваги.

В 1782 р. настала ліквідація української держави, але не відразу наступила ліквідація ідеї незалежної України в умах українського громадянства, яке пам'ятало ще часи автономії гетьманської України. Між ними була ще довший час партія, програмою якої було: здобуття політичної незалежності України. Представником цієї партії був між іншими український аристократ Капніст, який в 1791 р. робив дипломатичні заходи на пруському дворі в справі спільної збройної акції України й Пруссії проти Росії. Він приїхав з політичною місією від українського громадянства з тим, чи Українці могли би рахувати на поміч Пруссії на випадок, як би вони підняли повстання проти Росії. Місія випала негативно, бо Пруссія не думала тоді про війну з Росією, хоч як вона у польській справі зняла зовсім відмінне становище від Росії. Наслідком цього повстання на Україні не мало виглядів і тому не вибухло.

Від того часу справа незалежності України відсувається чим раз на дальший плян і стає тіль-

ки ідеалом одної частини української суспільности, але ідеалом тяжким до осягнення. Це було так тим більше, що друга частина української суспільности погодилась вже з існуючим станом річей і не думала пробувати непевних політичних експериментів. Всеж таки ще коло 1825 р., в часі, коли в Московщині й на Україні потворилися на більшу скалю політичні організації, говорилося там про самостійність України. Але вже в половині ХІХ ст. ідея політичної самостійности України затемнюється чим раз більше, а програма Кирило-Методіївського Товариства є цього найліпшим доказом. Проголошення федерації славянських держав означало ліквідацію ідеї незалежної України навіть в умах найвизначніших українських громадян. Один тільки Шевченко побіч славянофільських думок потрапив здобутися також на ідею політичної окремішности України від Росії. По Шевченку політична думка впала на Україні ще нижче, а цілий український рух аж до посліднього десятиліття ХІХ ст. зробився тільки культурним рухом, ставляючи політичний бік українства на зовсім далекий плян. Це був остаточний результат полтавського погрому 1709 р. і упадку автономії гетьманської України в 1782 р. Щойно Михайло Драгоманів висунув політичний бік українства наперед, ставляючи поки що перед очима українського громадянства федеративну ідею. Слідом за тим в посліднім десятиліттю ХІХ ст. появилося між деякими гуртами Українців, як в Австрії, так і в Росії, ідея політичної незалежности України, а в 1917—1918 рр. вона перейшла в діло. Але це вже не була козацька Україна, а нова Україна „селянської доби“ в історії української держави.

* * *

Упадок української держави козацької доби був другою політичною катастрофою в історії українського народу. І коли при першій катастрофі ми поставили собі питання: які були причини упадку давньої української держави княжої доби, то тим більше це треба зробити що до упадку української держави козацької доби, бо ця катастрофа ближча нам не тільки хронологічно, але також що до свого внутрішнього змісту. Причину цієї другої катастрофи так само, як і першої, не подавано в нас звичайно вісно, а на всякий випадок не узглядновано всіх чинників, які входили тут у гру. Під цим оглядом можна в нас завважати два погляди на справу цієї катастрофи. Один погляд, дуже поверховний і висловлюваний передовсім у нашій популярній літературі, опирався на тім, що безоглядна, імперіялістична московська політика вбила українську державу, а другий стояв на тім, що причиною катастрофи була руїницька робота таки самого українського громадянства. Один і другий погляд мають дуже багато правди за собою, але їх треба ще доповнити та пояснити, особливо як що мова йде про руїницьку роботу. Взагалі слід завважити, що справа упадку козацько-української держави дуже складна. Вона складніша від справи упадку давньої київської чи галицько-волинської держави.

Одною з причин упадку української держави козацької доби є географічні обставини. Вони так негативно відділювали на розвій цієї української держави, як ніколи протягом цілої історії України аж до сучасної хвилі. А входить тут у гру передовсім тодішнє географічне положення України. Воно було зовсім некорисне, бо Україна була положена здалека від тодішніх осередків цивілізації й культури і не мала безпосередніх зв'язків з ними, бо була положена на самім краю цивілізова-

ної Європи. За часів давньої Київської держави справа представлялася зовсім інакше, бо українська держава лежала тоді недалеко від високоцивілізованого візантійського світа й мала зв'язок із Чорним морем, яке відкривало їй свободну дорогу на світ. Тепер цього не було, бо навіть за часів найбільшої своєї могутності козацько-українська держава була відтята від моря. Велика зміна була ще у тім, що замість колишньої Візантії запанувала над Чорним морем Туреччина, яка тоді була зовсім антикультурним елементом.

Відсунена від цивілізації й культури стояла Україна так само здалека від головних торговельних шляхів, які пересунулися тоді до західної Європи й на Атлантийський океан. Наслідком того Україна збідніла під економічним поглядом і не розвинувши свого промислу, стала залежною від інших держав, від яких потребувала фабричних виробів. А не маючи безпосереднього територіяльного зв'язку з промисловими краями, мусіла спроводжувати заграничні продукти через Польщу, або через Московщину. Це ставляло українську державу в дуже не вигідне положення й відбирало їй економічну незалежність у відношенню до Польщі й до Москви. Під тим оглядом ліпше стояла Польща, яка все таки ближче була положена до західної Європи, а маючи під своїм пануванням частину побережжя Балтійського моря, мала тим самим відкриту дорогу на світ. Те саме треба сказати про Московщину, яка в Північній війні здобула собі доступ до Балтійського моря.

Наслідком усіх цих обставин українська держава була слабо заосмотрена в ті засоби духової й матеріальної культури, якими розпоряджали тоді західно-європейські держави. А ці засоби були потрібні не тільки для внутрішньої консолідації

української держави, але й для боротьби з полуднево-східним сусідом, зі степовою Ордою таї взагалі зі степовою людністю. Кримська Орда була далеко краще зорганізована, як давні степові орди хочби й татарські з княжої доби. Боротьба з нею була тому дуже тяжка, а вона була конечна для української держави. Тільки цілковите розбиття Орди могло забезпечити Україну від полудневого-сходу й дати їй можливість самостійніше виступати чи то супроти Польщі чи супроти Москви. Цього не зробила українська держава, навпаки вона неразуміла входити в політичну спілку з Ордою, ратуючися перед великим натиском двох інших сусідів — Польщі й Москви. Завдяки цьому Кримська Орда існувала протягом цілого існування української держави козацької доби. Тому полуднево-східні межі української держави були цілий час незабезпечені, а так званий „неутральний пояс“, знаний нам добре з часів княжої держави і цим разом показав свої лихі наслідки, виховуючи людність у призвичаюванню до бездержавного життя. Тут виховувався негати́вний тип Українця, який не був здатний до позитивної політичної роботи, а опирався на „степовім світогляді“. І коли ці люде зі „степовім світоглядом“, ця Запорозька Січ дала початок існуванню української держави, то це сталося тільки тоді, як Січ вросла в хліборобську Україну. А в тім, Січ дуже скоро, бо ще навіть за Богдана Хмельницького робила спроби стати осібно від козацько-української держави, а почавши від Івана Виговського, вона таки відділяється від неї і зостається надалі степовим проявом. А що така Січ не була пожаданим чинником для української держави, про це була вже мова вище. Українська держава й Січ були двома контрастами, які ріжнилися між собою і що до цивілізації вза-

галі і особливо що до свого суспільного ладу. А що „січові погляди“ переходили й на державну Україну, то наслідком цього внутрі самої української держави існував контраст двох українських типів: Українця-хлібороба й Українця-степовика. Це мусіло мати дуже лихі наслідки для справи консолідації української держави, а звісна „Руїна“ є цього доказом.

Таким чином обставини зложилися дуже некорисно для української держави. Негативний тип Українця, існування степової Орди й „неутраального пояса“ — усе те факти, які передовсім заважили на долі української держави козацької доби. А що основою цих проявів було існування степу на полудні України, то таким чином степ відіграв і цим разом, як за княжої доби негативну роль в нашій історії. А коли додамо до того ще й те, що географічне положення України взагалі було тоді дуже некорисне, а українська держава немала природних границь, то видно, що взагалі географічні обставини дуже шкідливо відбилися на українській державі. Але таких некорисних обставин було ще більше.

Вище було сказано, що можливість колонізації на схід не допускала до повстання в українській державі густішого населення. Через те не прийшло тут до концентрації життя. Некорисним крім цього було й те, що українська держава не мала політичного осередка, опертого на ширшій культурній підставі. Тільки Київ, як духовий центр східної України міг стати таким осередком, але він ним не став. Козацько-українська держава була занадто звязана з козацькими традиціями, і тому Київ зі своєю традицією, що вязалася не з козацтвом, а з давнім українським життям княжої доби, і з міщанством, яке на підставі німецького права було не-

мов „державою в державі“, був не цілком органічно зв'язаний з молододу українською державою. Замість нього настали нові політичні осередки: Чигирин, Батурин і врешті Глухів, які одначе не були осередком цілого українського життя так само, як найновіший політичний осередок: Харків. Так само не корисним було те, що українська держава не обняла собою всіх західно-українських земель, бо через це вона позбавлена була тих культурних осередків, які лежали на західній Україні, а втративши Правобережну Україну, втратила й ті шляхотські українські елементи, які могли бути дуже помічні при будові української держави.

Українська держава повстала в часі, коли вищі українські суспільні верстви були вже в великій часті спольонізовані, тому не доставало Україні тої аристократичної верстви, яка в тих часах відогравала таку важну роль в європейських державах. Козацька аристократія була занадто свіжим проявом і тому не зовсім виробленим під політичним оглядом, а коли в другій половині XVIII в. вона вже дорівнювала своїм світоглядом європейській аристократії, то було вже за пізно-Української держави тоді вже не можна було вратувати.

Що українська держава мала нескристалізований суспільний лад, про це була вже мова попередю. Це не дозволяло до консолідації в державі тим більше, що суспільна еволюція йшла однобічним шляхом, в напрямі виключної політично-суспільної переваги козацької верстви. Це була однобічність, яка спричинила катастрофу Польщі й яка те саме принесла й Україні. Отся аналогічна однобічність в обох цих державах була викликана передовсім аналогічними економічними обстави-

нами як у Польщі, так і на Україні, але вона була також наслідком вливу польського життя на українське в XVII—XVIII. Про це вже була мова на своїм місці. Тут слід підкреслити тільки те, що польські впливи витворили в українській суспільності тип Українця з польсько-шляхотськими світоглядом. Цей тип не був загальний, але все таки він був широко розповсюднений в українським громадянстві. А що шляхетські погляди в Польщі тісно вязалися з анархією, яка зачалася там в другій половині XVII. то на Україні творився також і під польським впливом дуже відповідний підклад під анархію. Таким чином в українській державі стрінулися з собою два негативні типи Українців: одного зі „степовим світоглядом“ і другого з „анархістичним польським світоглядом“, типи, які знищили духову рівновагу і здатність до творчої праці українського громадянства при будові своєї держави. Що все те дуже причинилося до упадку української держави козацької доби, це річ цілком певна. Можна додати тут ще одно, а саме зовнішні обставини.

Для молоді української держави було конечно потрібно спокою, аби вона могла без перешкоди консолідуватися й набирати сили. Тимчасом цього саме не було. Не тільки тому, що під її боком була неспокійна татарська Орда, але ще й тому, що Україна мала таких сусідів, як Польща й Москва. Обі ці держави були дуже небезпечними сусідами української держави й дуже заважили на її долі. Перша з них, Польща, стояла в антагонізмі до України, бо українська держава збудувалася коштом великодержавного становища Польщі. Існування української держави зробило кінець польській експансії на схід, не допускало до дальшого колоні-

зування українських земель польською шляхтою, повздержувало дальшу денаціоналізацію українських вищих верств на користь елемента польського. Це означало zarazом безвиглядність польської політики на сході. Польська політика повинна б тоді перенести свою точку тяжкості на північ, на Балтійське море, а усуваючи зпід політичних експериментів українські землі, могла за те внутрішню краще сконсолідуватись. Але до такої зміни польської політики не дійшло не тому, що „балтійська політика“ Польщі булаби довела до тяжкого конфлікту зі Швецією і Прусією, а тому, що в польській політиці рішаючий голос мали магнати, а в їх інтересі було задержати родючі українські землі при Польщі, щоби провадити там на велику міру хліборобську господарку, як це було перед 1648 роком.

І саме отсе змагання польської земельної аристократії давало напрям польській політиці. Втім лежала велика небезпека для української держави. Між Україною й Польщею не могло прийти до мирних відносин і тому цілий час була між ними війна, аж поки не розвалено української держави на Правобережжю.

Інакший характер мала московська політика. Повстання української держави не тільки не загрожувало в XVII інтересам московської держави, але навпаки було на руку Москві, бо дозволило їй добути мілітарну й політичну перевагу над Польщею. Але московська політика не знала помірковання так само, як узагалі всі політики деспотичних монархій. Через зовнішні війни, через здобування влади на нових територіях, через прилучування до держави нових етнічних мас ослабляється все значіння опозиції в деспотичній державі. Завдяки зросту числа населення держави по прилу-

ченню нових територій, малі опозиція чисельно у відношенню до цілої маси населення й через те ставала менше небезпечною для царату, який через свіжі територіяльні набутки здобував нові засоби до боротьби з давніми підданими, що вже добре зазнали на собі наслідків деспотизму. І тому відколи московська держава стала деспотичною монархією, відтоді вона вела заборчу політику. І в цім лежить причина агресивної політики Москви що до України. Цьому не перешкодила політична унія України з Москвою, а навпаки між ними витворився антагонізм. А було це наслідком того, що молода, на європейський лад збудувана, українська держава мала в собі такі елементи (становий устрій, то що), які були суперечними з інтересами царської влади. З цього вийшло, що московські царі поставили собі завдання знищити політичну самостійність України і послідовно йшли до того, аж поки не розвалили українську державу. Таким чином російський царат і польська аристократія були непримиримими ворогами української держави й тому як з боку Польщі, так і з боку Москви спадали удари на молоденьку, несконсолідовану українську державу. І ці удари були теж одною з причин, що українська держава не могла встоятися.

По тім, що сказано, можна би зясувати причини упадку української держави так: Упадок держави викликали: некорисне географічне положення України що до тодішних цивілізаційних осередків, існування степу, сусідство з Ордою, внутрішні контрасти в звязку з існуванням двох негативних типів в українськiм громадянстві і врешті агресивна політика Польщі й Москви супроти України.

* * *

Історія української держави козацької доби дуже мало досліджена, особливо устрій цієї держави. Через те в науковій літературі видно велику розбіжність думок в цій справі, а ця розбіжність передісталася також до популярно-наукової літератури і викликала дуже неясні й поплутані поняття про українську державу козацької доби. Звичайно, польська і московська наука й особливо публіцистика поставилися з малими виїмками негативно до української державности, відмовляючи їй просто права до існування. Такі погляди перейшли по часті й до нашого громадянства, яке й досі не доцінює історичної ваги української держави козацьких часів. Звичайно в нашім громадянстві ставиться на першому місці Запорозьку Січ, або такі факти, як гайдамаччина, забуваючи, що українська держава на хліборобській Україні представляла щось далеко цінніше з погляду цивілізації, ніж Запорозька Січ, і тому варта особлившої уваги. В поданих тут 30 точках зясовано деякі погляди на історію цієї держави, на які повинна згодитися наша історіографія і які слід поширювати між нашим громадянством, щоби зробити кінець невірним поглядам на козацьку добу нашої історії. Ці точки є такі:

1) Положення України далеко від осередків цивілізації і культури мало лихі наслідки для розвитку української держави козацької доби.

2) Степ, правда, дав початок Січі, але поза тим відігравав негативну роль в історії козацько-української держави.

3) Недостача природних границь мала шкідливі наслідки для козацько-української держави.

4) Деконцентрація української етнічної

маси, викликана дуже екстензивною колонізацією на схід, не допустила до концентрації життя в українській державі козацької доби.

5) Внутрішня мандрівка української етнічної маси за козацької доби причинилася до витворення етнічної єдності українського народу.

6) Некорисним фактом було те, що українська держава не мала ні в XVII ні у XVIII ст. політичного центру, опертого на ширшій культурній підставі.

7) Слабий економічний розвиток східної Європи мав некорисний вплив на українську державу козацької доби, бо не допустив до витворення міцної міщанської верстви, яка в середній і західній Європі багато причинилася до консолідації держави.

8). Відкриття Америки й пересунення торговельних шляхів над Атлантийський океан викликало економічний занепад України.

9). Союзи України з Туреччиною мали не тільки політичне, але й економічне значіння.

10). Українська держава козацької доби була становою державою, де не було рівноваги суспільних верств, подібно, як це було в Польщі, і де політичну й суспільну перевагу мала одна суспільна верства — козацтво.

11). Політично-суспільний лад української держави козацької доби був анальогічним до такогож ладу західно- і середньо-європейських держав, тільки був спізненим у своєму розвитку понад сто років.

12). Українська держава козацької доби була дуже подібною що до свого політично-суспільного ладу до польської держави.

13). Між українською державою козацької доби й польською державою був політичний анта-

351
00a